
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

29

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti. yayımıdır.

Yayın Türü

İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt

Bayrak Yayıncılık Matbaa San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. No: 14/2
Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 493 11 06

Kapak Tasarım

Minyatür Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Ayşekadın Hamamı Sokak, Nr. 26
0089894 Süleymaniye/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlu

Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN

mdogan@marmara.edu.tr

Abone İşleri/Subscription

Nursel UYANIKER

© *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*
Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 29 • 2013 GÜZ/AUTUMN

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
— D e r g i s i —

The Journal of Turkish Cultural Studies

29

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi

MLA International Bibliography,

Turkologischer Anzeiger

isimli uluslar arası indeksler

ve

ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı

tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2013

KOCAV Adına sahibi

Dr. Ali ÜREY
aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK
noztoprak@marmara.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
akyildiz63@yahoo.com

Edebiyat/Literature

Doç.Dr. Üzeyir ASLAN
uaslan@marmara.edu.tr

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Doç. Dr. Yüksel ÇELİK
yuksekelik@hotmail.com

Edebiyat/Literature

Nusret GEDİK
nusretgedik@hotmail.com

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Günay KUT (*Boğaziçi Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (*Galatasaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. İsmail ÜNVER (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (*Yeditepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Orhan BİLGİN (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yahya AKYÜZ (*Ankara Üniversitesi*)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Prof. Dr. Sebahat DENİZ
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN
Doç. Dr. Muhammet GÜR
Doç. Dr. Hakan TAŞ
Yard. Doç. Dr. Ali KARACA
Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

Prof. Dr. Cemal YILDIZ
Prof. Dr. Emel KEFELİ
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Prof. Dr. A. Haluk DURSUN
Prof. Dr. Mustafa KÜÇÜKAŞÇI
Doç. Dr. Erhan AFYONCU
Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN
Yard. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR

İNGİLİZCE SORUMLULARI

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

ANA DİLİ SORUMLULARI

Nusret GEDİK
Bünyamin AYÇİÇEĞİ

YURT DIŞI TEMSİLCİLERİ/CORRESPONDENTS ABROAD

A B D / U S A

Walter G. ANDREWS
2908 131st Pl. NE
Bellevue, WA 98005 USA

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D

Dr. Christopher FERRARD
8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh/SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

J A P O N Y A / J A P A N

Dr. Nobuo MISAWA
TOYO University Department of Socio-Culture System
2-11-10, Oka, Asaka-shi
SAITAMA 35-0007 JAPAN
e-mail: misawa@toyonet.toyo.ac.jp

K I B R İ S / C Y P R U S

Dr. Kadir ATLANSOY
Doğu Akdeniz Üniv. Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Gazimağusa/KKTC Mersin 10 TR
e-mail: atlansoy@emu.edu.tr

K İ R G İ Z İ S T A N / K Y R G Y Z S T A N

Döölötbek SAPARALİYEV
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan Bişkek
Tinçtik köçüsü, 56
720000 KIRGIZİSTAN

K U V E Y T / K U W A I T

Dr. Faisal ALKANDARI

Kuwait University

History Dept.

KUWAIT

e-mail: falkandari@yahoo.com

M A C A R I S T A N / H U N G A R Y

Prof. Dr. Géza DÁVID

ELTE Török Filológiai Tanszék

Budapest

Muzeum krt, 4/D

H-1088 HUNGARY

e-mail: davidgeza@hotmail.com

S U U D Í A R A B I S T A N / S A U D I A R A B I A

Dr. Mohammad M. AL-QURAINI

P.O. Box. 5074 Pin Code 31982

Al-Hassa/S. ARABIA

Y U N A N I S T A N / G R E E C E

Prof. Dr. Evangelia BALTA

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

48 av. Vass. Constantinou

11635 Athènes-GREECE

e-mail: evabalta@eie.gr

İÇİNDEKİLER

Tarih

Leyla COŞAN

15. ve 16. Yüzyılda Alman Kültüründe Türklerle İlgili
Astrolojik Kehanetler / Astrologic Prophecies About The
Turks in The 15th and 16th Century 1-26

Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI

- Osmanlı Taşra Darphaneleri (1697-1758) / Ottoman Provincial
Mints (1697-1758) 27-76

Murat ULUSKAN

- İstanbul'da Bir Afyonlu Macun İşletmesi: Berş-i Rahîkî
Macunhanesi (1783-1831) / An Opiate Paste Enterprise in
Istanbul: Berş-i Rahîkî Plant (Macunhane) (1783-1831) 77-106

Mesut AYAR

- Osmanlı'da İlk Elektrikli Tramvay ve Şehir Elektriği İşletme:
Şam'da Elektrikli Tramvay ve Şehir Aydınlatması / First Electric
Trolley and Establishment of City Electricity in the Ottoman
Empire: Electric Trolley and Urban Lighting in Damascus 107-144

Edebiyat

Fatma KAYTAZ

- Mohaç Savaşı'na Dair Fetih-nâmeler ve Bahârî Kadı Ali
Efendi'nin Kıyâmet-nâme Adlı Fetih-nâmesi / Fetihnames
Which Were Written About Battle of Mohocs and Bahari Kadı
Ali Efendi's Fetihname Named Kıyametname 145-186

Adnan AKGÜN

- Bir Soruşturma Çerçevesinde Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa
Valiliği / Ahmet Vefik Pasha's Governorship of Bursa in
Accordance With an Investigation 187-224

Sinan ÇİTÇİ

- Mehmet Âkîf'in Şiirlerinde Ağlama / The Crying in Mehmet
Akîf's Poems 225-255

15. VE 16. YÜZYILDA ALMAN KÜLTÜRÜNDE TÜRKLERLE İLGİLİ ASTROLOJİK KEHANETLER

Leyla COŞAN*

ÖZET

Kehanetlerin 15. ve 16. yüzyılda Alman kültüründe son derece etkin olduğunu ve güç bir hayat süren toplumun tekrar ümitlenmesine vesile oldukları bilinmektedir. Bu tarz kehanetler dönem dönem Papalar tarafından yasaklansa da, fermanların çokluğundan, yasaklamalara uyulmadığı ortaya çıkmaktadır. Türklerle ilgili astrolojik kehanetlerin fazlalığı ise dikkat çekicidir ve içerik itibarıyla benzerlikler göstermektedir. Bu doğrultuda 15. ve 16. yüzyılın Almanya'sında Türklerle ilgili astrolojik kehanetlere genel bir bakış sunulacaktır. Bunun için öncelikle 15. yüzyılda astrolojik kehanetler ile tarihi olayları yorumlamaya çalışan Hermann Schedel, Joseph Grünpeck, Johannes Trithemius, Johannes Lichtenberger ve Yukarı Ren Bölgesi Devrimcisi (Oberrheinischer Revolutionär) gibi kehanetlerde bulunmuş etkin isimlere yer verilecektir. Ardından 16. yüzyıla damgasını vuran Martin Luther ve Philipp Melanchthon gibi teologların kehanet konusuna bakışı irdelenecek, dönemin önemli kahinleri tanıtılacak ve kehanetleri hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca 16. yüzyıla ait Türklerle ilgili kehanetlerin genel itibarıyla ortak yönleri ve benzerlikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Son olarak Aziz Methodius'un Türklerin Köln'de yok edileceğine dair kehaneti (1540), Avusturyalı Michael von Aitzing'in 1591 yılına ait Kehaneti ve Alman David Herlitz'in Türklerle İlişkin Kehaneti (1597) detaylı olarak incelenecektir. Bunun için önce yazarlara ilişkin bilgiler verilecek, ardından kehanetler içerik itibarıyla incelenecek ve Türklerle ilgili kısımlar analiz edilecektir. Çalışmanın sonuç kısmında ise incelenen kehanetlerin değerlendirilmesi yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler

Türklerle ilgili kehanetler, Almanya, 15.-16. yüzyıl, Aziz Merlin, Michael von Aitzing, David Herlitz.

Almanya'da 1900'lü yıllara kadar bilimsel anlamda itibar görmeyen astroloji ve buna bağlı olarak astrolojik kehanetler, bu tarihten itibaren özellikle de Almanya'daki tarihçilerin etkisiyle tekrar önem kazanmaya

---

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü. leylacosan@marmara.edu.tr

başlamaktadır.¹ Bunun nedeni ise geçmiş zamanları bu denli etkisi altına alan astrolojinin, aynı zamanda tarihe ve toplumların tarihi olaylara bakış açısını yansıtmışından kaynaklanmaktadır. Geçmişte yapılan astrolojik yorum ve kehanetlerin değerlendirilmesi aynı zamanda insanların dünya görüşleri, ümitleri, korkuları, bazı olaylar karşısındaki çaresizlikleri hakkında fikir vermekte ve özellikle tarihî olayların, topluma etkisi konusuna ışık tutmaktadır. Bu nedenle özellikle 20. yüzyılda bu konuya ilgi duyulmuş, bunun sonucunda kehanetler farklı açılardan ele alınmıştır. Kehanetler bu bağlamda çok sayıdaki çalışmaya konu olmuş ve farklı yönlerden incelenmiştir. Bu tarz çalışmaların bazılarını kısaca yer vermek gerekmektedir. Bu konudaki çalışmaların ilki Richard Ebermann'ın 1904 yılında yayınlanan ve Türk korkusunu farklı açılardan ele alan kitabıdır.² Yazarın 69 sayfalık doktora tezi günümüzde de Türk korkusu konusunda çalışanlar için ışık tutan, temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Ebermann çalışmasında astrolojik kehanetlere de geniş yer vermiştir. Carl Göllner'in üç ciltten meydana gelen *Turcica* kitabı ise Türklerle ilgili yazın söz konusu olduğunda temel kitaplar arasında yer almaktadır. Göllner, 1979 yılında yayınlanan kitabının üçüncü cildinde Osmanlı İmparatorluğunun gelecekteki durumuyla ilgili kehanetleri kapsamlı olarak işlemiştir.³ Winfried Schulze ise 1978 yılında yayınlanan kitabında konuya kısa da olsa değinmiştir.⁴ Dietrich Kurze'nın bu konudaki iki çalışması da önem arz etmektedir. 1960 yılında yayınlanan ve Türklerle ilgili kehanetlerde bulunan Johannes Lichtenberger'i konu alan kitabı bu açıdan önem arz etmektedir.⁵ 1976 yılında yayınlanan makalesinde ise, Türklerle ilgili kehanetlerde bu-

---

¹ Franz Böll, Carl Betzold, Wilhelm Gundel, *Sternglaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Fünfte, durchgesehene Auflage mit einem bibliographischen Anhang von Hans Georg Gundel. Darmstadt 1966.

² Richard Ebermann, *Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit*. Dissertation, Halle a.S., Hofbuchdruckerei von C.A. Kaemmerer & Co., 1904.

³ Carl Göllner, *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*. Bd. 3, 1. Aufl., Baden-Baden 1979.

⁴ Winfried Schulze, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu d. polit. u. gesellschaftl. Auswirkungen e. äußeren Bedrohung*. 1. Aufl., München 1978.

⁵ Dietrich Kurze, *Johannes Lichtenberger: Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie*. Lübeck ve Hamburg 1960.

lunmuş çok sayıda isme ve onların çalışmalarına yer vermiştir.⁶ Yine Johannes Lichtenberger’i konu alan ve 1996 yılında yayımlanan makalesinde 15. ve 16. yüzyılda astroloji ve kehanetleri işleyen diğer bir isim ise Gustav Hellmann’dır.⁷ Erich Kraft ise 1982 yılında yayınlanan doktora tezinde Türklerle ilgili kehanetlerde bulunmuş olan Yukarı Ren Devrimcisinin (Oberrheinischer Revolutionär) reform yazısını ele almıştır.⁸ Margret Spohn da 1993 yılında yayınlanan ve *Her Şey Türk İşi. Almanların Türkler Hakkında 500 Yıllık (Ön) Yarguları* adı altında Türkçeye çevrilen kitabında bu konuya kısaca değinmektedir.⁹ Ulrich Andermann’ın 2000 yılında yayınlanan makalesi, Türklerle ilgili kehanetlere yer veren çalışmalar arasında yer almaktadır¹⁰ Heribert Smolinsky’nin aynı yıl yayınlanan yazısı, 16. yüzyılda Almanya’daki mezheplerin astrolojiye bakışı ve dolayısıyla da Türklerle ilgili kehanetler konusunda fikir vermektedir.¹¹ Thomas Kaufmann’da 2008 yılında yayınlanan kitabında kısaca Türklerle ilgili kehanet konusuna değinen isimler arasında yer almaktadır.¹²

Çalışmanın ilk amacı Türklerle ilgili astrolojik kehanetler hakkında genel bir fikir vermek ve bunların ortaya çıkış sebebindeki etmenlere işaret

⁶ Dietrich Kurze, “Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken”, Anita Mächler, Eberhard Grünert, Helmut Kraemer, Klaus – Rudolf Seidel, *Historische Studien zu Politik, Verfassung und Gesellschaft. Festschrift für Richard Dietrich zum 65. Geburtstag*. Frankfurt/M. ve München 1976, s. 164-186.

⁷ Gustav Hellmann, “Popular Astrology and Prophecy in the fifteenth and sixteenth Centuries: Johannes Lichtenberger”, Dietrich Kurze, *Klerus, Ketzer, Kriege und Prophetien: gesammelte Aufsätze*. Warendorf, 1996, s. 475-495.

⁸ Erich Kraft, *Reformschrift und Reichsreform. Studien zum Wirklichkeitsverhältnis der deutschen Reformschriften im Spätmittelalter insbesondere des sogenannten “Oberreimischen Revolutionärs”*, Dissertation, Darmstadt 1982.

⁹ Margret Spohn, *Alles getürkt. 500 Jahre (Vor)Urteile der Deutschen über die Türken*, Oldenburg, bis, 1993.

¹⁰ Ulrich Andermann, “Geschichtsdeutung und Prophetie. Krisendeutung und –bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit”, Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann, *Europa und die Türken in der Renaissance*, Tübingen 2000, s. 29-54.

¹¹ Heribert Smolinsky, *Deutungen der Zeit im Streit der Konfessionen: Kontroverstheologie, Apokalyptik und Astrologie im 16. Jahrhundert*. Vorgetragen am 21. Juli 2000, Heidelberg 2000.

¹² Thomas Kaufmann, “Türckenbüchlein”. *Zur christlichen Wahrnehmung “türkischer Religion” in Spätmittelalter und Reformation*, Göttingen 2008.

etmektedir. Bu bağlamda hedeflenen, Türk tehdidinin Alman toplumunda algılanış biçimini astrolojik kehanetler örneğinde ortaya koymaktır. Diğer amacı ise fazla bilinmeyen ve bugüne kadar detaylıca incelenmemiş olan kehanetlere yer vererek ve bunları inceleyerek, bu alandaki boşluğu doldurmaktır.

15. ve 16. yüzyılın Almanya'sında Türklerle ilgili astrolojik kehanetlere genel bakış

15. yüzyılın Almanya'sında astroloji ile tarihi olayları yorumlamaya çalışan birçok isimden söz etmek mümkündür. Bunlardan bazıları: Hermann Schedel (1440-1514),¹³ Joseph Grünpeck (1473-1532),¹⁴ Johannes Trithemius (1462-1516), Johannes Lichtenberger (1426-1503) ve Yukarı Ren Bölgesi Devrimcisi'dir (Oberrheinischer Revolutionär). Bunların arasında özellikle Johannes Lichtenberger'in çalışması dikkat çekmektedir.

Trithemius¹⁵ periyodik olarak dünyaya hükmeden ve melek isimleriyle de anılan yedi gezegenden bahsetmekte ve her gezegenin "354 yıl ve dört ay",¹⁶ yani bir ay yılı süresince hüküm sürdüğünü ileri sürmektedir. Mars

¹³ Schedel, Ortaçağ düşüncesinde yer alan genel tutumu çalışmasında sürdürür ve güneş tutulmalarını ve kuyruklu yıldızların görünmesini felaket haberleri ile özdeşleştirir (Dietrich Kurze, "Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdnken", Anita Mächler, Eberhard Grünert, Helmut Kraemer, Klaus Seidel, – Rudolf, *Historische Studien zu Politik, Verfassung und Gesellschaft. Festschrift für Richard Dietrich zum 65. Geburtstag*, Frankfurt/M. ve München 1976, s. 167). Schedel'in mektuplaşmaları için bkz. Hermann Joachimson (Hg.), *Hermann Schedels Briefwechsel (1452-1478)*, Tübingen 1893. Mektupların tümü Latince olmasına rağmen, içeriği yayıncı tarafından birer cümle ile Almanca'ya aktarılmıştır. Çok sayıda tebrik yazısının dışında, Augsburg'daki veba salgını, savaş ve politikaya bağlı olarak Türkler konu edilmiştir.

¹⁴ Gruenpeck olarak da geçmektedir.

¹⁵ Söz konusu astroloğun çalışmalarıyla ilgili bilgi ve eleştirel bakış için bkz. Gemeinde Trittenheim a. D. Mosel (Hg.), verantwortlich für den Inhalt: H. Gervalin, *500-Jahrfeier Johannes Trithemius (1462-1962)*, am 11. August 1962 in Trittenheim/Mosel. Trittenheim a. d. Mosel, Gemeindeverwaltung, 1962.

¹⁶ Kurze (1976), s. 170. Ancak bu bildiğimiz 354 güne tekabül eden ve Ay'ın hareketlerini esas alan hicrî takvimden farklıdır. Hintli felsefeci Menastor'un melek kroniğinden etkilenen Trithemius tarihi olayları, tarihi periyotlara ayırmaktadır: "Yedi hükümdar gezegenin tarihi olaylara etkisi konusunda, okuyucu kısa bir astrolojik dünya kroniği sayesinde bilgi edinmektedir. Buna göre her gezegen melek, dünyevî olayları 354 yıl

gezegeni (Samael) üçüncü dönem hükümdarlığını 1171-1525 yılları arasında sürdürmektedir. Bu dönem, gezegenin karakterine uygun bir biçimde, savaş ve büyük değişiklikleri temsil etmektedir. İstanbul'un fethinin bu döneme denk gelmesi ise gezegenin savaş özelliğinden kaynaklanmaktadır. Güç dengelerinin değişeceğini, yeni bir mezhebin/ dinin, eskisini yıkacağını belirten Trithemius'un bu yorumu, gezegenin özelliği ile doğru orantılıdır. Protestanlığın kurucusu olan Luther'in büyük değişikliklere neden olması ise onun yorumlarıyla örtüşmektedir. Ancak Trithemius, 16. yüzyılda yaşayan çok sayıdaki teoloğun aksine, Türklerin dünyanın sonunu getireceğine inanmaz ve 1525 yılından sonra dünyanın ay gezegeni Cebrail'in etkisi altına gireceğini söyler ve bu gezegenin 1880 yılında Yahudilere özgürlük getireceğini ileri sürer.¹⁷

1893 yılında Hermann Haupt, Alsas'da yer alan Colmar şehir kütüphanesinde, yukarı Ren bölgesine ait anonim bir reform yazısı keşfeder ve yayınlar. Haupt'un anonim yazarı "Yukarı Ren Devrimcisi" olarak adlandırılması sonucunda, söz konusu yazar bilim dünyasında bu isimle anılmaya başlanır.¹⁸ 1438 yılında doğduğu varsayılan ve hala gerçek kimliği konusunda çelişkili bilgiler mevcut olan Yukarı Ren Devrimcisi'sinin¹⁹ (Oberrheinischer Revolutionär) Reform yazısının 1509/1510 yılları arasında tamamlanmış olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, 1456 yılında Johannes Capistranus²⁰ (1386-1456) liderliğinde, Türklere karşı savaştığı bilinmektedir.

---

ve dört aylığına etki etmektedir" (Barbara Becker-Cantarino, Martin Bircher, Leonard Forster, vd., *Daphnis. Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur*, Band 25, Heft 1. Amsterdam 1996, s. 173).

"Trithemius, 354 1/2 yılı, gezegen döneminin (devresinin=Zyklus) uzunluğu olarak görmektedir ki bu da yaklaşık olarak bir ay yılına denk gelmektedir" (Christoph Däppen, *Die etwas andere Weltgeschichte des Johannes Trithemius*, Zürich 2010, s. 108).

¹⁷ Kurze (1976), s. 169-173.

¹⁸ Kraft (1982), s. 122.

¹⁹ Oberrheinischer Revolutionär: *Das Buch der hundert Kapitel und der vierzig Statuten des sogenannten Oberrheinischen Revolutionärs*, Edition und textliche Bearbeitung von Annelore Franke, Historische Analyse von Gerhard Zschäbitz, Berlin 1967.

²⁰ Johannes Capistranus İstanbul'un fethinden sonra Viyana ve Macaristan'da Türklere karşı savunma savaşına gidilmesi gerektiğine dair vaaz verir. Yaklaşık olarak 40.000 Hristiyanı etrafında topladığı iddia edilmektedir. Hunyadi'nin desteğini de kazanarak onun yönetiminde, 1456 yılında Belgrad'da kısa süreliğine II. Mehmed'in liderliğinde savaşan Türklere karşın etkin olur. Elinde bir haç ile Belgrad surlarında dua etmesiyle

O dönemde yaşamış çoğu kâhin gibi Yukarı Ren Devrimcisi de Türk konusuna yer vermiş ve Türkleri, Tanrı'nın Hristiyanlara yolladığı bir ceza olarak görmüştür. Yukarı Ren Devrimcisi'nin en belirgin özelliği ise tarihçi olmamasına karşın, astrolojik yorumlarında tarihe verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Tarihin tekerrürden ibaret olduğunu vurgulayan yazar, bu nedenle Tevrat'da yer alan vizyon ve kehanetleri incelemekte ve bunları kendi dönemine uyarlamaktadır. Yukarı Ren Devrimcisi buna göre tarihî olayları, astrolojik prensipler doğrultusunda 960 yıllık periyotlara ayırmaktadır. Kurze'ye göre Yukarı Ren Devrimcisi astrolojik şemasının doğruluğunu kanıtlamak için zaman zaman tarihi olayların tarihleriyle oynamıştır.²¹

1473-1476 yılları arasında III. Kayzer Friedrich'in saray astroloğu olan Alman Johannes Lichtenberger²² (1426-1503), 1488 yılında Latince yayınlanan ve en önemli eseri kabul edilen *Prognosticatio*²³ adlı çalışması ile tanınır.²⁴ Eserin ilk baskıları Latince olsa da 1527 yılında Wittenberg şehrinde Stephan Roth tarafından Almanca'ya çevrilir ve Luther'in yazmış olduğu "yararlı bir önsöz" ile baskıya verilir.²⁵ Astrolojiye dair önemli bilgiler veren yazar, aynı zamanda astrolojinin dinen kabul görmesi için de çaba gös-

---

bilinir. İddialara göre onun içten dualarından sonra gökyüzünde işaretler görülür ve ardından Türkler kısa süreliğine de olsa mağlubiyete uğrarlar. Katolik kilisesi tarafından 1690 yılında Aziz kabul edilmiştir (Leyla Coşan, "Funktionen der "Türckenbüchlein" im 16. Jahrhundert. Dargestellt anhand der Türckenbüchlein von Bernhardin Türk und Johannes Brenz", Yadigar Eğitim, *Globalisierte Germanistik: Sprache-Literatur-Kultur, XI. Türkischer Internationaler Germanistik Kongress 20.-22. Mai 2009-İzmir*, İzmir 2010, s. 169-180).

²¹ Kurze (1976), s. 174-176.

²² Paulus von Middleburg (1445-1534) Urbino Dükü İtalyan Federico da Montefeltro'nun (1422-1482) saray astroloğu olmasının yanı sıra Papa II. Julius ve Papa X. Leo ile yakın ilişkiler içerisindeydi.

²³ Johannes Lichtenberger, *Practica und Prognostication*, [Augsburg] 1526. Res/2 Phys.m.11 urn:nbn:de:bvb:12-bsb00029525 VD16 L 1594

²⁴ Özellikle Bavyera Devlet ve Üniversite Kütüphanesi'nde eserin farklı yıllarda yayınlanmış Latince ve Almanca baskılarını bulmak mümkündür. Baskılara dijital ortamda online olarak da ulaşılabilir.

²⁵ Ulrich Andermann, "Geschichtsdeutung und Prophetie. Krisendeutung und –bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit", Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann, *Europa und die Türken in der Renaissance*, Tübingen 2000, s. 46.

terir. Lichtenberger bu kehanetlerinin çoğunu Paulus von Middleburg'dan²⁶ faydalanarak aktarır. Lichtenberger çalışmasının 28. bölümünde Türk savaşlarına değinir. Osmanlıların Almanya geleceklerini, “sekiz yıl” boyunca her tarafı harap edeceklerini, ancak Köln’de öldürölüp, yok edileceklerini dile getirir.²⁷ Kurze’ye göre yazar çalışmasında Köln’de, Türklere karşı yapılacak olan bir savaşta, Hristiyanların galip geleceğini söylerken, gerçek anlamda Türkleri kastetmemiş, Türk gibi düşünenleri veya davrananları kastetmiştir.²⁸ Bu dönemde “gerçek Hristiyanların”, dinine bağlı olmayan “sahte Hristiyanları” ya da “yoksul insanların”, “zenginleri” Türk olarak adlandırdıklarını unutmamak gerek. Böylece gerçekleşecek olan savaş da Kurze’ye göre esasında din ve sosyal adaletsizliğin savaşı olacaktır.²⁹ Lichtenberger ayrıca 1485 yılından sonra insanların sefaletine son verecek yeni kanunlar koyacak, soylu sınıfın bazı ayrıcalıklarını elinden alacak olan bir kişinin ortaya çıkacağı kehanetinde bulunur. Aynı zamanda Hristiyanlık içerisinde “sahte peygamberlerin” (kast edilen din adamlarıdır) ortaya çıkıp, kargaşaya yol açacaklarından bahseder. Ta ki “küçük bir peygamberin”³⁰ İncil’i tekrar yorumlayıp, kilise içerisinde iyi bir reformasyonu gerçekleştirene kadar. Katolikler kehanette yer alan sahte peygamberin Luther’in olduğunu iddia ederken, Protestanlar bununla Papa’nın kast edildiğini düşünmekteydiler. Lichtenberger yıldızların konumuna dayanarak ayrıca Satürn’ün kötülüğünün, yani Türklerin, 1000 yıllığına kovulacaklarını ifade eder.

Lichtenberger’de o dönem neredeyse tüm kâhinlerin ele aldığı Türk korkusu konusu işler, ancak Merlin kehanetlerinin geleneğinden farklı

²⁶ Bu nedenle Middleburg da kendisine intihal suçlamasında bulunur.

²⁷ Johannes Lichtenberger, *Practica und Prognostication*, [Augsburg] 1526. Res/2 Phys.m.11 urn:nbn:de:bvb:12-bsb00029525 VD16 L 1594

²⁸ Dietrich Kurze, *Johannes Lichtenberger, Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie*. Lübeck & Hamburg, Matthiesen, 1960, s. 24 ve Gustav Hellmann, “Popular Astrology and Prophecy in the fifteenth and sixteenth Centuries: Johannes Lichtenberger”, Dietrich Kurze, *Klerus, Ketzer, Kriege und Prophetien: gesammelte Aufsätze*, Warendorf 1996, s. 487; Andermann (2000), s. 46.

²⁹ Kurze (1960), s. 66.

³⁰ Almanca “Prophet” (Peygamber) Tanrı tarafından Onun sözlerini açıklamakla kendini görevlendirilmiş sayan kişi anlamına gelmekteydi. Bu nedenle 16. yüzyılda kendini “Peygamber olarak adlandıran din adamlarına rastlanmaktadır.

olarak Osmanlı tehdidini göz önünde bulundurarak Türklerin sonunun İtalya'da³¹ değil, Köln'de olacağı yorumunda bulunur. Lichtenberger'in çalışması yaklaşık olarak 50. kez basılır ve böylelikle 1526-1535 yılları arasında en çok satılanlar arasında yer alır.³² Kitabında görsellere de geniş yer vererek geniş halk kitlerine ulaşan yazar, kehanetlerinin sıradan insanlar tarafından anlaşılmasını sağlar. Lichtenberger'in bu kehaneti Almanya'da çok etkin olur ve Reformasyonun önemli isimlerinden Ulrich von Hutten tarafından da benimsenir.³³ Kurze'ye göre astroloji ve kehanetlere inanmadığını her fırsatta dile getiren Luther dahi, kitapta yer alan resimlerden etkilendiğini dile getirmiştir.³⁴

Lichtenberger'den sonra, Türklerin sonunun Köln'de olacağını dile getiren birçok kâhinden söz etmek mümkündür. Bunlardan bazılarına kısaca değinmek gerekir. 1517 yılında İsviçreli bir matbaacı olan Pamphilus Gengenbach (1480-1524/25) kehanet özelliği taşıyan oyunu *Der Nollhart*'da, Methodius³⁵ ve Merlin'in³⁶ kehanetlerine başvurur. Oyununda, Türklerin, Ren (Rhein) bölgesine girip, Köln'e kadar ilerleyeceklerini, sonrasında ise bir İspanyol kralının gelip, Türkleri yok edeceğini yazar.³⁷ Astronom ve tarih yazarı olan Alman Johannes Carion, 1522 yılında basılan *Prognosticatio vnd Erklerung der grossen Wesserung* adlı kehanet kitabında, Vadanius adıyla da anılan tarihçi Joachim von Watt (1484-1551) *Chronik der Äbte von St. Gallen* kroniğinde, Avusturyalı Georg Kirchmair *Denkwürdigkeiten seiner Zeit* (1524) adlı çalışmasında, Heinrich Mug *Villingen Chronik* adlı tarih eserinde Türklerin, Köln'de yenileceklerini ileri süren isimlerden sadece bazılarıdır. Son olarak Paracelsus adıyla bilinen Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim'in (1493-1541) 1529 ya da 1530 yılında yayınlanan *Auslegung uber ettliche Figuren Jo. Liechtenbergers* çalışmasına dikkat

---

³¹ Andermann (2000), s. 47.

³² Hellmann (1996), s. 490.

³³ Wilhelm Knappich, *Geschichte der Astrologie*, Frankfurt am Main 1967, s. 199-200.

³⁴ Kurze (1960), s. 32.

³⁵ Hakkında fazla bilgi bulunmayan, M.S. 311 veya 312'de öldüğü bilinen Olympos'lu Methodius, Hristiyan bir Piskopos'dur. Katolik kilisesinin azizlerindedir.

³⁶ Batı dünyasının efsanevi bir figürü olan ve aynı zamanda sihirbaz olarak literatüre geçen Merlin'in varlığı, tarihi olarak hala tartışılan konular arasında yer almaktadır.

³⁷ Andermann (2000), s. 47.

çekmek gerekir. Paracelsus, tıpkı Lichtenberger'in çalışmasınının 27. bölümünde³⁸ yaptığı gibi, yarı yeşil, yarı kurumuş olan Türk ağacı resmine yer verir ve Osmanlıları sembolize eden ağacın Sultan Süleyman'a kadar yeşil olduğunu ve yeşil kalacağını belirtir. Böylece Paracelsus'a göre Osmanlılar, Almanya'yı feth edecektir. Ağacın kurumuş olan kısmı ise yazara göre Osmanlıların nihayetinde Köln önlerinde son kez savaşıacağı ve bu savaşın sonunda yenilgiye uğrayacakları anlamına gelmektedir.³⁹

Martin Luther (1483-1546) ile başlayan Reformasyon Dönemi de bu açıdan bakıldığında farklılık göstermemektedir. Ağır vergilerle boğuşan ve son derece zor bir hayat süren çiftçiler başta olmak üzere halkın genelinde bir memnuniyetsizliğin hâkim olduğu bu dönemde insanlar iyi bir şeyler duymak ve yeniden ümitlenmek isterler. Astrologların bu bağlamda son derece etkin olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Oldukça yaygın olan el ilanları ve bunlarda yer alan kehanetlerle toplumun tekrar ümitlenmesine vesile olurlar. Öte yandan astrologların bu çalışmalarıyla Reformasyonun ön hazırlığını yaptıkları da söylenebilir. Dünyanın sonunun geldiği ile ilgili astrolojik kehanetler dönem dönem papalar tarafından yasaklansa da, bu tarz fermanların çokluğundan, yasaklamalara uyulmadığı ortaya çıkmaktadır.⁴⁰ Reformasyon hareketinin diğer önemli isimlerinden olan Philipp Melancthon'un (1497-1560) Almanya'nın Wittenberg şehrinde astrolojiyle ilgili dersler verdiği bilinmektedir. Bu yüzyılda astrolojiye duyulan merak Katoliklerde olduğu kadar Protestanlarda da kendini göstermektedir.⁴¹ Astrolojinin ve kehanetlerin bu denli yaygın hale gelmesinin en önemli sebeplerden birisi de Luther'in 16.yüzyılın sonunda mahşer gününün geleceği ya da çok yakında olduğu ile ilgili söylemleridir. Bu yüzyılın sonlarına doğru "ay ve güneş tutulmalarının, kuyruklu yıldızların, Türk

³⁸ Johannes Lichtenberger, *Practica und Prognostication*, [Augsburg] 1526. Res/2 Phys.m.11 urn:nbn:de:bvb:12-bsb00029525 VD16 L 1594

³⁹ Andermann (2000), s. 47-49.

⁴⁰ Papa V. Sixtus, Johannes Calvin ya da Papa VIII. Urban bu kehanetleri çıkarmış oldukları fermanları ile yasaklamışlardır (Heribert Smolinsky, *Deutungen der Zeit im Streit der Konfessionen: Kontroverstheologie, Apokalyptik und Astrologie im 16. Jahrhundert*, vorgetragen am 21. Juli 2000, Heidelberg 2000, s. 4).

⁴¹ Kurze (1976), s. 165; Franz Böll, Carl Betzold, Wilhelm Gundel, *Sternglaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, fünfte, durchgesehene Auflage mit einem bibliographischen Anhang von Hans Georg Gundel, Darmstadt 1966, s. 41.

tehdidi, veba ve açlığın artması” astrolojik yazıların da hızla çoğalmasına neden olmuştur.⁴²

Ebermann’a göre Türk korkusu arttıkça kendini çaresiz hisseden insanlar gerçek dünyadan kaçmak ve bir nebze olsun teselli bulabilmek için, kehanetlere, mucizevî işaretlere ve astrolojiye sığınmaktaydılar.⁴³ Bu nedenle Reformasyon dönemine ait sayısız kehanette Merlinus, Methodius, Cyrilus, Johann von Rupescissa, Hildegard, Brigitta gibi geçmiş dönem kâhinlerine başvurulduğu görülmekte ve onların kehanetlerinin Türklerle ilişkilendirildiği ortaya çıkmaktadır.⁴⁴ Kehanetlerin çoğunda öncelikle, Türklerin yakın zamanda Hristiyan Avrupa’yı fethedeceği ve korkunç bir şekilde harap edeceği söylenmektedir. Devamında ise ansızın bir Hristiyan Kralının ortaya çıkarak, Türkleri yok edeceği, kutsal toprakları ve tüm dünyayı ele geçireceği ve Hristiyanlığı yayacağı vurgulanmaktadır.⁴⁵

16. yüzyıla ait Türklerle ilgili bu kehanetlerin genel itibarıyla ya da kısmen içerikleri şöyledir⁴⁶: İsmail soyundan gelen “Agareni”ler, diğer bir ifadeyle Türkler, yaradılıştan 6.600 yıl sonra, yani 1400 yılında ortaya çıkarak, Hristiyan ülkelerine saldırarak, öldürecek ve yakıp yıkacaktır. Bunlar “ev inşa etmeyip, tam aksine çadırlarda yaşamakta, haydut olarak çöllerde dolaşmakta olup çirkindirler. Ayrıca vahşi hayvanlardan daha vahşi ve zalimdirler”. Kehanetlerde Türklerin soylarına ilişkin ise şu bilgiler yer almaktadır: “Türkler Sara (Sarah) soyundan gelmeleriyle övünmektedirler”. Bu soydan geldikleri kanısına ise Sara’dan türetildiği varsayılan “Sarsen” kavramından yola çıkılarak varılmıştır. “Ancak gerçekte Hacer (Agar) soyundandırlar, bu nedenle onlara “Agareni”ler denmektedir.”⁴⁷ Aziz Metho-

⁴² Smolinsky (2000), s. 11.

⁴³ Türklerle ilgili kehanetler için bkz. ayrıca Kumrular’ın kehanet anlatıları bölümüne (Özlem Kumrular, *İslam Korkusu, Kökenleri ve Türklerin Rolü*, İstanbul 2012, s. 119-125).

⁴⁴ Richard Ebermann, *Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit*. Dissertation. Halle a.S., Hofbuchdruckerei von C.A. Kaemmerer & Co., 1904, s. 56.

⁴⁵ Ebermann (1904), s. 56.

⁴⁶ Pamphilus Gengenbach: *Der Nollhart 1517. Eyn Auszug etlicher Practica und Prohicyen Sibille, Brigitte, Cicili ... Von des heyl. mannes predig. der Französisch und welsch landt durchzogen ist im MDVIII Jahre (1518/19) nakl.* Ebermann (1904), s. 56.

⁴⁷ Ebermann (1904), s. 57.

dius, havari Juhanna'ın kehanetlerine dayanarak, onların gelişini bildirmiştir. Buna göre havari Juhanna, Hz. İsa'dan, “denizden yedi başlı ve on boynuzlu bir canavarın” geleceğini duymuştur. Bununla kastedilen “Muhammed, onun öğretileri, ahlaksız yaşam biçimi”⁴⁸ ve Müslümanlar olarak adlandırılan yandaşlarıdır.”⁴⁹ Bu kâfirler Hristiyanların günahları nedeniyle sekiz yıl içerisinde dünyanın dört bir yanında bulunan bütün ülkeleri fethedeceklerdir. Sicilya, Afrika, Mısır ve Doğu ülkeleri (Morgenland) tamamıyla ıssızlaşacaktır. Asyalılar büyük vergilere tabii tutulacaktır. İspanya, Fransa, İngiltere vs. büyük zarar görecektir. Denize yakın şehirleri bulunan Almanlar da büyük savaşlardan sonra yenilgiye uğrayacak, Romalıların neredeyse tümü yok edilecektir. Adalara sığınmayanlar, ellerinden kurtulamayacaktır. Bütün halklar İsmail soyundan olanlar tarafından zor işler ve ağır vergiler altında ezilecektir. Bütün hazinelere, buna kiliselerinki de dahildir, el koyulacaktır. Toprağa verilmemiş Hristiyanların çıplak cesetleri caddelerde yer alacaktır. İnsanlar o kadar kederlenecekler ki ölmüş olanlara bile özentiyle bakılacaktır. Tanrı'nın ise kimlerin dinine bağlı kalabileceğini sınamak üzere bunca kederi gönderdiği sanılmaktadır. Sonunda merhamet gösterecek olan Tanrı, yapılan kötülükleri yedi kat iade edecek ve kâfirleri yenecek olan savaşçı bir Hristiyan kralı gönderecektir.⁵⁰

Daha optimist kâhinlere göre Hristiyanların zafer elde etmesi çok yakındır. Bu kâhinler Hilal'in yok olacağına ve Haç'ın zafer elde edeceğine ve tüm bunların çok kısa bir zamanda gerçekleşeceğine inanmaktaydılar. Bu nedenle teolog olan Johannes Eck, aziz Merlin'in kehanetinin yanlış olduğunu ileri sürer. Eck, V. Karl'ın zaferini ve İstanbul'un Hristiyanlarca fethini göreceğine inanmaktaydı. Ona göre Tanrı, inancını yitiren halkları, her zaman kâfirler arasından seçmiş olduğu bir halkla cezalandırmaktadır. Bu nedenle kâfirleşmiş olan Alman halkı da Türkiye'de yaşayanlar tarafından cezalandırılacaktır. Ancak Aziz ve meleklerin, çok sayıdaki keşiş ve bakirelerin dualarıyla düşmandan kurtuluş ümidi uzakta değildir.⁵¹

Gezegenlerden bahseden kehanetlerde ise savaşçı gezegen özelliğinden dolayı Mars, tıpkı Satürn gibi Türklere uygun ya da yakın gezegen olarak,

⁴⁸ Metinde “hayvani” anlamına gelen “vichisch” sözcüğü kullanılmıştır (Ebermann 1904, s. 57).

⁴⁹ Ebermann (1904), s. 57.

⁵⁰ Ebermann (1904), s. 57-58.

⁵¹ Eckii Johannes Homiliae V ex Byblia desumtae ... 1532, nakl. Ebermann (1904), s. 59.

Jüpiter ise Hristiyanlara uygun gezegen olarak tanımlanmaktadır. Bu döneme ait olan ve bir yandan astrolojik unsurlara, diğer yandan dinî kehanetlere ve motiflere yer veren bir yazıda, Satürn gezegenin özelliklerinden hareketle Türklerle ilgili bir kehanette bulunulur. Yazının sonunda Türklerin çekileceği ve Hristiyanlığın bu savaştan galip çıkacağı dile getirilir.⁵² Örnekten de anlaşıldığı üzere Türklerle ilgili kehanetlerin hemen hemen tümünde Hristiyanlar bu savaştan galip gelerek olumlu bir tablo oluşturulmaya çalışılır. Geleceğe ümitle bakmak isteyen toplumun bu tarz motive edici yazılara duyduğu ihtiyaç, yıldızların insanları yönlendirmek için bulunduğu mantalitesini de güçlendirmekteydi.

Bu yüzyıllarda geçmiş zamanlara ait kehanetler de tekrar değerlendirilip çağa uygun bir biçimde yeniden yorumlanmaktaydı. Bunca kehanetin arasında Türklerin yenilmeyeceğini dile getiren tek bir yazı bulunmaktadır, o da Josef Gruenpeck'e aittir.⁵³ 1508 yılında Latince yayınlanan *Speculum naturalis, coelestis et propheticae visionis* yazısında Gruenpeck, yıldızlara ve meteorlara dayanarak Türklerin zafer elde edeceğini, kilisenin yıkılacağını, toplumsal düzenin yok olacağını söylemektedir. Gruenpeck'in bu çalışması halk kitlelerine etki etmiştir. 1522 yılında Gruenpeck'in bu yazısından esinlenerek bir müzakere/tartışma metni meydana gelir. Bu metinde Johannes Arabs adlı Türk astrolog, din değiştirmiş olan Petrus Alkeyro⁵⁴ ile Müslümanlığın ve Hristiyanlığın olumlu yanları üzerine tartışırken, buna dünyevi meselelerin yıldızlar tarafından belirlendiğini anlatmakta ve yıldızların Müslümanlardan taraf olduğunu söylemektedir. Bu yazıya göre yıldızların hareketi Türkler açısından olumlu bir şekilde yorumlanmaktadır. Çünkü İslam'ın gezegeni Satürn, Mars ve Güneş, Hristiyanlara yakın olan Jüpitere karşı ağır basmaktadır. Bu üç güçlü yıldız karşı tek başına kalan tek bir yıldızın karşı koyabilmesi ise imkânsız olarak kabul edilmektedir.⁵⁵

⁵² J. Carion: *Prognosticatio und Erklerung der grossen Wesserung ...*, nakl. Ebermann (1904), s. 62.

⁵³ Ein Dyalogus Doctor Joseph Grünenbeck von Purchhausen: do des Türkischen Kayzers Astronimus disputiert mit des egiptischen Soldans obristen radte, einem verlaugneten Christen von dem glauben der Christen und von dem glauben der Machumeten ... 1522, nakl. Ebermann (1904), s. 63.

⁵⁴ Soyadı Alkeyro olan kişinin Kahire'li olduğu tahmin edilmektedir.

⁵⁵ Carl Göllner, *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*. Band 3, 1. Aufl. Baden-Baden 1979, s. 343.

Aziz Methodius'un Türklerin Köln'de Yok Edileceğine Dair Kehaneti (1540)

Merlin ya da Aziz Methodius'un kehanetine göre, Türkler Köln'e kadar gelecek ve orada bir prens tarafından yok edileceklerdir. Bu kehanet ise İspanyollar ve Macarlar ile ilişkilendirilir. Türkleri yok etmek üzere Tanrı tarafından seçilmiş prensin ise Kayzer V. Karl olduğu varsayılır. Hristiyanlığın koruyucusu olarak görülen Kayzere gerçekte de bu dönemde büyük ümitler bağlanmıştır. Hristiyanların barış içinde yaşamaları ve Kayzere itaat etmeleri halinde, savaştan galip çıkacaklarına inanılırdı. Kilisenin reforma gitmesi ise bu sürece etki eden diğer önemli bir unsurdur. "İşte o zaman Hristiyanlar sivrisinek sürüsü gibi denizin üzerinden uçacaklar", İstanbul'u, Kutsal Mezarı (hl. Grab) ve sonrasında Hristiyanlığa geçecek olan birçok krallığı ele geçireceklerdir.⁵⁶ V. Karl'ın Köln'de zafer elde edeceğini işleyen Alman halk şarkıları da bu kehanetin ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir.⁵⁷ Merlin'in kehanetini tuhaf bir şekilde astrolojik unsurlarla açıklamaya çalışan bir astrolog ise "Agareni"lerin, yani Hacer soyundan gelen Türklerin ancak Köln'de yenileceklerini yazmaktadır. Bu ise Satürn'ün ayaklanmasının henüz sonlanmadığı ile açıklanmaktadır. İyi karakterli Jüpiter gezegeni bu arada dost edinerek, iyileşme sağlamakta, bu ise Satürn'ün kötülüğünü yok etmektedir. Satürn ise Mars ile birleşerek kötülük etmeye devam edecektir. Bu kehanetin sonunda Hristiyanlar, Türklerin etrafını sararak zafer elde edecektir.⁵⁸

Aziz Methodius'un kehanetine dayanan resimde⁵⁹ Türklerin⁶⁰ kesinlikle yok edileceği anlatılmaktadır. Metinde Türklerin şehirleri ve krallıkları

⁵⁶ Ebermann (1904), s. 58.

⁵⁷ Ain schön lied, new gemacht von dem Türken; auss der prophecei, darvon man lang gesagt hat. 1521; Ebermann (1904), s. 58.

⁵⁸ Eyn auszug etlicher Practica und Propheceyen Sibille, Brigitte, Cicili ... (1518/19), nakl. Ebermann (1904), s. 63.

⁵⁹ Ein außzug etlicher Practica und Propheceyen auff vergangne un zukünfftige jar/ Sibille/ Brigitte/ Cirilli/ Joachim des Apts/ Methodii/ und bruder Reinharts...biß auff das M.D.LXXXI. jare. [Nürnberg, Georg Wachter um 1540], nakl. Thomas Kaufmann, "Türckenbüchlein". *Zur christlichen Wahrnehmung "türkischer Religion" in Spätmittelalter und Reformation*, Göttingen 2008, s. 97.

⁶⁰ Metinde "Agareni" sözcüğü geçmekte, ancak bununla Türkler kastedilmektedir.

ele geçirecekleri, kutsal mekânlardaki papazları öldürecekleri, kadınlara zarar verecekleri, kutsal kâselerden içecekleri ve azizlerin mezarına büyük baş hayvanlarını bağlayacakları, Hristiyanları esir alacakları ancak sonunda Köln’de tümünün öldürülecekleri ifade edilmektedir. Yazıya göre, bu gerçekleşirken yenilmez İspanya Kralı V. Karl dışında hiçbir Hristiyan kralı orada olmayacaktır. Yazıda bu Kral’ın “Türk köpeğini” öldüreceği, çünkü Satürn’ün⁶¹ yükselişinin devam ettiği ve böylelikle de Türklerin düşüşe geçeceği dile getirilir. Resmin sol köşesinde gökyüzünde bir yengeç⁶² görülmektedir. Sağda ise oldukça parlak bir yıldız dikkatleri çekmektedir. Metinde Satürn’ün yükselişinden bahsedilmektedir.⁶³ Satürn aynı zamanda Beytüllahm yıldızı olarak da anılmaktadır. Bu da Hristiyanlığın zaferi olarak yorumlanmaktadır. Zaten gökyüzünde görülenler yeryüzünde yaşananları tamamlamaktadır. Resimde Hristiyan askerlerin zaferleri görülmektedir. Başında sarık bulunan Türklerin geri püskürtüldüğü ve yenilgi aldıkları anlaşılmaktadır. Süvarilerden biri vurulmuş, bir diğeri ise kaçışa geçmiştir. Hristiyan askerinin olumlu yüz ifadesi dikkat çekmektedir. Ayrıca Hristiyan askerlerin donanımlı oldukları da göze çarpmaktadır. Resimde⁶⁴ tepede durarak, elinde bir küre ile yıldızın bakan kişinin kâhin olduğu düşünülmektedir.

---

⁶¹ Ortaçağ astrolojisinde genellikle elinde orak veya tırpan ile resmedilen Satürn bir yandan felaketler, endişe, melankoli, hastalık ve ağır işleri temsil ederken, diğer yandan düzen ve ölçü anlamına da gelmekteydi.

⁶² Yengeç Yunan mitolojisine göre bir perinin kaçışına engel olduğundan Zeus tarafından gökyüzüne alınarak ödüllendirilir. Ayrıca savaşta kahramanı desteklemesiyle de anılır.

⁶³ Satürn gezegeni güneşin etrafında dönen hareket halindeki bir gök cisimidir ve aynı zamanda yıldız olarak da anılmaktadır. Hz. İsa’nın doğumunda bu yıldızın Jüpiter ile birlikte (balık burcunda) görüldüğünün söylenmesi yıldızın dinî anlamlar yüklenmesine neden olmaktadır.

⁶⁴ Ein außzug etlicher Practica und Propheceyen auff vergangne un zukünfftige jar/ Sibille/ Brigitte/ Cirilli/ Joachim des Apts/ Methodii/ und bruder Reinhards...biß auff das M.D.LXXXI. jare [Nürnberg, Georg Wachter um 1540], VD 16 A 4433; Kaufmann (2008), s. 97.

Offt. N. 510. (32.)

Ein aufzug etlicher Practica vnd
 Propheceyen auff vergangne vñ zükünfftige Jar, Sibille/Brigitte/Ce-
 rill/ Joachim des Apis/ Methodij/ vnd Säußer Reinharts/ Von dem
 letzten Türckischen Kaiser/ was geschlechts er sey/ wie vñ wo er erschla-
 gen werden sol/ vnd würdt weren bis auff das M. D. LXXXI. Jar.

Aitzing'in 1591 Yılına Ait Kehaneti

1591 yılına ait tek sayfalık kehanet içeriği ve görselliği⁶⁵ itibariyle son derece dikkat çekici yazılardandır. Metinde kehanete dair Arap dilinde bir not, ayrıca 29 Türkçe ve aynı sözcüklerin Latincesine yer verilmiştir. Bunun dışında çok sayıda hesap ve sembolik anlam taşıyan resimler de bulunmaktadır. Mektup türündeki metnin yazarı Avusturyalı Michael von Aitzing (Eyzinger)'dir. Tahmini olarak 1530-1598 yılları arasında yaşamış olan Aitzing'in çok yönlü oluşu hukukçu, yayıncı, tarihçi Avusturyalı diplomat ve yazar kişiliğinden de anlaşılmaktadır. Avusturya'nın köklü soylu

⁶⁵ *Der Türcken gar alte Prophezey/ deren sie mit beschwertem Hertzen bisher oft eingedenck/ und jetz wider dem zwölfften irem Keyser vollendet soll werden 1591 (UB Mannheim).*

ailelerinden gelen yazar, Habsburg Hanedanlığı ile olan yakınlığıyla da bilinmektedir. II. Maximilian ve II. Rudolf'un danışmanlığını yapmış olan Aitzing'in en tanınmış eseri 1590 yılında Latince yayınlanan ve Avrupalı hükümdarların soy ağaçlarını inceleyen çalışmasıdır.⁶⁶

Aitzing, 1591 yılında İspanya Kralı Philip'in ordusunda Alman asker alayının üst rütbeli subaylarından olan Hans Rudolfen Schlägl'e yazmış olduğu mektubunda, Kayzer Constantin'in mezarında bulunan bir figürden bahseder. Bu figürü sonrasında Venedikli Georgius Jordanus "kötü" bir biçimde resmeder. Yazar ise bu resmi, buldukları tehlikeli dönemi göz önünde tutarak yeniden yorumlamaya çalışır. Tehlikenin hem Türklerden hem de Hristiyanlardan kaynaklandığını söyleyen Aitzing, Türk Kayzeri I. Süleyman ve sonrasında Martin Luther'den bu yana çok kan döküldüğünü ve adı geçen kişilerin yandaşları ile birlikte yolunu kaybederek, yanlış yaptıklarını belirtir.

Resimdeki sütunda elinde kılıcı ile duran ve metne göre "1519" yılında hükümdar⁶⁷ olan "Solimmannus" (Süleyman) yer almaktadır. Onun bir üstündeki sütunda ise iki Türk bulunmaktadır. Sultan Süleyman'ın içinden çıkarak bulunduğu kattan yukarı süzülen yılan büyüerek bir sonraki katta duran iki Türk'e uzanmaktadır. Ellerindeki kılıç ve başlarındaki sarıklarla resmedilmiş olan Türklerden biri 1566 yılında hükümdar olan "Selimum" (Selim), diğeri ise 1575 yılında hükümdarlığa başlayan "Amurath" (Murat)'dır. Sultan III. Murat kehanetin yazıldığı yıl ise hala hükümdar olduğundan metinde önemli yer tutmaktadır. Sonrasında sütunun en tepesinde duran üç Fransız Kralını, Türk hükümdarlarıyla eşleştirmektedir: I. Franciscus-Süleyman, I. Henricus- II. Selim, III. Henricus- III. Murat. Yazarın tarihî tecrübelerine göre en tepede duran bu üç Kral her zaman açık veya gizlice zarar vermiştir.

Sütunun yanındaki küçük resimlerin açıklamasıyla devam eden yazar, başta papa karşıtı olan Martin Luther'e yer vermektedir. Luther'i temsil eden resim ise başında üçlü taç takmış olan kişidir. Luther, Türklerin yaptığı gibi, insanları gerçek silahlarla vurmamış, onları manevî olarak yoldan

⁶⁶ *Thesaurus Principum hacaetata in Europa vicentium: Quo progenitores eorum, tam Paterni quam materni, simul ac fratres et sorores, inde ab origine reconduuntur, usque ad annum a christo nato 1590.*

⁶⁷ Gerçekte 1520-1566 yılları arası hüküm sürmüştür.

çıkarmış, Tanrı'nın sözlerini kitaplaştırdığını söyleyerek kandırmıştır. İngiltere'ye de yansıyan bu aldatmacayı anlatan resim ise boynuzların arasında gül çıkan öküzdür. Böylece Protestanlığı temsil eden yılan Luther'den (üçlü taç) İngiltere'ye kadar (öküz) ulaşmaktadır. Luther'in Almanya'daki etkisini hilal, Fransa'daki etkisini ise aslan yansıtmaktadır. Yazar bundan sonra Luther'e, yandaşlarına ve öğretilerine savaş açan Papa IV. Pius'u konu alır ve onun sayesinde her yerin tekrar aydınlandığını vurgular. Bu aydınlığı temsil eden şekiller ise resmin solunda en tepede yer alan güneş ve hilaldir. Papa V. Pius'u simgeleyen kupa ve üç gül ile anlatılmak istenen ise, Papa'nın "İngiliz yılanlarının" başını ezdiği'dir. Papa XIII. Gregorius ise kılıç gibi keskin sözleriyle (ağızdan kılıç çıkan kaz) Almanya'da Hus'tan⁶⁸ kaynaklanan huzursuzluğu yok etmiş ve böylece birçok yerde insanların doğru mezhebe dönmesini sağlamıştır. Papa IV. Sixtus ise (ağızdan üç ok çıkan aslan) Fransa Kralına (üç yapraklı zambak) meydan okur.

Dünyevi yönetimi sembolize eden hükümdarlar ise Kayzer V. Karl başta olmak üzere üç Fransız ve üç Türk krallına karşı etkin olamamışlardır. Çünkü bunlar sütunun en tepesinde durmakta ve ellerinde silah tutmaktadırlar. Dinî yönetimin üç papası ise, ki bunların sonuncusu Papa IV. Pius'dir, Papa karşıtı Martin Luther'e karşı etkili olabilmışlerdir. Bu nedenle endişe içindeki Martin Luther, arkadaşlarına Protestanlık için dua ediniz, çünkü papa ve yandaşları sonumuzu getireceklerdir, demiştir. Yazar sonrasında uzun uzun kimlerin, neden günahkâr olduğunu anlatır.

1571 yılının önemine de değinen yazar, İspanyol Kralının (elinde yay olan Kral) Tanrı'nın (elinde haç tutan melek) ve Papa'nın (meleğin yanında durmaktadır) desteğiyle Türklere karşı zafer elde ettiğini yazar. Meryem Ana'nın yardımıyla Kral ve Venedikliler Türklerin, Avusturyalı Don Juan tarafından yenildiğine, ve onun "Türkün kafasını uçurduğuna" tanık olmuşlar. Bu ise Kutsal İttifak olarak adlandırabileceğimiz figürlerin (Papa, melek ve kral) yanında duran ve şeytanı anlatan üç figürden anlaşılmaktadır. Ortada duranın Türk deccalı olduğu, üzerindeki kıyafetlerden anlaşılmaktadır. Deccalın yanındaki kuru kafalar ise ölümü temsil etmektedir. Bu

⁶⁸ Bohemyalı Jan Hus (1370-1415) Reformasyonun öncülerinden kabul edilmektedir. 1415 yılında yakılarak öldürülür. Luther'in Hus'tan etkilendiği düşünülmektedir.

da Türk deccalının ölüm saçtığı sonucunu beraberinde getirmektedir. Deccalı kıyafetinden yakalamaya çalışsan kanatlı aslan ise “Markos Aslanı” olarak bilinen ve Yeni Ahit’de (Neues Testament) yeri olan bir semboldür.⁶⁹ Aslanın kutsal ittifakın yanında yer alması ise iyinin kötüyü ya da diğer bir deyişle Hristiyanlığın-deccal ile olan savaşını anımsatmaktadır. Diğer yandan “Markos Aslanı” aynı zamanda Venediklilerin armasında yer alır. 1571 İnebahtı savaşında Venediklilerin de Kutsal İttifaka dahil olduğu göz önünde bulundurulursa bu aslanın doğrudan “Venediklileri” temsil ettiği de düşünülebilir.

Resimde yer alan diğer bir unsur ise matematiksel hesaplamalardır. Yapılan bütün hesaplamaların sonucu 666’dır. Bu rakam Juhanna İncilinde yer alan ve aynı zamanda çok sayıda sembolik anlamı bulunan rakamlar arasında yer almaktadır. 666 sayısının deccal anlamı da bulunmaktadır. Yeni Ahit’e göre deccal kısaca Tanrı tarafından kutsanmış birine karşı gelecek, onun hakkında yanlış öğretiler yaymak anlamına gelmektedir. Bu yoruma göre Türkler, İsa’yı, Tanrı’nın oğlu olarak kabul etmediklerinden deccal kabul edilmektedir. Erken Yeni Çağ dönemde Luther, Papa’yı deccalin ruhu, Türkleri ise deccalin bedeni olarak tanımlamıştır. Buna karşı Katolikler de Luther’i deccal olarak görmüştür. Katolik bir yazar olan Michael von Aitzing’in başta Luther’i, sonra da Türkleri konu ettiği ve her ikisini de deccal olarak kabul ettiği ortaya çıkmaktadır. Ancak hesaplamalar sonucu çıkan 666 sayısının yazar tarafından Luther ya da Türkler için mi, yoksa her ikisi için mi kullanıldığı tarafımda tespit edilememiştir.⁷⁰

Resmin sağında ve solunda ise Türklerin kendi kehanetine yer verilmiştir. Toplamda 29 sözcük ile anlatılan bu kehanete göre 12. hükümdar Sultan Murat, etkin olan son hükümdardır. Sultan Murat’tan sonrası kehanette yer almadığından bu hükümdar işlerini tamamlamaya çalışmaktadır. Bu elinde borazan tutan melekten anlaşılmaktadır. Borazanın içinden “Arapça”⁷¹ aynı şey ifade edilmektedir. Türklerin kendi kehanetleri de Sul-

⁶⁹ 24 kitapçıktan oluşan Yeni Ahit’te yer alan ilk dört kitapçık İncil’i oluşturur. Matta, Markos, Luka ve Yuhanna sırasıyla İncil’in ilk dört kitapçığını kaleme alan yazarlar olarak geçmektedir.

⁷⁰ Metinde de bununla ilgili ipuçları da tarafımda bulunamamıştır.

⁷¹ Arapça bilen meslektaşlarım, yazılanları çözemediklerini ifade ettiler.

tan Murat ile son bulduğundan bundan sonraki dönemlerde Türklerin, Avrupa için tehdit oluşturmayacağı kanaati ortaya çıkmaktadır. Okuyucu açısından bakılacak olursa, son derece ilginç sembollerle donatılmış olan resim ve Türkçe sözcüklerden oluşan bir kehanetin fazlasıyla dikkat çekmiş olabileceği yüksek ihtimaldir. Ortadaki resim ve sembollerle tarihi olaylardan hareketle, ülke içinde ve dışındaki düşmanların yaptıklarına kronolojik sırayla yer verilir. Bu bilgiler o dönem okuyucusu için yabancı değildir. Sultan Selim ve Sultan Murat, Avrupalılara kötülük yapmış olan son hükümdarlardır. Ayrıca İnebahtı deniz savaşında Hristiyanlarca elde edilen zafer de geleceğe ümitle bakılması gerektiğini hatırlatmaktadır. Üstelik ülke içindeki mezhep kavgalarına da papalar etkin bir biçimde müdahale etmişlerdir.

Türkçe sözcüklerden oluşan sözde kehanet ise okuyucu açısından daha da dikkat çekicidir. Latince bilen okuyucu doğrudan çevirisini takip edebilmekte, bu da inandırıcılığı arttırmaktadır. Dikkatlice bakıldığında Latince tercümede numaralandırılmaya uyulmadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak okuyucunun Türkçe bilmediği göz önünde bulundurulursa bu hatanın dikkat çekmeyeceği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca düşmana ait yabancı sözcüklerin okunması, daha da önemlisi onların ağzından çıkan bir kehanetin yer alması son derece dikkat çekicidir. Türklerin kendi ağzından yazılmış olan bir kehanetten daha inandırıcı ne olabilir ki? Kehanet olarak adlandırılan sözcüklere bakılacak olursa, esasında burada bir kehanetin olmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu olan aslında sadece kısa bir tarih bilgisidir. 1591 yılına kadar yazılmış olan tarih bilgisi de 12. hükümdar olarak kabul edilen ve “İsmail” soyundan geldiği ileri sürülen Sultan Murat’a kadar anlatılır. Bu nedenle yazar, Sultan Murat’ın son hükümdar olduğu fikrine varır ve bunu okuyucusuna ümit veren bir kehanet olarak sunar. Sözcüklerde kehanete dair izler bulunmamaktadır. Zaten geleceğe dair ipuçları bulunmayan bir metin de kehanet olarak kabul edilmemektedir. Sanırım bu nedenle yazar Eski Ahit’e dayanarak (Genesi cap.25) bunun orada da yazıldığını vurgulama ihtiyacı duymaktadır.

Der Türcken gar alte Prophecy deren sie mit beschwertem herzen bißher offte eingedenck/ und jetz wider dem zwölfften irem Kayser vollende soll werden 1591.

<p>Türkische wort ihrer Prophecy.</p> <ul style="list-style-type: none"> Patissahomos 1 ghehur, 2 Cliaferum 3 memlekci 4 alur 5 Kurulalmal 6 alur 7 Kapzeiler, 8 iedy y, 9 Ladech Ciaur 10 Kelci 11 elciffaffe 12 or iki 13 y ladech 14 on larum 15 Begligheder, 16 eni iapir 17 bagdi diker 18 Babcfai baghlar 19 oglu kufci 20 olur: 21 on iki yl 22 denk ora 23 Hirifia 24 non Kelci 25 cfikar 26 ol Turki 27 ghercfime 28 Tuskure 29 	<p>Plam. 2.</p> <p><i>Quare fremurque gites, et papali uocaturur fir manu</i></p> <p>Huius figurae latior explicatio sub sequitur (prophetia Latini linguae in perisio Germanico.)</p> <p>Optima Turcicae litterarum notatio ad huc usque quatuor 11.</p> <table border="0" style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td>λ</td><td>30</td><td>π</td><td>40</td><td>Δ</td><td>30</td><td>1</td><td>10</td></tr> <tr> <td>α</td><td>1</td><td>μ</td><td>40</td><td>70</td><td>7</td><td>7</td><td>30</td></tr> <tr> <td>β</td><td>1</td><td>ν</td><td>70</td><td>Appo</td><td>4</td><td>20</td><td>4</td></tr> <tr> <td>γ</td><td>1</td><td>ξ</td><td>10</td><td>ρ</td><td>4</td><td>20</td><td>4</td></tr> <tr> <td>δ</td><td>1</td><td>π</td><td>10</td><td>σ</td><td>4</td><td>20</td><td>4</td></tr> <tr> <td>ε</td><td>1</td><td>ρ</td><td>10</td><td>τ</td><td>10</td><td>4</td><td>20</td></tr> <tr> <td>ζ</td><td>1</td><td>σ</td><td>10</td><td>υ</td><td>10</td><td>4</td><td>20</td></tr> <tr> <td>η</td><td>1</td><td>τ</td><td>10</td><td>φ</td><td>10</td><td>4</td><td>20</td></tr> <tr> <td>θ</td><td>1</td><td>υ</td><td>10</td><td>χ</td><td>10</td><td>4</td><td>20</td></tr> <tr> <td>ι</td><td>1</td><td>φ</td><td>666</td><td>ψ</td><td>10</td><td>4</td><td>20</td></tr> <tr> <td>κ</td><td>1</td><td>χ</td><td>666</td><td>ω</td><td>10</td><td>4</td><td>20</td></tr> </table> <p style="text-align: right;">666 297 372</p>	λ	30	π	40	Δ	30	1	10	α	1	μ	40	70	7	7	30	β	1	ν	70	Appo	4	20	4	γ	1	ξ	10	ρ	4	20	4	δ	1	π	10	σ	4	20	4	ε	1	ρ	10	τ	10	4	20	ζ	1	σ	10	υ	10	4	20	η	1	τ	10	φ	10	4	20	θ	1	υ	10	χ	10	4	20	ι	1	φ	666	ψ	10	4	20	κ	1	χ	666	ω	10	4	20	<p>Lateinische wort der sechß Prophecy.</p> <ul style="list-style-type: none"> 1 Imperator noster 2 ueniet 3 Ethnici principis 4 Regnum 5 capiet 6 rubrum quog; pomum 7 capiet 8 in suam potestatem 9 rediget quod fit 10 septimum vig; annum 11 Christianorum 12 non infurexerit, 13 vig; ad 14 duodecimum annum 15 eis 16 dominabitur. 17 inextinguibilis. 18 vineas plantabit, 19 hortos scilicet emunit 20 liberos procreabit 21 post duodecimum 22 annum, 23 ex quo 24 rubrum pomum in 25 illorum potestatem red- 26 ctum fuerit appare- 27 bit Christianorum gla- 28 dius 29 qui Turcam quoque 30 ueniet 31 fugam vertet.
λ	30	π	40	Δ	30	1	10																																																																																			
α	1	μ	40	70	7	7	30																																																																																			
β	1	ν	70	Appo	4	20	4																																																																																			
γ	1	ξ	10	ρ	4	20	4																																																																																			
δ	1	π	10	σ	4	20	4																																																																																			
ε	1	ρ	10	τ	10	4	20																																																																																			
ζ	1	σ	10	υ	10	4	20																																																																																			
η	1	τ	10	φ	10	4	20																																																																																			
θ	1	υ	10	χ	10	4	20																																																																																			
ι	1	φ	666	ψ	10	4	20																																																																																			
κ	1	χ	666	ω	10	4	20																																																																																			

**Dem Bestenken Eülen und Vösten Herrn Hans Rudolph Schlägl / des Großmeichetlichen Hochgeborren
Fürsten und Herrn Herrn Pfälzen Königen von Spainien / Christen vber ein Regiment Turckische Reutter zugescriben/
Durch Michael Czinger auß Österreich.**

Schluß Bestenken Eülen Dem Christen meiste trachten bißhen gefehlt han (weldhe ein Venediger Öreanur Jordanus genandt/verfihmende Weß in Frankreich gleichwol innot-
kommen und nit außgeten) in Kupfer geschoben/ vnder die Hand geschriben/ und sich vernehmen lassen. Welche ganz soye der 101. indert in Keyser Constantin Grad auß Ostler anreiser
geschriben worden mit Fürsten Funf iunior sein zehen/ mit dar ich vor langen Jahren die erliche Öreanur vermaint zugescriben/sonder nit nach was ich den vnfertigen geschriben zeitlich
in welcher den Türcken die Christen gegen die Soliman die erlich bißher genant/ Türckisch Keyser/ vnd dann auch Murat zuher einflanden/ serien/ welche beide samper jhen
indogerten vnd anhangen wieß vnfertigen sein vnd jhrumb ein wylsch genest. Dann der einck mit dem Soli. fo auß getrieben vnd in eben allen feldt sich genest Soliman
her ruffen in regieren ansetzten im Jahr 1591. Aber die irenen Türken so nach ime mit der Schlagen auffgetrieben in der Welt vntzen/ jenen mit jren jerten. Türckischen Schden vnd
Wunders auf den Halstern Soliman den anbern oben jenen bißher genant/ Türckischen Keyser auß meider juregerten ansetzten im Jahr 1566. Die vntzen jstern meich pezer 2. in
Zehender Öreanur vnd vntzen mit ein türkische schenen 2. mit indert in der dertendese namens/ indert der 2. jren. Türckischen Keyser auß im jren Soliman. Kommen der Öreanur
fischer sein da die Öreanur mit ein türkische schenen 2. mit indert in der dertendese namens/ indert der 2. jren. Türckischen Keyser auß im jren Soliman. Kommen der Öreanur
fischer sein da die Öreanur mit ein türkische schenen 2. mit indert in der dertendese namens/ indert der 2. jren. Türckischen Keyser auß im jren Soliman. Kommen der Öreanur
fischer sein da die Öreanur mit ein türkische schenen 2. mit indert in der dertendese namens/ indert der 2. jren. Türckischen Keyser auß im jren Soliman. Kommen der Öreanur

David Herlitz'in Türklere İlişkin Kehaneti (1597)

Matematikçi, tıpcı, tarihçi ve şair olan David Herlitz (1557-1636), Wittenburg ve Leipzig Üniversitelerinde lisans eğitimi tamamladıktan sonra Rostock Üniversitesinde mastır yapar. 1596 yılında tıp alanında doktor, 1597 yılında ise rektör olur. Herlitz üniversitede matematik dersleri de verir, tıpcı ve matematikçi olarak ün kazanır. Alman olan David Herlitz (David Herlicius) 1597 yılında Brandenburg Elektörüne Türk İmparatorluğunun yok oluşu ve yıkılışı hakkında astronomik bir yazı yazar. Aslında

söz konusu olan yazı değil, kitaptır. İki yazıyı birleştiren kitabın ilk yazısı tamamen Türklerle ilgilidir, beş sayfalık bir önsöz ve 97 sayfayı kapsayan 20 bölümden oluşmaktadır. Önsözde yaptığı astronomik incelemeler sonucunda “zalim Türkün” hükümdarlığının yakın zamanda sona ereceğini, İmparatorluğun yıkılacağını söyler ve bu fikre nasıl vardığını açıklar. Buna göre yazar hem geçmişteki tarihi olaylardan hem de yıldızların konumundan yola çıkarak, insanları sevindirecek bu kitabı oluşturur. Herlitz aynı zamanda içerisinde bulunan tehlikenin de göz ardı edilmemesi gerektiğini söylemekte ve önlem alınmasını tavsiye etmektedir. Önsözde Türklerle ilgili kullanılan “haç düşmanı”, “kana susamış Türk köpeği” gibi o dönemde neredeyse kalıplaşmış olan sövgüler, kitabın genelinde de yer almaktadır. Önsözden hemen sonra yer alan sultan portresinin etrafında Sultan III. Mehmet, III. Murat’ın oğlu, Osmanlı soyundan bir yazı dikkati çeker.

Herlitz kitabının başlığında kehanetlerin Türklerle ilgili olduğunu vurgulasa da çalışmasında Yahudilere ve Hristiyanlık dinine ait tarihi birçok konuya da yer vermektedir. Ancak bu çalışmada sadece Türklerle ilgili olan kehanetler ele alınacaktır. Giriş niteliği taşıyan kitabın birinci bölümünde Herlitz, Türkün nereden geldiği, ne ya da kim olduğu sorusunun yanıtını aramaktadır. Bunun için de o zamanlar Türklere dair çıkan neredeyse bütün tanımları aktarmaktadır. Yazar ayrıca yalanlar üzerinde kurulu olduğunu ileri sürdüğü Türklerin dini inançlarından bahsedeceğini bildirmektedir. Bu nedenle bölümde Kuran ve Peygamberin hayatına da geniş yer verir ve her fırsatta sövgü dolu ifadeler kullanır. Söylemlerinin doğruluğunu kanıtlamak için Türklere karşı yazmış olduğu 10 vaaz ile de ün kazanan dönemin ünlü vaizlerinden Georg Mylius’u referans olarak gösterir.⁷² Herlitz ayrıca Türklerin nasıl ibadet ettiklerini anlatır ve namaz, oruç, haç, gelenek ve görenek gibi konulara değinir. Bu bilgileri 1438 yılında Sebeş-Mühlbach kuşatılması sonucunda henüz 16 yaşındayken esir alınan ve Edirne’de köle pazarında satılan, sonrasında Anado-

⁷² Zehen Predigten vom Türcken IN welchen gehandelt wird vom ursprung unnd Anfang/ Glauben vnd Religion/ unfug vnd Tyranny/ beharrlichen Sieg und langwirigem Glück wider die Christenheit /unnd eigentlichen ursachen desselbigen/ auch vom entlichen fall und abnemen des Mahometischen oder Türkischen Grewelreichs: Auch wie diesem Feinde von der Christenheit müsse begegenet... werden. Gehalten In der Pfarrkirchen bey der löblichen Universitet Jena Durch GEORGIUM MYLIUM der H.Schrifft Doctorem vnnd Professorem daselbsten. Gedruckt zu Jena durch Tobiam Steinman/ In verlegung Salomon Gruners/ Bibliopolae Ienensis, Anno 1595.

lu'yu karış karış gezen, böylece ülkeyi ve insanları tanıma fırsatı bulan Septemcastrensis'in çalışmasından aldığını belirtir.⁷³ Kitabın ikinci bölümünde Johann Hilten'in Türklerle ilgili kehanetine yer verilir. 1425-1507 yılları arasında yaşamış olan Hilten, 1473 yılından itibaren kilise ile sorunlar yaşamaya başlar, 1477'de mahkeme karşısına çıkarak ceza alır ve Weimar şehrine sürülür. 1495 yılında Almanya'nın Thüringen şehrinde bulunan Eisennach manastırına giden Hilten, oradaki rahipler tarafından esarete alınır ve 1507 yılında muhtemelen açlıktan ölür.

Herlitz yazısında Hilten'in zindanda yaşadıklarına, gardiyan ile Hilten arasından geçen diyaloglara ve gardiyanın acımasızlığına yer verir. Hilten sonrasında tarihe geçecek ve özellikle Lüteryanlar tarafından sürekli gündemde tutulacak olan sözlerine yer verir. Buna göre 1516 yılında bir rahip gelecek, rahipleri reforme edip, papalığa ise hücum edecektir. Martin Luther'in 1517 yılında 95 maddelik teziyle ortaya çıkıp papalığı eleştirmesi ve reformasyona gitmesi sonucunda Protestanlar söz konusu rahibin o olduğuna inanır. Hilten'in kehanetine göre 1600, bazılarına göre ise 1606 yılın-

⁷³ Macar Georg (Georgius de Hungaria, Georg von Ungarn) ya da diğer adıyla Captivus Septemcastrensis Türklere ilişkin imajı uzun dönemler belirleyen en önemli yazarlar arasında yer alır. Başta 16. yüzyılda yaşamış olan Desiderius Erasmus, Martin Luther, Sebastian Franck, Theodor Bibliander olmak üzere çok sayıdaki teoloğun çalışmalarında geniş yer verdikleri bu yazar, Klockow'a göre bugün bile 15. yüzyılda Osmanlıların yaşam biçimlerine ilişkin Avrupa'nın en önemli başvuru eseri olarak gösterilmektedir (Hasso Pfeiler, *Das Türkenbild in den deutschen Chronicken des 15. Jahrhunderts*. Dissertation, Frankfurt am Main 1956, s. 46; Göllner (1979), s. 12; Georgius de Hungaria, *Tractatus de Moribus, condictionibus et nequicia Turcorum. Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken*. Nach der Erstausgabe von 1481 herausgegeben, übersetzt und eingeleitet von Reinhard Klockow, Köln, Weimar, Wien 1993, s. 11). Bunun temel nedeni ise yazarın 20 yıl boyunca savaş esiri olarak Türkiye'de yaşamış ve gözlemlerini dile getirmesinden kaynaklanmaktadır. Çağdaşlarının aksine ve bulunduğu koşullar da dikkate alınarak, yazarın kimi zaman sempati ve hayranlık duyduğu anlatımlarından ortaya çıkmaktadır. Gözlemlerinde ise objektif olmaya çalışması dikkat çekicidir. Gözlemlerinden sonra yer alan yorumlarında ise diğer çağdaşlarında olduğu gibi düşmanca bir tavır sergilemekte bu da o dönem için olağan kabul edilmektedir. Roma'da 1475-1481 yılları arasında Türkiye hakkındaki standart eserler arasında yer alan 15. ve 16. yüzyılın en önemli Türkiye kaynakları arasında gösterilen *Tractatus de ritu moribus, condictionibus et nequicia Turcorum* (Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hileleri üzerine bir deneme) adlı çalışma Türklere ilişkin birçok konuyu işlemektedir (Leyla Coşan, "Georgius de Hungaria ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmelerine Bir Bakış", Feruzan Gündoğar, Güler Mungan, Cemal Yıldız, *Semahat Yüksel Armağan Kitabı*, Pegem Akademi, Ankara 2009, s. 198-207.

da bir zalim (tiran) bütün Avrupa'ya hükmedecektir. Birçok kişiye göre Hilten bununla kesinlikle Türkleri kastetmiştir. Herlitz metnin devamında 1600 sayısına dikkat çeker ve Hristiyanlık tarihindeki dinî olaylara dayanarak Hilten'in kehanetini doğrulamaya çalışır. Yazar bunu kitabın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde de sürdürür.

Kitabın beşinci bölümünde yine Türklere yer veren Herlitz, Kuran ve Peygamberden bahseder. Bu bilgileri ise Türk duaları yazarlarından olan Michael Babst'dan aldığını belirtir. Babst, Hristiyan okuyucuları için faydalı olabileceğini düşündüğü çalışmasında, bir yandan

Türklerin gelenekleri, diğer yandan İncil'den yola çıkarak İmparatorluğun yok olacağına dair kehanetler hakkında yazmıştır.⁷⁴ Herlitz, Türkiye'de uzun yıllar esir olarak yaşamış olan Bavyeralı Hans Schildberger'in anılarına da başvurur. Schildberger, Türklerin din ve inançlarının süresinin bin yılı geçmeyeceğini söyler.⁷⁵ Herlitz'e göre bin yılın sonunda Müslümanlığın yok olacağını söyleyen diğer bir isim ise Mylius'dur. Türklere karşı yazmış olduğu onuncu vaazında bu kehanete değinen Mylius, Peygamberin ölüm döşeğindeyken yüreğinde büyük bir sır taşıdığını belirtir. Kendisine şeytan tarafından söylenen bu sırrı paylaşmak ister, ancak hastalık ve güçsüzlükten dolayı bunu yapamaz. Bunun üzerine ellerini uzatır ve on parmağını gösterir ve başlatmış olduğu hükümdarlığın ömrünün bu kadar olduğunu ifade etmeye çalışır. Yanında bulunanlar endişelenir, çünkü on parmağın on gün mü ay mı yoksa yıl mı olduğunu anlayamazlar. Etrafındakilerin korku içinde yaşadığını gören Peygamber sonunda her parmağın yüz yıl anlamına geldiğini bir şekilde anlatır. Söz konusu olan bu bin yıl ise Peygamberin ölümüyle başlar ve Herlitz'in hesaplamalarına göre yakın zamanda tamamlanmış olur.

Herlitz bin yıllık sürenin nasıl hesaplanması gerektiğini Hicrî, Julien ve Miladî takvimler örneğinde anlatır. Peygamberin İ.S. 597 yılında doğ-

⁷⁴ Michael Bapst, *Prognosticon, oder Christlicher vnd nützlicher bericht/ von des Türckischen Reichs Abnemen/ vnd endtlichen vntergange/ aus der H. Bibel ... vnd der Türcken eigenen tradition vnd Weissagung /zc. Sampt etzlichen andechtigen Gebetlein/ wieder die vorstehende Kriegsgefahr ... Gemacht vnd beschrieben Durch Michaelen Babst den Eltern/ von Rochlitz, Gedruckt zu Jhena durch Thobiam Steinman, 1595.*

⁷⁵ Hans Schiltberger, *Hans Schiltbergers Reise in die Heidenschaft. Was ein bayerischer Edelmann von 1394 bis 1427 als Gefangener der Türken und Mongolen in Kleinasien, Ägypten, Turkestan der Krim und dem Kaukasus erlebte, Der alten Chronik nacherzählt von Rose Grässel, Hamburg 1947.*

duğunu ve bu sayıya bin sayısının eklenmesi sonucunda 1597 tarihinin ortaya çıkacağını söyler. Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü simgeleyen işte bu tarihtir. Osmanlıların bu yıllardaki askerî başarılarına yönelik ise yazar, bunların daimî olmayacağını dile getirir. Herlitz bin yıllık süreye ilişkin başka kanıtlar da ortaya atar.

Söz konusu kanıtlar ise öncelikle Osmanlı İmparatorluğunda meydana gelen deprem, yangın ve askerî isyanlardır. Bu bağlamda yazar, 5 Mart 1592 yılında İstanbul'da meydana geldiği ileri sürülen depremden bahseder. Orhan Sakin'in *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri*⁷⁶ adlı çalışmasına bakıldığında ise bu tarihe en yakın depremin 5 Mayıs 1593 yılında meydana gelen deprem olduğu anlaşılmaktadır. Yazarın büyük olasılıkla bu depremi kastettiği, ancak tarihlerde yanlışlık yaptığı düşünülebilir. Herlitz'e göre bu büyük depremde üzerinde İmparatorun portresi bulunan ve altında İbranice yazı bulunan bir mermer taşı ortaya çıkar.⁷⁷ Bu yazıyı gören ve yorumlayan Grio Maluij adlı şövalye, Hristiyanlık ebedî din olacak, kana susamış Türklerin İmparatorluğu yıkılacak, Müslümanlık ise yok edilecektir, sonucuna varır.

9 Nisan 1589 yılında ise İstanbul'da Türkleri korkutan, büyük yıkıma ve maddi hasara neden olacak korkunç bir yangın meydana gelir. Herlitz neredeyse şehrin yarısının yandığını söyler. Yazara göre bu yangın kesinlikle Tanrı'nın işaretidir ve Türk İmparatorluğunun çöküşünü simgeler, tıpkı Ezekiyl Peygamberin Yecuç ve Mecuç kavramına değindiği Kutsal Kitaptaki 38. ve 39. bölümlerinde olduğu gibi. Yangının meydana gelmesine ilişkin ayrıca bilgiler veren Herlitz, yeniçeri ve sipahilerin 23 Mart 1589'da İstanbul'da maaşlarının ödenmemesi yüzünden toplanıp, büyük isyan ve kargaşaya neden olduklarını dile getirir. III. Murat döneminde kapıkullarının maaşlarını zamanında alamadıkları ve bu nedenle huzursuzluk çıkardıkları konusu ise birçok kaynakta yer almaktadır. Herlitz, yeniçerilerin hükümdardan "Rum Kaymakamının" ve "Başdefterdarının" kellesini istediklerini belirtir. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nin 3. cildinde, bu olayın 2 Nisan 1589 yılında meydana geldiği ve kellesi istenen kişilerin

⁷⁶ Orhan Sakin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri*, İstanbul 2002, s. 69.

⁷⁷ Bu söylemin bir benzeri de 5 Mayıs 1572 yılında meydana gelen deprem için kullanılmıştı. 1572 yılına ait el ilanında bir patlama sonucu S. Margareta kilisesinin harabeleri arasında İbranice yazılar içeren bir sultan portresinin meydana çıktığı bilgisine yer verilmişti (Leyla Coşan, *Kıyamet Alâmeti Türkler*, İstanbul 2012, s. 97).

Rumeli Beylerbeyi Doğancı Mehmed Paşa ve Başdeftardar Mahmud Paşa olduğu yazılır.⁷⁸ Ayrıca hükümdarın tahtını oğluna bırakmasını talep ederler. Herlitz'e göre yeniçeriler bundan üç gün sonra, yani 26 Mart tarihinde İstanbul'da yaşayan tüm Yahudilerin evlerini talan ederler, direnenleri ise öldürürler. Ardından tüm şehri yakarak, kimilerine göre 20 bin, kimilerine göre ise 40 bin evin yok olduğu çok büyük bir yangına sebep olurlar. Yeniçerilerin bu isyanı ise Herlitz'e göre Türklerin düşüşünü simgeler. Bunu ise Luka İncil'inden sözlerle kanıtlar: "Kendi içinde çatışan bir İmparatorluk karışır ve herkes birbirine düşer". Ayrıca III. Murat döneminin Batılılar tarafından Osmanlı çöküşünün başladığı dönem olarak adlandırıldığı da bilinmektedir.

Bu yıllardaki olaylara bakıldığında ise anlatılanların bu defa tamamen uydurma olmadığı ortaya çıkmaktadır. Mustafa Cezar 1588 yılında buna benzer şeylerin yaşandığından bahseder: "1588 senesi İstanbul için üst üste gelen buhranlı günler yılı oldu. Önce bir sipahi ayaklanması, onun arkasından iç oğlanlarının gürültüsü vuku buldu. Bunların sınırlarda yarattığı gerginlik ortadan silinmeden 22 Cemaziyülevvel 996 (19 Nisan 1588) da yangın çıkıp bir gün bir gece devam etti. Eski ve yeni Bedestanın etrafı, Yahudi mahallesi, Bit Pazarının tamamı yandı. Yangının bir ucu Gedik Ahmed Paşa hamamına kadar uzandı. Böylece yangın sahasındaki evler arasında bulunan bazı mescidler de yanmaktan kurtulamadı". Cezar ayrıca yeniçerilerin yangını fırsat bilerek "talan hareketlerinde bulunmaktan geri" kalmadıklarını da ilave eder.⁷⁹ Tarihlerdeki yanlışlıklar eksik bilgi ya da haber kaynaklarının yanlış bilgi aktarmasından kaynaklanmış olabilir. Düşmanla ilgili olayların abartılması ise o dönem olağan kabul edilmekteydi. Herlitz'in bahsettiği olaylar bu nedenle Cezar'ın 1588 yılına ait anlattıklarıyla kısmen örtüşmektedir.

Kehanetler içerikleri itibariyle gelişeler ve karmaşık olsalar da hatta bazen anlaşılmasalar da hepsinin ortak özelliği duyulan korkuyu yansıtmaları ve bunun sonucunda Hristiyanlara ümit vermeleridir. Bunu gerçekleştirmek ve kehanetlere olan inancı veya inandırıcılığı pekiştirmek için zaman zaman başvurulan yöntemlerin en önemlisi ise gerçekte meydana gel-

⁷⁸ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 2011, III, 153-156.

⁷⁹ Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Yayınları: 1. Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri 1*. İstanbul 1963, s. 334.

miş olan olayları dile getirmek veya bunları referans olarak göstermektir. Bu bakışa göre kehanetlerin içerdikleri mesajları özetleyecek olursak, bunların daima topluma moral verici nitelikte olduğu ortaya çıkmaktadır, örneğin kafirlerin yıktıkları daha ihtişamlı bir şekilde tekrar inşa edilecek, esir Hristiyanlar düşmanın elinden kurtulacak ve din değiştirenler Roma Kayzeri tarafından cezalandırılacaklardır. İnsanlar tekrar barış içinde yaşayacaklardır. Kutsal topraklar tekrar Hristiyanlığın eline geçecek; Kayzer Karl, Kudüs'te tacını ve asasını Tanrı'ya adayacak ve ondan sonra hiçbir hükümdar bir daha hükmetmeyecektir. Çünkü bundan sonra deccal havari-leriyle birlikte ortaya çıkacaktır. Ortaçağ'ın karamsar dünya görüşünün 16. yüzyılda da hâkim olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla ilişkili olarak dünyanın sonunun ve deccalın gelişinin yakın zamanda gerçekleşeceği mantalitesinin bu yüzyılda da insanları etkilediği ve dolayısıyla yazınsal ürünlere yansıdığı görülmektedir.

“ASTROLOGIC PROPHECIES ABOUT THE TURKS IN THE 15th AND 16th CENTURY”

Abstract

It is widely agreed that the influence of prophecies of the 15th and 16th century in German culture were great and that they gave hope to the people leading a hard life. It has been revealed that despite the bans imposed by the Popes from time to time on phophecy making, they were not obeyed much. The number of astrologic prophecies about the Turks are remarkably big and the similarities in their contents are evident. This study seeks to investigate the general characteristics of the astrologic prophecies about the Turks in the 15th and 16th century German culture. Thus, influential names of the 15th century like Hermann Schedel, Joseph Grünpeck, Johannes Trithemius, Johannes Lichtenberger and Upper Rhine Region Revolutioner (Oberrheinischer Revolutionär), all of whom tried to interpret the the historical events by astrologic prophecies, are mentioned in the study. Theologians like Philipp Melanchthon and Martin Luther who hold similar prophetic views, as well as other prominent names of the 16th century in phophecy-making will then be discussed. It is also seeks to explore the similar aspects of the prophecies in general about the Turks in the 16th century. Finally, the prophecy attributed to Saint Methodius for the defeat of the Turks in Cologne (1540), the one attributed to Austrian Michael von Aitzing (1591) and the prophecy made by German David Herlitz about the Turks are to be examined in details. For this, some background information about these names will be presented in advance and the prophecies will be searched thoroughly for the parts that concern the Turks to be revealed. The evaluation of the prophecies to be studied will be given in the conclusion.

Keywords

Astrologic Prophecies About The Turks, Germany, 15.-16. Century, Aziz Merlin, Michael von Aitzing, David Herlitz.

OSMANLI TAŞRA DARPANELERİ (1697-1758)

Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI*

ÖZET

XVII. yüzyıl sonlarında gerçekleştirilen para ve darphane reformunu müteakiben çeşitli bölgelerde darphaneler kurulmuş, darphanelerde mihaniki darp usulüyle altın, gümüş ve bakır para basılmıştır. Toplam emisyon hacmi 1.860.000 kuruşu aşkın bir meblağa ulaşan darphaneler para basarken madeni ihtiyaçlarını piyasadan, maden ocaklarından ve devlet hazinesinden karşılamışlardır. Devlet hazinesinin ve piyasanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan darphanelerin faaliyetleri uzun sürmemiş, çeşitli nedenlerle kısa sürede kapatılmışlardır. Bu makalede söz konusu darphaneler arşiv belgeleri, numismatik veriler, döneme ait kaynaklar ve modern literatür ışığında ele alınmakta; darphanelerin envanteri çıkarılarak faaliyetleri, kuruluş ve tasfiye süreçleri üzerinde durulmaktadır. Makalenin eklerinde taşra darphanelerinin personeli, teknik altyapısı ve emisyon hacmini gösteren tablolar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler

Taşra darphanesi, emisyon, mihaniki darp usulü, Edirne, İzmir, Erzurum, Gümüşhane, Ordu-yı Hümayun darphanesi.

Devlet olarak kabul edilip varlığını sürdürebilmenin para basmakla yakından ilişkilendirildiği bir siyasi geleneğe mensup olan Osmanlılar, başta payitaht İstanbul olmak üzere pek çok yerde darphane tesis etmişlerdi. Devletin sınırlarının genişlemesine paralel olarak darphaneler çoğalmış; II. Selim döneminde bir ara sayısı yetmiş geçmişti. Fakat bundan kısa bir süre sonra, XVI. yüzyılın sonlarında çeşitli faktörlerin etkisiyle başlayan kriz yüzünden taşra darphanelerinin pek çoğu kapanmış; İstanbul Darphanesi ise sadece önemli günlerde sembolik olarak para basan âtıl bir kuruma dönüşmüştü.¹

* Yrd. Doç. Dr.; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. faruk.bolukbasi@bilecik.edu.tr

¹ Halil Sahillioğlu, “Darphane” *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), İstanbul 1993, VIII, 501-505. XVI. yüzyıl sonlarında yaşanan krize dair bkz. Baki Tezcan, “The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited” *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 52 (2009), 460-504.

Yaklaşık bir asır süren bu buhran dönemi, Osmanlı darphane tarihinin en karanlık devresini teşkil eder. Bu kriz döneminin akabinde ise Osmanlı para sistemi için yeni bir istikrar devri başlamıştır. Yapılan reformlarla İstanbul Darphanesi yeniden faal hâle getirilmiş; buna ek olarak bazı vilayetlerde darphaneler açılmıştır. Taşra darphaneleri XVII. yüzyılın sonlarından Tashih-i Ayar operasyonuna kadar varlıklarını sürmüşlerdir. Ancak faal olarak çalıştıkları devre 1750'lerin sonlarında nihayete ermiştir. Bu nedenle bu makalede, XVII. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilen para reformu sırasında Edirne Darphanesi'nin açılmasından (1697), Halep Darphanesi'nin faaliyetlerini durdurmasına (1758) kadar geçen süreç incelenecektir.² Bu süreçte faaliyet gösteren taşra darphaneleri Edirne, Erzurum, İzmir, Ordu-yı Hümâyün, Gümüşhane, Tebriz, Revan, Tiflis, Halep, Bağdat, Gence, Kars, Hizan, Van ve Bitlis darphaneleridir.

1-) Taşra Darphanelerinin Faaliyet Bölgeleri ve Dönemleri

Taşra darphanelerinin faaliyet gösterdiği ilk devre 1697 yılının ilk günlerinden 1699 yılı sonlarına kadar süren dönemdir.³ Arşiv kayıtlarına göre bu dönemde Edirne, Erzurum ve İzmir darphaneleri para basmıştır.

² Bu kronolojik sınırlandırmaya ek olarak bir de coğrafi bir sınırlandırma yapılacak, Kuzey Afrika'da faaliyet gösteren Osmanlı darphaneleri ele alınmayacaktır. Bu darphanelerden Cezayir, Tunus ve Trablus darphanelerinin faaliyetleri hakkında numismatik verileri destekleyecek nitelikte arşiv belgesi tespit edilememiştir. İdarî ve malî açıdan imparatorluğun diğer bölgelerinden büyük farklılıklar taşıyan bu eyaletlerdeki darphanelerin muhasebe kayıtları muhtemelen merkeze gönderilmiyordu (Halil Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi, 1640-1740", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1965, s. 36). Kuzey Afrika'daki darphanelerden bir diğeri olan Kahire Darphanesi için ise tersi bir durum söz konusudur. İstanbul'daki Darphane-i Âmire'den sonra imparatorluğun en önemli ikinci darphanesi olan bu darphane hakkında çok zengin bir arşiv malzemesi vardır. Bu durum Kahire Darphanesi'nin müstakil bir çalışmayla ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

³ Taşra darphanelerinin faaliyet dönemleri belirlenirken darphanenin kuruluş sürecinin başlamasından tasfiyesinin tamamlanmasına kadar geçen süre esas alınacaktır. Kimi zaman bazı darphaneler para basmaya bir süre sonra başlayabilmekte, bazen de maden bulamadığı için bir süre para basmamaktadır. Ancak bu durum darphanenin kurumsal olarak var olduğu, idarî ve teknik personelinin görevde bulunduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Oysa numismatik veriler bu tarihten iki yıl öncesinde bu darphanelerde para basıldığına işaret etmektedir. Ancak bunun sebebi sikkelerin üzerinde basıldıkları tarihin değil de devrin padişahı II. Mustafa'nın cülus tarihinin yazılı olmasıdır.⁴

II. Viyana Kuşatması sonrasında başlayıp 1699 yılına kadar devam eden savaşın en şiddetli günlerine tekâbül eden bu dönemde cephede de para basılmış, darp yeri de Ordu-yı Hümâyun olarak kaydedilmiştir. Belgelere bakılırsa Ordu-yı Hümâyun Darphanesi II. Mustafa'nın üçüncü Avusturya seferi sırasında faaliyete başlamıştır. II. Mustafa söz konusu sefer için 1697 yılı Nisan ayında yola çıkmıştır. Darphanenin faaliyetlerine dair elimizdeki ilk kayıtlar ise 1697 Mayıs ayının son günlerine aittir. Zenta felaketinin Eylül ayında gerçekleşmesi, alınan mağlubiyet neticesinde ordugâhta büyük bir kargaşa çıkmış olması, bu tarihten sonra darphanenin faaliyetlerini sürdürdüğünü düşünmeyi güçleştirmektedir. Ancak muhasebe kayıtları Ordu-yı Hümâyun Darphanesi'nin faaliyetlerini en azından 1698 yılı sonlarına kadar sürdürdüğünü göstermektedir. Bu durum darp faaliyetinin ordugâhta değil, belki cephe gerisinde sürdürülmüş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.⁵

⁴ 20 Nisan 1697 (28 Ramazan 1108), D.BŞM.DRB (Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Darphane-i Âmire Kalemî), 3/224; 24 Ekim 1698 (18 Rebülâhir 1110), 4/68; 22 Ağustos 1699 (25 Safer 1111), 5/25; 24 Mayıs 1700 (5 Zilhicce 1111), 5/34; 30 Mart 1700 (9 Şevval 1108), İE.DRB (İbnülemin-Darphane), 2/191; *D.DRB.d* (Darphane-i Âmire Defterleri), nr. 164; 4 Kasım 1699 (11 Cemaziyelevvel 1111), *MAD.d* (Maliyeden Müdevver Defterler), nr. 9885, s. 175; nr. 4740, s. 2-9; Sultan II. Mustafa 6 Şubat 1695 (21 Cemâziyelâhir 1106) tarihinde tahta çıkmış, 22 Ağustos 1703'e (9 Rebülâhir 1115) kadar tahtta kalmıştır (Abdülkadir Özcan, "II. Mustafa" *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 275-280; İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmâniyye*, İstanbul 1307, s. 244-250; Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul 1968, s. 186-187; İbrahim ve Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1974, II, 606-612; Jem Sultan (William Holberton), *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic, A Detailed Catalogue of the Jem Sultan Collection*, California 1977, I, 210-211). Halil Sahillioğlu Edirne, İzmir ve Erzurum darphanelerinin iki yıllık bir süre açık kaldıktan sonra, ciddi bir faaliyet göstermeden kapandığını belirtir. Eserinin ilerleyen sayfalarında ise İzmir Darphanesi'nin faaliyetlerine 1698 yılının son çeyreğinde başlayabildiğini belirtir [*agt* (adı geçen tez), s. 99-101]. Ancak elimizdeki kayıtlar bundan en az bir yıl önce İzmir Darphanesi'nin para basmaya başladığını açıkça ispatlar [21 Şubat 1698 (10 Şaban 1109), *D.DRB.d*, nr. 164].

⁵ 10 Haziran 1697 (20 Zilkade 1108), AE.SMST.II (Ali Emiri-Sultan II. Mustafa), 21/2087; 1 Haziran 1697 (11 Zilkade 1108), 2/185; 1 Haziran 1697 (11 Zilkade 1108),

Taşra darphanelerinin faaliyet gösterdiği ikinci önemli devre ise 1723 yılı ile 1736 yılları arasında Osmanlı–İran Savaşlarının yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Tebriz, Revan, Tiflis, Gümüşhane, Bağdat, Kars ve Gence’de darphaneler faaldir. Bu darphanelerde basılan paralar 1115 (1703-1704) ve 1143 (1730-1731) tarihlidir. Ancak bunlar halef-selef padişahların tahta çıkış tarihini gösterir.⁶ Arşiv belgeleri ve literatürün verdiği bilgiler burada da imdadımıza yetişip tarihlerin doğru şekilde tespit edilebilmesini sağlar. Buna göre Safevî Devleti’nin iç karışıklıklara sürüklenmesiyle başlayan kargaşa üzerine Osmanlılar bölgeye müdahale etmişler, 1723 yılı Haziran ayında Gürcistan üzerinden ilk cephenin açılmasından itibaren Kafkasya’da pek çok şehre 1735 yılı sonlarına kadar hâkim olmuşlardır.

Tiflis, 10 Haziran 1723–11 Eylül 1735 tarihleri arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.⁷ Tiflis Darphanesi’yle ilgili kayıtlar ise 19 Temmuz 1723-31 Ağustos 1734 arasına aittir.⁸ Revan ise 3 Ekim 1724–3 Ekim

---

İE.ML (İbnülemin-Maliye), 60/5611; *D.DRB.d* (Darbhâne-i Âmire Defterleri), nr. 164; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995, III/I, 563; Mehmet Topal, “II. Mustafa’nın Avusturya Seferlerinde Ruscuk Şehri ve Limanı’nın Önemi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi, Mücteba İlgürel’e Armağan II*, İstanbul 2008, sayı XX, s. 223–250; Özcan, *agm*, XXXI, 275-280]. Cephede para darbının daha eski örnekleri olduğunu da biliyoruz (Necdet Kabaklarlı, “Kıbrıs Seferinde Darbedilen Bir Osmanlı Parası: Ordu-yu Hümayun” *Anadolu Numismatik Bülteni*, sayı: 6, s. 20–21); İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmâniyye*, İstanbul 1307, s. 244-250; Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul 1968, s. 186-187.

⁶ 19 Temmuz 1723 (15 Şevval 1135), *D.DRB.THR* (Darphane-i Âmire Evrakı – Tahriyat), 1/10; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *İE.DRB*, 2/203; *D.DRB.d*, nr. 164; İsmail Galib, *age* (adı geçen eser), s. 258-271; 284-298; Pere, *age*, s. 192-195, 200-203; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, II, 613-644; Jem Sultan, *age*, I, 220-223, 235-238; Münir Aktepe, “Ahmed III” *DİA*, İstanbul 1989, II, 34-38; Abdülkadir Özcan, “Mahmud I”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 348-352.

⁷ İlker Külbilge, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı–İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, dan. İsmail Aka, İzmir 2010, s. 71, 201-207. Bu dönemde Osmanlıların İran siyaseti hakkında ayrıca bkz. Ali Djaraf Pour, “Nâdir Şâh Devrinde Osmanlı–İran Münâsebetleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977. Darphanenin faaliyetlerine dair çok kısıtlı bilgiler içermesine rağmen Tiflis’te Osmanlı idaresi hakkında etraflı bir değerlendirme için bkz. Ali Sinan Bilgili, “Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 21, İstanbul 2009, 23–62.

⁸ 19 Temmuz 1723 (15 Şevval 1135), *D.DRB.THR*, 1/10; 31 Ağustos 1734 (1 Rebiülahir 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

1735 tarihleri arasında Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır.⁹ Revan Darphanesi'yle ilgili tespit edebildiğimiz belgeler ise 2 Ocak 1725–30 Ocak 1733 tarihleri arasına aittir.¹⁰ Tarihlerin büyük oranda uyumlu olması bu bölgelerin Osmanlılar elinde kaldığı sürece darphanelerin sürekli para basmasa da varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Bölgenin en önemli şehirlerinden biri olan Tebriz ise Osmanlılarla Safeviler arasında birkaç defa el değiştirmiştir. İlk defa 2 Ağustos 1725 tarihinde fethinden sonra 12 Ağustos 1730'da yitirilmiş; 4 Aralık 1731'de tekrar Osmanlıların eline geçmiş, ancak 8 Ocak 1732 tarihinde yine kaybedilmiştir. 7 Ağustos 1733'de son defa fethedilen Tebriz, sadece birkaç ay sonra Kasım 1733'te kesin olarak elden çıkmıştır.¹¹ Tebriz Darphanesi'yle ilgili elimizdeki arşiv belgeleri ise 1 Kasım 1725–1 Temmuz 1730 tarihleri arasına aittir.¹² Şehrin birkaç defa el değiştirmiş olması darphanenin de faaliyetlerini istikrarlı bir şekilde sürdürmesine engel olmuş olmalıdır. Ancak muhtemelen şehir Osmanlılar elinde bulunduğu dönemlerde darphane çalışmaya devam etmiştir.

Gence Darphanesi'yle ilgili durum ise oldukça belirsizdir. Şehir 4 Eylül 1725-9 Temmuz 1735 tarihleri arasında Osmanlıların hâkimiyetinde kalmıştır.¹³ Ancak elimizde burayla ilgili neredeyse hiç arşiv kaydı olmaması faaliyet dönemine dair kesin bilgi vermeyi zorlaştırmaktadır.¹⁴ Aynı dö-

⁹ Külbilge, *agt*, s. 98-99, 201-207; Revan'da Osmanlı idaresi hakkında etraflı değerlendirmeler için bkz. Raif İvecan, "Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, dan. Mücteba İlgürel, İstanbul 2007; Selçuk Ilgaz, "Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI–XVIII. Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih)", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, dan. Ali Sinan Bilgili, Erzurum 2010.

¹⁰ 2 Ocak 1725 (16 Rebiülahir 1137), *D.DRB.d*, nr. 164; 30 Ocak 1733 (14 Şaban 1145), nr. 164.

¹¹ Külbilge, *agt*, s. 100-107, 152-153, 165-167, 185-192. Darphanenin faaliyetlerine dair çok kısıtlı bilgiler içermesine rağmen Tebriz'de Osmanlı idaresi hakkında etraflı bir değerlendirme için bkz. Fariba Zarinebaf-Shahr, "Tabriz Under Ottoman Rule (1725-1730)", The University of Chicago, Unpublished Ph.D Thesis, 1991.

¹² 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *İE.DRB*, 2/203; 1 Temmuz 1730 (15 Zilhicce 1142), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹³ Külbilge, *agt*, s. 107-109, 201 – 207.

¹⁴ 7 Ağustos 1723 (25 Safer 1146), *C.DRB* (Cevdet Darphane), 30/1478.

nemde Kars'ta açılan darphanede de, Gence'de basılan türde gümüş paralar basılmıştır. Ancak burası hakkında da elimizde neredeyse hiç bilgi yoktur.¹⁵

İran savaşları sırasında faaliyet gösteren bir diğer darphane ise Bağdat Darphanesi'dir. Nadir Şah tarafından kuşatılan Bağdat'ta da sikke basılmıştır. Ancak bu darphaneye ilgili kayıtlar çok sınırlı olduğu için faaliyet dönemini tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır. Bu darphanede III. Mustafa adına da para basılmış olması aralıklarla da olsa uzun süre faaliyet gösterdiğini düşündürmektedir.¹⁶

Bu dönemde faaliyet göstermiş bir diğer darphane ise Gümüşhane Darphanesi'dir. Madenlerden elde edilen altın ve gümüşün daha iyi değerlendirilebilmesi için açılmış olan bu darphanenin önce Keban'da faaliyet göstermesi düşünülmüş, ardından bundan vazgeçilerek Gümüşhane'de açılmasına karar verilmiştir. Keban'da darphane açma düşüncesine dair elimizdeki ilk kayıt 20 Ağustos 1734 tarihlidir. Gümüşhane'de faaliyet göstermesine dair kayıtlar ise 17 Eylül 1734 tarihinde başlayıp, 18 Şubat 1736 tarihinde sona erer. Ayrıca burada para basımının 10 Ocak 1735'te başlayıp, 16 Aralık 1735'e kadar sürdüğünü kesin olarak tespit edebiliyoruz.¹⁷

Bu darphanelerin dışında bir de bakır para basılan *mangır* darphaneleri vardır. Bunlardan ilki olan Halep Darphanesi'ne ait kayıtlar 28 Mart 1757-18 Mart 1758 tarihlerine tekabül etmektedir. Fakat sikke darbının tam olarak ne zaman yapıldığı sarih değildir. Burada arşiv belgelerinin eksik bıraktığı boşluğu nümismatik veriler tamamlamaktadır. Buna göre Halep'te para darbı III. Mustafa'nın 30 Ekim 1757 tarihinde tahta çıkmasından sonra başlamıştır.¹⁸ 1760 yılına ait bir belgede bu darphane için "ismi mevcud,

¹⁵ Pere, *age*, s. 192-195, 200-203, 214-217; İsmail Galip, *age*, s. 284-298.

¹⁶ 25 Mayıs 1734 (21 Zilhicce 1146), *D.DRB.d*, nr. 164; İsmail Galib, *age*, s. 284-298; Jem Sultan, *age*, I, 260-266; Sinan Marufoğlu, "Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Para ve Finansman Sorunları: Musul, Bağdat ve Basra Eyaletleri Örneği" *Doğu Batı*, Ankara 2010, sayı: 53, s. 194 – 214.

¹⁷ 9 Aralık 1735 (23 Receb 1148), *D.BŞM.d*, nr. 1869; 20 Ağustos 1734 (20 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d*, nr. 164; 17 Eylül 1734 (18 Rebiülâhîr 1147), nr. 164; 4 Ekim 1735 (16 Cemaziyelevvel 1148), nr. 164; 18 Şubat 1736 (5 Şevval 1148), nr. 164.

¹⁸ *A.DVN.MHM.d* (Bâb-1 Âsafi Divan-ı Hümâyün Mühimme Kalemi Defterleri) nr. 159, s. 234; 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), *D.DRB.d*, nr. 164; 18 Mart 1758 (8 Receb 1171), nr. 164; İsmail Galib, *age*, s. 312-327; Pere, *age*, s. 214-217; Jem Sultan, *age*, I, 260-266; Kemal Beydilli, "Mustafa III", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 280-283.

cismi nâ-mevcut” denilmesi, darphanenin çok kısa bir süre para bastığını göstermektedir.¹⁹

Bu dönemde Van, Bitlis ve Hizan’da da bakır para basılmıştır. Ancak bunlarla ilgili elimizde nümismatik veriler dışında başka bir delil bulunmamaktadır. Sikkeler incelendiğinde, Van’da III. Ahmed döneminde, Bitlis ve Hizan’da ise I. Mahmud döneminde *mangır* basıldığı anlaşılmaktadır.²⁰

2-) Taşra Darphanelerinin Açılmasında ve Yerinin Seçilmesinde Etkili Olan Unsurlar

Taşra darphanelerinin açılmasında ve yerinin seçilmesinde etkili olan faktörleri incelediğimizde dönemin siyasî, askerî, iktisadî gelişmeleri; malî ve ticarî ihtiyaçlarıyla ilişkili bir dizi faktör karşımıza çıkar. Darphaneler açılırken bunların bazen biri, genellikle de birden fazlası etkili olabiliyordu. Söz konusu faktörler arasında piyasanın nakit ihtiyacının daha etkin bir şekilde karşılanması, ticarî muamelelerin kolaylaştırılması, para sisteminde yapılan reformların desteklenmesi, yeni fethedilen bölgelerde Osmanlı hükümrancılığının görünür kılınması, cephedeki ordunun para ihtiyacını temininin kolaylaştırılması ve nakliye zorluklarının azaltılması gibi hususlar göze çarpar.

Darphanelerin faaliyetlerini sürdürebilmesi, kıymetli maden ihtiyacının en kolay ve en düşük maliyetle karşılanabilmesine bağlıydı. Bu nedenle devlet ricâlî darphanenin altın ve gümüş temininin kolay olduğu bölgelerde açılmasını tercih ediyordu. Böylelikle değerli madenlerin uzak yerlerdeki darphanelere naklinin doğurduğu masraf ve riskler en aza indirilmiş; ayrıca madenlerin ihtiyaç duyduğu sermaye İstanbul’dan temin edilmek yerine hâsılâtın madende paraya dönüştürülmesiyle karşılanmış olacaktı. Bu durum maden işletmelerini ve yakınlarındaki bölgeleri darphane açılması için cazip yerler haline getiriyordu. Ancak bu noktada hemen belirtmeliyiz ki darphanelerin para basarken tek kaynağı maden ocakları değildi. Başta merkezdeki Darphane-i Âmire olmak üzere Osmanlı darphanelerinin altın ve gümüş temin ettiği asıl kaynak piyasaydı. Piyasada tedavül eden eski

¹⁹ 13 Temmuz 1760 (29 Zilkade 1173), C.ML, 70/3206.

²⁰ Pere, *age*, s. 192-195, 200-203, 214-217; Jem Sultan, *age*, I, 260-266; İsmail Galip, *age*, 284-298; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, II, 632-644.

sikkeler ve yabancı paraların toplanmasıyla darphaneler maden ihtiyacını karşılıyordu. Bu nedenle darphane açılacak bölge seçilirken ticarî açıdan canlı olması ve tedavül hacminin yüksekliği belirleyici oluyordu.²¹

Bu hususları daha somut hale getirebilmek için örnekler üzerinden gitmek faydalı olacaktır. Öncelikle 1697 yılı başlarında faaliyete başlamış olan Edirne, İzmir ve Erzurum darphanelerine değinelim. XVII. yüzyılın sonlarında piyasanın ve hazinenin nakit ihtiyacını daha etkin bir şekilde karşılamak için para sisteminde ve Darphane-i Âmire’de reform yapılmış; yeni sistemin takviyesi için İstanbul Darphanesi’nin faaliyetlerine destek olacak taşra darphaneleri açılmıştır. Bu ihtiyacın en az masrafla, en etkili bir şekilde giderilebilmesi için yukarıda sayılan faktörler dikkate alınarak, Edirne, İzmir ve Erzurum seçilmiştir. İzmir ve Edirne’nin seçilmesinde bu şehirlerin idarî, siyâsî ve ticarî açıdan önemli merkezler olmaları büyük rol oynamıştır. Böylelikle ticaret merkezlerine nakit para arzı daha pratik bir şekilde sağlandığı gibi; açılan darphanelerin kıymetli maden ihtiyacını daha kolay karşılaması imkânı da oluşturulmuştur. Öte yandan bu bölgelerde dolaşımda olan nâkis vezinli paraların tedavülden kaldırılması da sağlanmıştır.²² Ancak bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, Edirne Darphanesi’nin para basımı sırasında devlet hazinesinden verilen eski ve yabancı paraları da kullanmış olduğudur.²³

Erzurum’un seçilmesinde ise ticarî ve idarî öneminin yanında, temel etken Gümüşhane madenine yakın olmasıdır.²⁴ Darphanenin açılması sürecinde devlet adamlarının yaşadıkları tereddütler ve yaptıkları değerlendir-

²¹ Ömerül Faruk Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul 2013, s. 69–107.

²² 26 Ekim 1698 (20 Rebiülahir 1110), D.BŞM.DRB, 4/69; 17 Eylül 1697 (1 Rebiülevvel 1109), *MAD.d*, nr. 4740; nr. 3462, s. 364–365; 24 Ocak 1697 (1 Receb 1108), *D.DRB.d*, nr. 164; 29 Haziran 1697 (9 Zilhicce 1108), nr. 164; 21 Şubat 1698 (10 Şaban 1109), nr. 164; 21 Nisan 1699 (20 Şevval 1110), nr. 164; 15 Temmuz 1699 (17 Muharrem 1111), nr. 164; 7 Kasım 1699 (14 Cemaziyelevvel 1111), nr. 164. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 608–609; Sahillioğlu, *agt*, s. 100–101. Bu dönemde Edirne’nin siyâsî ve idarî açıdan taşıdığı önem için bkz. Tayyip Gökbilgin, “Edirne” *DİA*, İstanbul 1994, X, 425–431.

²³ 16 Ekim 1697 (30 Rebiülevvel 1109), *MAD.d*, nr. 4740, s. 2–9.

²⁴ XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait arşiv vesikalarında Gümüşhane madeninden bahsedilirken Gümüşhane madenine ek olarak Keban, Ergani, Espiye başta olmak üzere büyük küçüklü çok sayıda maden kastedilir (Bölükbaşı, *age*, s. 76–87).

meler konu açısından oldukça aydınlatıcıdır. Döneme ait yazışmalardan darphanenin Gümüşhane’de mi yoksa Erzurum’da mı açılmasının daha uygun olacağı hususu üzerinde uzun süre müzakere edildiği anlaşılıyor. Önce Gümüşhane’de açılması için emir verilmiş, ancak daha sonra yapılan istişareler sonucunda Erzurum gibi hem büyük, hem de Gümüşhane’ye yakın bir şehirde açılmasının daha isabetli olacağı kararına varılmıştır. Darphane emininin Gümüşhane’de bir görevli buldurması, bu kişinin madenden çıkarılan altın ve gümüşün %20’sini vergi olarak, kalan kısmını da bedelini ödeyip satın alarak Erzurum’daki darphaneye göndermesi kararlaştırıldı.²⁵ Fakat iki yılsonra alınan kararın isabetsiz olduğu ortaya çıkmış ve darphanenin Gümüşhane’ye nakli gündeme gelmiştir.²⁶ Nakil gerçekleştirilmişse de burada darphanenin para basmadığı ve bir süre sonra kapatıldığı anlaşılıyor.²⁷

Gümüşhane Darphanesi 1734 yılında açılırken de benzeri değerlendirmeler yapılmıştır. Gümüşhane maden bölgesinden elde edilen hâsılâtın İstanbul’a getirilmesi yerine bölgede paraya çevrilmesinin daha masrafsız olabileceği düşünülmüştü. Bu nedenle madenlerin bulunduğu bölgede bir darphane açılması uygun görülmüş, yer olarak da Keban madeni civârı belirlenmişti. Birtakım hazırlıklar yapılmış olmasına rağmen bir süre sonra vazgeçilerek darphanenin Gümüşhane’de açılmasının daha uygun olacağına karar verilmişti. Bunun sebebi yine nakliye sorunuyla ilgilidir. Anadolu’nun güneyinde yüksek dağların çevrelediği Keban yerine, denize daha yakın ve ulaşımın çok daha kolay olduğu Gümüşhane tercih edilmiştir.²⁸

Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere darphanenin yeri belirlenirken birden çok faktör üzerinde duruluyordu. Nitekim Erzurum/Gümüşhane Darphanesi’nin açılacağı yer tespit edilirken nakliye zorluklarının en aza indirilmesi, darphanenin hammadde ihtiyacının mümkün olduğunca kolay

²⁵ 24 Mayıs 1700 (5 Zilhicce 1111), D.BŞM.DRB, 5/33; Sahillioğlu, *agt*, s. 100; 24 Ocak 1697 (1 Receb 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

²⁶ 11 Mayıs 1699 (11 Zilkade 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

²⁷ 17 Ağustos 1699 (20 Safer 1111), *MAD.d*, nr. 9885, s. 93 – 94. Nitekim elimizde bu tarihte Gümüşhane’de basılmış sikke yoktur. Bu konuda İsmail Galip, Nuri Pere, Jem Sultan, İbrahim ve Cevriye Artuk tarafından hazırlanmış kataloğlara bakılabilir.

²⁸ 24 Şubat 1735 (1 Şevval 1147), *D.DRB.d*, nr. 164; 17 Eylül 1734 (18 Rebiülahir 1147), nr. 164.

karşılanması, maden işletmelerinin sermaye ihtiyacının darphanede basılacak parayla daha hızlı bir şekilde giderilmesi, İstanbul ve maden işletmeleri arasında altın, gümüş ve nakit para transferinin doğurduğu masrafların ve güvenlik risklerinin ortadan kaldırılması gibi pek çok faktör etkili olmuştur.

Darphanelerin açılmasında etkili olan faktörlerden bir diğeri de piyasanın ihtiyacı olan nakit paranın ve *ufaklık* denilen bozuk paranın temini hususudur. 1757 yılında tesis edilen Halep Darphanesi piyasanın bozuk para ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuştu. Önemli bir ticaret merkezi olan Halep'te yaşanan sıkıntıya ilişkin raporlara bakılırsa, ahali bozuk para kıtlığı nedeniyle alışverişlerde teneke ve demir parçalarını kullanıyordu. Bunların kıymeti konusunda piyasadaki belirsizlik esnaf ve halk arasında kargaşaya ve alışverişlerin aksamasına yol açıyordu. Bu nedenlerden ötürü piyasanın ihtiyacının giderilmesi amacıyla burada bir darphane tesis edildi.²⁹

Cephede ortaya çıkacak nakit para ihtiyacının daha kolay karşılanabilmesi için de darphane tesis edilmiştir. Nitekim Ordu-yı Hümâyün Darphanesi'nin tesisinde bu gerekçe önemli rol oynamıştır.³⁰ İran Savaşları sırasında Tebriz, Tiflis, Revan ve Gence gibi yerlerde darphane açılmasında da bu faktör etkilidir.³¹ Ancak bu darphanelerin açılmasında rol oynayan asıl husus yeni fethedilen bölgelerde Osmanlı hâkimiyetinin görünür kılınmasıdır. Devrin siyasî kültürü düşünüldüğünde yeni fethedilen topraklarda sikke darp etmek büyük önem taşıyordu. Bu darphaneler açılarak bölgede tedavül eden Safevî sikkeleri Osmanlı sikkelerine çevrilmiştir.³²

²⁹ 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), *D.DRB.d*, nr. 164.

³⁰ 24 Mayıs 1698 (14 Zilkade 1109), *D.DRB.d*, nr. 164. İsmail Galib bu darphanenin tesisini seferde bizzat padişahın bulunuyor olmasına bağlar. Ancak II. Mustafa'nın daha önceki iki sefere de iştirak etmiş olduğunu unutmamak gerekir. Ayrıca seferde para basılması daha önce bizzat padişahların kumanda ettiği çok sayıda sefer olmasına rağmen istisnai bir durumdur (İsmail Galib, *age*, mukaddime kısmı).

³¹ 30 Ocak 1733 (14 Şaban 1145), *D.DRB.d*, nr. 164; 25 Mayıs 1734 (21 Zilhicce 1146), nr. 164.

³² 2 Şubat 1728 (20 Cemaziyelahir 1140), *C.DRB*, 45/2203; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *D.DRB.d*, nr. 164; 1 Temmuz 1730 (15 Zilhicce 1142), nr. 164; Sahillioğlu, *agt*, s. 104; Brian D. Johnson, "The Ottoman Currency System (1687-1754)", Unpublished Ph.D Thesis, University of Washington, 1999, s. 175-176.

3-) Taşra Darphanelerinin Kuruluş Süreci

Herhangi bir yerde taşra darphanesi açılması sürecini, yaşanan bir sorun veya ortaya çıkan bir ihtiyaç başlatıyordu. Sorunun veya ihtiyacın gündeme gelmesi veya bir devlet adamı tarafından dile getirilmesi ilk adımı oluşturuyordu. Örnekler üzerinden gidilirse, Tiflis, Revan ve Tebriz darphanelerinin faaliyete geçirilmesinde bölgede görev yapan devlet adamlarının önerilerinin önemli bir rolü olmuştur.³³ Halep Darphanesi'nin açılmasında da benzeri bir durum söz konusudur. Bölgede *ufaklık* para ihtiyacının doğurduğu problemleri, vali olarak bulunduğu dönemde bizzat müşahade etmiş olan Koca Râgıb Paşa, meseleyi sadrazam olduğunda İstanbul'da dile getirmiş ve böylece darphanenin açılması kararının alınmasını sağlamıştır.

Darphane açılması gündeme geldiğinde konunun teknik ayrıntılarına dair maliyecilerin, İstanbul'daki Darphane-i Âmire idarecilerinin ve diğer uzmanların görüşlerine başvurulurdu.³⁴ Açılış kararı kesinleştikten sonraki adım işleri koordine edecek bir yetkilinin atanmasıydı. Bu kişi genellikle darphane emini olurdu. Göreve atandıktan sonra emine acilen yapılması gereken işleri, basılacak sikkelerin standartlarını, faaliyetleri sırasında uyması gereken temel esasları bildiren bir ferman verilirdi. Bu fermanın yanında sikke kalıpları, maden temin edilebilmesi için gerekli sermaye akçesi, hemen temini elzem olan alet ve edevatın bir kısmı da bulunabilirdi.³⁵ Ayrıca darphane eminine ve beraberindeki diğer görevlilere harcırah, bahşişler ve çeşitli tâyinatlar verilebiliyordu.³⁶

Darphanelerin kuruluş sürecinde mahallî idarecilerin ve bölgede bulunan diğer devlet adamlarının desteği de büyük önem taşıyordu. Özellikle olağanüstü şartların var olduğu bölgelerde bu destek daha büyük önem kazanıyordu. Nitekim Tebriz, Tiflis, Revan gibi harbin devam ettiği bölge-

³³ 15 Temmuz 1735 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d.*, nr. 164; 10 Şubat 1725 (26 Cemaziyelvel 1137), nr. 164; 1 Kasım 1728 (24 Safer 1138), nr. 164; 30 Ocak 1733 (14 Şaban 1145), nr. 164; Çelebizâde Âsım Efendi, *Târih*, İstanbul 1282, s. 306-307.

³⁴ 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), *D.DRB.d.*, nr. 164.

³⁵ 10 Haziran 1697 (20 Zilkade 1108), *AE.SMST.II*, 21/2087; 1 Haziran (11 Zilkade 1108), *İE.DRB*, 2/185; 13 Ocak 1697 (19 Cemaziyelahir 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164; 24 Ocak 1697 (1 Receb 1108), nr. 164; 17 Şubat 1697 (25 Receb 1108), nr. 164; 24 Mayıs 1698 (14 Zilkade 1109), nr. 164; 1 Haziran 1757 (13 Ramazan 1170), nr. 164.

³⁶ 30 Ekim 1698 (24 Rebiülahir 1110), *D.BŞM.DRB*, 4/70; 4 Nisan 1757 (14 Receb 1170), *D.DRB.d.*, nr. 164.

lerde kurulan darphanelerin açılışında ve faaliyetlerini sürdürebilmesinde bölgedeki diğer devlet adamlarının ve idarecilerin desteği önemli rol oynamıştır.³⁷

Darphane eminliğini üstlenen kişinin çözmesi gereken ilk sorun uygun bir mekân bulunmasıydı. Para basılacak yerin rahat çalışılabilecek ve güvenli bir mekân olması önemliydi. Mesela İzmir Darphanesi Nazırı Mustafa Efendi, Yakup Bey Vakfı'nın akarı olan Tosyalı Han'ın uygun ve güvenli bir bölümünü yıllık 150 kuruşa kiralamıştı. Kiralanan handa bazı tamiratlar yapılmış ve içine gerekli alet edevat yerleştirilmişti.³⁸ Erzurum Darphanesi'nin açılışı sırasında ise biraz daha farklı bir süreç yaşanmış, önce bir arsa bulunarak buraya yeni bir bina yaptırılması düşünülmüş;³⁹ ancak daha sonra bundan vazgeçilerek bir bina kiralamanın daha uygun olacağı kararına varılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda bulunan bina yıllık 120 kuruşa kiralanmış ve bir takım düzenlemeler yapıldıktan sonra darphane burada faaliyete başlamıştı.⁴⁰ Edirne Darphanesi de Eski Saray civarında günlük bir *zolota* bedelle kiralanan bir binada faaliyete geçmişti.⁴¹ Gümüşhane Darphanesi 1734 yılında açılırken de yıllık 160 kuruşa bir han kiralanmıştı. Hanın on biri alt katta, yirmi beşi üst katta olmak üzere toplam otuz altı adet odası, bir ahır ve bazı ilave bölümleri vardı.⁴²

Darphane kurulacak şehirde daha önceden bir darphane mevcutsa bunun binasından da istifade edilebiliyordu. Nitekim Tiflis'e darphane açılacağı zaman burada Safevî hâkimiyeti döneminde var olan darphanenin kullanılmasına karar verilmişti.⁴³ 1757 yılında Halep Darphanesi açılırken de benzeri bir uygulama yapılmış, uzun süredir kapalı olan eski darphane binası kullanılmıştı.⁴⁴

³⁷ 15 Temmuz 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d.*, nr. 164; 10 Şubat 1725 (26 Cemaziyelevvel 1137), nr. 164; 1 Kasım 1728 (24 Safer 1138), nr. 164; 30 Ocak 1733 (14 Şaban 1145), nr. 164.

³⁸ 21 Şubat 1697 (29 Receb 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164; 16 Şubat 1699 (15 Şaban 1110), nr. 164.

³⁹ 30 Ocak 1697 (7 Receb 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁴⁰ 7 Haziran 1698 (28 Zilkade 1109), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁴¹ 5 Nisan 1697 (13 Ramazan 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁴² 27 Ekim 1734 (29 Cemaziyelevvel 1147), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁴³ 15 Temmuz 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁴⁴ 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), *D.DRB.d.*, nr. 164.

Mekân probleminin çözümünden sonra halledilmesi gereken en temel sorun personeldi. Bu ihtiyaç genellikle İstanbul'dan gönderilen elemanlar vasıtasıyla karşılanırdı.⁴⁵ Görevlendirilecek personelin seçiminde ekseriyetle İstanbul'daki Darphane-i Âmire idarecilerinin görüşleri dikkate alınırdı. Mesela Tebriz Darphanesi'ne atanacak personel Darphane-i Âmire nazırının teklif ettiği kişiler arasından seçilmişti.⁴⁶ Görüşüne başvuru olanlar arasında taşra darphane nazırları da vardı. Mesela İzmir Darphanesi'ne sahib-i ayar atanırken darphane nazırı Yeğen Mustafa Efendi'nin isteği göz önünde bulundurularak David adlı gayrimüslim bir usta görevlendirilmişti.⁴⁷ Darphanelere yapılan tayinlerde, darphanede çalışan veya daha önce çalışmış kişiler ile maliye bürokrasisi mensuplarına öncelik verilirdi.⁴⁸ Mesela Edirne Darphanesi'ne sahib-i ayar atanırken Darphane-i Âmire'nin emektaşlarından Simon adlı bir kişi tercih edilmişti.⁴⁹

Taşra darphanelerinin ihtiyaç duyduğu personel ekseriyetle İstanbul'dan gönderilmesine rağmen, bazen darphanenin açıldığı bölgede bulunan liyakat ve ehliyet sahibi kişilerin arasından da seçilirdi.⁵⁰ Mesela Halep Darphanesi'nin idaresi için görevlendirilen emin Halep muhassıydı.⁵¹ Personel temininde izlenen bir diğer yol ise darphanenin açılacağı bölgeye yakın yerlerdeki maden işletmelerinden personel transfer edilmesiydi. Nitekim Tebriz Darphanesi'nin ihtiyaç duyduğu ustalar, Gümüşhane madeninde çalışan personelden seçilmişti.⁵² Devlet idarecileri kimi zaman perso-

⁴⁵ 9 Temmuz 1699 (11 Muharrem 1111), *MAD.d.*, nr. 9885; 21 Şubat 1697 (29 Receb 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁴⁶ 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *İE.DRB.*, 2/203.

*Sahib-i ayarın darphane idaresindeki yeri ve görevleri hakkında bkz. Bölükbaşı, *age*, s. 41–45.

⁴⁷ 5 Kasım 1696 (9 Receb 1108), *AE.SMST.II.*, 14/1395.

⁴⁸ 21 Ağustos 1734 (21 Rebiülevvel 1147), *AE.SMHD.I* (Ali Emiri-Sultan I. Mahmud), nr. 23/1363; 28 Haziran 1697 (8 Zilhicce 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164; 25 Ağustos 1734 (25 Rebiülevvel 1147), nr. 164; 28 Ağustos 1734 (28 Rebiülevvel 1147), nr. 164; 29 Ağustos 1734 (29 Rebiülevvel 1147), nr. 164; 1 Eylül 1734 (2 Rebiülahir 1147), nr. 164; 18 Mart 1758 (8 Receb 1171), nr. 164.

⁴⁹ 9 Temmuz 1699 (11 Muharrem 1111), *MAD.d.*, nr. 9885.

⁵⁰ 12 Haziran 1699 (13 Zilkade 1110), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁵¹ 1 Haziran 1757 (13 Ramazan 1170), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁵² 22 Haziran 1727 (3 Zilkade 1139), *MAD.d.*, nr. 9918.

nel ihtiyacını karşılamak için alternatif çözümler de geliştirebiliyordu. Mesela Tiflis'e darphane açılacağı zaman burada Safevî hâkimiyeti döneminde var olan darphanenin teknik personelinden, başlarına Osmanlı idarecileri atanarak istifade edilmesine karar verilmişti.⁵³

Darphanenin kuruluş sürecini koordine eden yetkililerin bina ve personel sorunlarının yanında, gerekli teknik donanımların temini sorunuyla da uğraşması gerekiyordu. Alet edevatın temin edilmesi, darphane binası içine kurulması ve para basar hale getirilmesi ileri düzeyde teknik bilgi ve beceri gerektiriyordu. Klasik dönem darphanelerinde oldukça basit bir usulle para basılmasına rağmen bu dönemde mihaniki darp usulünün kullanılıyor olması bunun temel sebebiydi. Eski usulle para basılırken altın ve gümüş potalarda eritilir; ardından ayarı gerekli standarda getirilip kalıplara dökülerek çubuk haline sokulur; bunlar daha sonra yassılaştırılarak sikke kalınlığında ve sikke çapı uzunluğunda kareler halinde kesilirdi. Bunlara "kehle" denilirdi. Kehlelerin köşeleri kesilerek yuvarlak pul şekli verilir ve sikkezenlere teslim edilirdi. Sikkezenler bu pulları sikke kalıpları arasına koyup çekiçler ve böylece pulun iki yüzüne gerekli yazı ve şekiller basılmış olurdu. Bir kütük üzerine çakılı duran kalıp parçası örs şeklinde bir alet olup buna "kürsü" denilirdi. Elle tutulan ve alt ucunda sikkenin diğer yüzüne vurulacak yazı ve şekiller bulunan çubuk şeklindeki parçaya da "çelik" denirdi. Çeliğin üst tarafına çekiçle vurularak darp işlemi tamamlanırdı.⁵⁴ Bu para basım usulünün gerektirdiği teknoloji ve uzmanlık oldukça mütevazı ölçülerdeydi. Bu nedenle taşra darphanelerinin İstanbul'a bağımlılığı sınırlı düzeydeydi.

XVII. yüzyılın sonunda yapılan darphane reformuyla mihaniki darp usulünün Osmanlı darphanelerinde kullanılmaya başlanması bütün dengeleri değiştirdi. Daha sofistike bir usulle para basılmaya başlanması taşra darphanelerinin İstanbul'a bağımlılığını arttırdı.⁵⁵ Mihaniki darp usulünde darp işlemi, para basımı esnasında temel üç işlemi yapan, *çarh (laminoir)*, *doğrama/kesme-zimba (decoupoire veya emporte-piece)* ve *rakkas (balançoire)* adlı

⁵³ 16 Mayıs 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁵⁴ Sahillioğlu, *Darphane*, s. 504; Sahillioğlu, "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint" *Studies on Ottoman Economic and Social History*, İstanbul 1999, s. 84-85.

⁵⁵ 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), *D.DRB.d*, nr. 164; 4 Nisan 1757 (14 Receb 1170), nr. 164.

aletlere dayanıyordu. Çarh külçeleri yassılaştırıyor, doğrama yassılaştırılan mâdeni levhaları pul şeklinde doğruyordu. Pul haline getirilmiş madenin üzerine vurulması gereken damga ve yazıların nakşedilmesi yani pulun sikkelenmesi ise rakkas kullanılarak yapılıyordu. Rakkas, ucuna sikkenin çelik kısmı monte edilen bir burgu ve burguyu kürsü üzerine indirip kaldırarak baskı işini gerçekleştiren yatay ve iki ucunda demir yuvarlak bulunan sağlam bir demir çubuktan oluşuyordu.⁵⁶ XVII. yüzyılın sonlarında yapılan reformdan Tashih-i Ayar'a (1844) kadar birbuçuk asrı aşan bir süre Darphane-i Âmire'de kullanılan bu sistem, bu dönemde kurulan taşra darphanelerinin neredeyse tamamında kullanıldı.⁵⁷ Bu durum taşrada darphane açılırken gerekli altyapının kurulmasını, alet edevatın yapımını ve kullanımını zorlaştırmış, uzman ve donanımlı personel ihtiyacını daha da arttırmıştı. Bunun olağan sonucu taşra darphanelerinin İstanbul'daki Darphane-i Âmire'ye bağımlılığının artmış olmasıydı.

Bu bağımlılığın doğal sonucu olarak taşra darphanelerinin alet edevat ihtiyacı için ilk başvurdukları yer Darphane-i Âmire'ydı. Bu tür talepler geldiğinde, alet edevat eğer Darphane-i Âmire'nin stoklarında var ise oradan verilir,⁵⁸ yoksa îmal edilirdi. Darphane-i Âmire bu süreçte Tophane ve Tersane-i Âmire'nin teknik imkânlarından yararlanır, onlardan destek alırdı.⁵⁹ Özellikle para tezgâhlarının büyük aksamının yapımında buna gerek duyuluyordu.⁶⁰ Darphane-i Âmire teknik desteğin yanında alet edevat masraflarının finansmanını da üstlenebilirdi. Kimi zaman da söz konusu masraflar Hazine-i Âmire tarafından veya ilgili darphanenin para basım gelirinden karşılanıyordu.⁶¹

⁵⁶ Sahillioğlu, Darphane, s. 504; Sahillioğlu, The Ottoman Mint, s. 87-90; Sahillioğlu, "Bakır Para Üzerinde Bir Enflasyon Denemesi (1099-1103/ 1687-1691)" Türk Numismatik Derneği Bülteni, 1982, X, 5-40.

⁵⁷ 20 Nisan 1697 (28 Ramazan 1108), D.BŞM.DRB, 3/224; 20 Ocak 1697 (26 Cemaziyelahir 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164; 23 Haziran 1698 (14 Zilhicce 1109), nr. 164; 11 Mayıs 1699 (11 Zilkade 1110), nr. 164; 16 Haziran 1728 (8 Zilkade 1140), nr. 164; 4 Haziran 1730 (18 Zilkade 1142), nr. 164.

⁵⁸ 25 Ağustos 1734 (25 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁵⁹ 24 Ekim 1698 (18 Rebiülahir 1110), D.BŞM.DRB, 4/68; 21 Aralık 1698 (17 Cemaziyelahir 1110), 4/87; 20 Aralık 1696 (25 Cemaziyevvel 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164; 20 Mart 1697 (26 Şaban 1108), nr. 164.

⁶⁰ 20 Ocak 1697 (26 Cemaziyelahir 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164; Bölükbaşı, *age*, s. 107 – 110.

⁶¹ 6 Temmuz 1698 (27 Zilhicce 1109), D.BŞM.DRB, 4/63.

Alet edevat bazen İstanbul'dan vazifelendirilen çeşitli görevlilerce – dergâh-ı muallâ gediklileri,⁶² çavuşlar,⁶³ mübaşirler⁶⁴ vs.– taşra darphanesinin bulunduğu bölgeye sevk edilir; kimi zaman da taşra darphanesi emininin veya darphanenin bulunduğu bölgedeki mahallî idarecilerin adamları tarafından İstanbul'dan teslim alınırdı. Mesela Erzurum Darphanesi için yapılan alet edevat darphane nazırının adamlarınca İstanbul'dan teslim alınmıştı.⁶⁵ Tebriz Darphanesi için hazırlanan sikke kalıpları ise Tebriz Seraskeri Ali Paşa'nın kapı kethüdası Kiblelizade Mehmed Efendi tarafından Tebriz'e götürülmüştü.⁶⁶ Alet edevatın sevki sırasında kara ve deniz yolu kullanılabilirdi. Mesela Tebriz Darphanesi için gerekli olan alet edevat İstanbul Gümrük Emini'nin temin ettiği gemiyle Trabzon'a gönderilmiş; oradan yük hayvanlarıyla Erzurum'a ve ardından Tebriz'e ulaştırılmıştı.⁶⁷

Alet edevatın nakli sırasında ciddi problemler de yaşanabiliyordu. Halep Darphanesi için gönderilen alet edevatın başına gelenler buna iyi bir örnektir. Donanmadan tahsis edilen bir kalyona yüklenerek İstanbul'dan yola çıkarılan alet edevatın İskenderun iskelesine ulaştırılması, oradan da karayoluyla Halep'e sevk edilmesi planlanmıştı. Ancak havaların kötü gitmesi, başka bir dizi problemle birleşince nakliye işi planlandığı gibi gitmemişti. Gemi Rodos'ta karaya oturmuş; bunun üzerine İstanbul'dan başka bir gemi gönderilmesi gerekmiş; alet edevat güçlükle ve gecikmeli olarak İskenderun'a ulaştırılabilmişti.⁶⁸

Elimizde taşra darphanelerinin alet edevat ihtiyacının İstanbul Darphanesi dışından bir yerden karşılanmasıyla ilgili tek örnek Ordu-yı Hümâyün Darphanesi'nin ihtiyacı olan aletlerin Edirne Darphanesi stoklarından karşılanmasıdır. Edirne'den verilen aletler Niğbolu'ya kadar dört

⁶² 16 Haziran 1728 (8 Zilkade 1140), *D.DRB.d*, nr. 164; 12 Temmuz 1757 (24 Şevval 1170), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶³ 20 Ocak 1697 (26 Cemaziyelahir 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶⁴ 25 Mayıs 1729 (26 Şevval 1141), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶⁵ 20 Nisan 1697 (28 Ramazan 1108), *D.BŞM.DRB*, 3/224.

⁶⁶ 16 Haziran 1728 (8 Zilkade 1140), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶⁷ 26 Temmuz 1729 (29 Zilhicce 1141), *D.DRB.d*, nr. 164; 12 Şubat 1697 (20 Receb 1108), nr. 164.

⁶⁸ 12 Temmuz 1757 (24 Şevval 1170), *D.DRB.d*, nr. 164.

öküz arabasına konularak, oradan da suyuyla Tuna donanması şaykasına yüklenerek nakledilmişti.⁶⁹ Ordu-yı Hümâyun Darphanesi faaliyetlerini sona erdirdiğinde alet edevat yine benzeri bir yol izlenerek Edirne Darphanesi'ne iade olunmuştu.⁷⁰

İstanbul'dan gönderilen tezgâhların darphane binasına yerleştirilmesi, kurulup çalışır hale getirilmesi, düzenli olarak bakımının yapılması, bozulduğunda tamir edilip yeniden çalıştırılması hususi olarak bu iş için istihdam edilmiş teknik personel vasıtasıyla yapılırdı. Bunların başında *saatçi ve demirciler* gelirdi. Alet edevatın üretim ve tamiriyle uğraşan; işlerinde oldukça mahir olan bu elemanlar taşra darphanelerinde de görevlendirilmiştir.⁷¹ Bunların dışında çeşitli unvanlarla görevlendirilmiş başka ustalar da vardı. Mesela Gümüşhane Darphanesi'ne "*çarh dolabcısı*" unvanıyla atanan Tanas adlı bir usta alet edevatı kurmuş, çalışır hale getirmiş, bozulduğundaysa tamir etmiştir.⁷²

Taşra darphanelerinin sikke kalıbı temininde Darphane-i Âmire başrolü oynardı. Bilindiği üzere Osmanlı darphane geleneğinde taşrada sikke kalıbı hazırlanmaz; taşra darphanelerine sikke kalıpları Darphane-i Âmire'den gönderilirdi.⁷³ Arşiv kayıtları incelendiğinde Darphane-i Âmire'nin neredeyse bütün taşra darphaneleri için basılacak paranın cinsine göre sikke kalıbı hazırladığı görülür. Arşiv kayıtları aynı darphaneye müteaddit

⁶⁹ 7 Kasım 1698 (3 Cemaziyelevvel 1110), D.BŞM.DRB, 4/74; 27 Eylül 1697 (11 Rebiülevvel 1109), *D.DRB.d*, 164.

⁷⁰ 10 Haziran 1697 (20 Zilkade 1108), AE.SMST.II, 21/2087; 23 Haziran 1698 (14 Zilhicce 1109), *D.DRB.d*, nr. 164. Alet edevat ve tezgâhların İstanbul'dan gönderilmesi yerine darphanenin açılacağı bölgeye gönderilecek teknik elemanlar vasıtasıyla üretilmesi de kimi zaman gündeme gelmiş, fakat bu yöntem neredeyse hiç kullanılmamıştır [21 Ağustos 1734 (21 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d*, nr. 164; 9 Eylül 1734 (10 Rebiülahir 1147), nr. 164].

⁷¹ 12 Temmuz 1757 (24 Şevval 1170), *D.DRB.d*, nr. 164; 4 Haziran 1730 (18 Zilkade 1142), nr. 164. Saatçi ve demirciler için bkz. Bölükbaşı, *age*, s. 67.

⁷² 15 Temmuz 1735 (23 Safer 1148), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁷³ Halil Sahillioğlu, "Kuruluşun XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1958, s. 251; Bazı istisnai kayıtlarda bu geleneğe kimi zaman riayet edilmediğini düşündüren hükümler vardır [19 Nisan 1736 (7 Zilhicce 1148), C.DRB, 64/3170; 27 Temmuz 1698 (18 Muharrem 1110), D.BŞM.DRB, 4/65; 25 Şubat 1735 (2 Şevval 1147), *D.DRB.d*, nr. 164].

defalar sikke kalıbının gönderildiğini göstermekte; dolayısıyla bu durumda kalıpların zaman içinde yıpranıp fersude olduğunu ve yenilenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.⁷⁴

Teknik altyapısı kurulan ve personeli atanan bir darphanenin para basabilmek için tek eksiği kalıyordu: Kıymetli maden. Osmanlı darphanelerinin bu ihtiyaçlarını karşıladıkları en önemli kaynak piyasaydı. Piyasada tedavül eden yabancı sikkeler ve eski paralar çeşitli vasıtalarla toplanır, *kal ve ifraz* olarak adlandırılan eritme ve ayrıştırma işlemlerinden sonra paraya çevrilirdi. Darphane-i Âmir'e'nin asıl hammaddesi olmasına rağmen, piyasa kaynaklı madenin sağladığı gelir oldukça düşüktü. Maden işletmelerinden temin edilen altın ve gümüş ise her ne kadar yüksek gelir bırakırsa da miktarı az olduğu için ikinci derecede önem taşırdı.⁷⁵ Taşra darphanelerinin bazen bu iki kaynağın birinden, bazen de her ikisinden birden yararlandığı görülür. Bu iki ana kaynağın dışında taşra darphanelerinin kullandığı başka hammadde kaynakları da mevcuttu.

Maden ocaklarından elde edilen altın ve gümüşü kullanan darphanelerin başında Erzurum ve Gümüşhane darphaneleri gelirdi. Bu darphaneler Gümüşhane madeniyle birlikte idare edilen Espiye, Keban, Ergani başta olmak üzere çok sayıda maden işletmesinden beslenmekteydi.⁷⁶ Maden işletmesinin hâsılatının bir kısmı vergi olarak, kalan kısmı ise piyasa fiyatının altında bir bedelle satın alınırdı. XVIII. yüzyılda vergi oranları ve altın/gümüşün bedeli, maden ocağına ve zamana göre değişim gösterirdi.⁷⁷ Maden işletmelerine ödeme yapılabilmesi için darphane emirlerine sermaye verilirdi. Gümüşhane madeninden Erzurum Darphanesi'ne gümüşün

⁷⁴ 18 Temmuz 1699 (20 Muharrem 1111), *MAD.d*, nr. 9885, s. 34-35; 15 Temmuz 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164; 11 Ağustos 1723 (9 Zilkade 1135), nr. 164; 7 Ekim 1723 (7 Muharrem 1136), nr. 164; 8 Ocak 1724 (11 Rebiülahir 1136), nr. 164; 2 Ocak 1725 (16 Rebiülahir 1137), nr. 164; 17 Temmuz 1725 (6 Zilkade 1137), nr. 164; 8 Kasım 1725 (2 Rebiülevvel 1138), nr. 164; 9 Ocak 1726 (5 Cemaziyelevvel 1138), nr. 164; 24 Nisan 1726 (21 Şaban 1138), nr. 164.

⁷⁵ Bölükbaşı, *age*, s. 69-104, 113-120.

⁷⁶ 9 Aralık 1735 (23 Receb 1148), *D.BŞM.d* (Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi), nr. 1869; D.BŞM.DRB, 4/48; 4/120; 12 Haziran 1735 (20 Muharrem 1148), AE.SMHD.I, nr. 31/1847; 21 Ağustos 1734 (21 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d*, nr. 164; 13 Kasım 1734 (16 Cemaziyelelahir 1147), nr. 164; Bölükbaşı, *age*, s. 76-87.

⁷⁷ Maden fiyatları ve vergi oranları için bkz. Bölükbaşı, *age*, s. 76-87.

dirhemi' 1697 yılında 17 akçeye, 1734 tarihinde ise Gümüşhane Darphanesi'ne 22 akçeye veriliyordu.⁷⁸ Darphane Erzurum'da faaliyet gösterirken darphane emini Gümüşhane'de bir görevli görevlendirmişti.⁷⁹

Gümüşhane ve Erzurum darphanelerinin dışında da maden işletmelerinden beslenen darphaneler vardı. Mesela bunlardan biri olduğunu tespit ettiğimiz Revan Darphanesi'ne, Gümüşhane madeninden 16.000 dirhem gümüş gönderilmişti.⁸⁰ Halep'te açılan mankur darphanesi de Gümüşhane madeninden gönderilen bakır kullanarak para basmıştı. Gümüşhane madeninden 10.000 vukiyye' bakır Halep'e gönderilmişti. Bakırın vukiyyesi için 20'si nakliye bedeli olmak üzere 140 akçe ödenmişti. Halep'e nakliyat işini Stefan isimli bir gayrimüslim üstlenmişti. Devlet herhangi bir usulsüzlüğü önleyebilmek amacıyla olsa gerek, Halep Darphanesi'nin kendi bölgesinden bakır satın almasını kesinlikle yasaklamıştı.⁸¹

Maden işletmelerinden beslenen darphanelere temas ettikten sonra piyasada tedavül eden yabancı paraları ve eski sikkeleri kullanarak para basan darphanelere de değinelim. Bunlar arasında en başta Edirne ve İzmir darphaneleri vardır. Piyasadan çeşitli yollarla maden topluyorlardı. Söz konusu yollardan ilki *arayıcılar* vasıtasıyla piyasadan kıymetli maden temin edilmeydi. Edirne Darphanesi için çalışan günlük 20'şer akçe yevmiye alan Mehmed ve Mahmud adlı iki arayıcı olduğunu biliyoruz.⁸² İzmir Darphanesi için de 20'şer akçe yevmiyeli Mehmed ve İsmail adlı iki arayıcı istihdam

* Dirhem vukiyyenin dörtyüzde biri olup, 3,207 gram ağırlığındaydı.

⁷⁸ 21 Ağustos 1734 (21 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d*, nr. 164; 17 Şubat 1697 (25 Receb 1108), nr. 164.

⁷⁹ 24 Mayıs 1700 (5 Zilhicce 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/33; 25 Ocak 1699 (3 Receb 1109) *MAD.d*, nr. 10145, s. 177; 12 Mayıs 1699 (12 Zilkade 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁸⁰ 16 Mayıs 1725 (3 Ramazan 1137), *D.DRB.d*, nr. 164.

* Vukiyye 400 dirhem veya 1283 gramdır.

⁸¹ *A.DVN.MHM.d*, nr. 159, s. 234; 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), *D.DRB.d*, nr. 164; 4 Nisan 1757 (14 Receb 1170), nr. 164; 1 Haziran 1757 (13 Ramazan 1170), nr. 164; 15 Haziran 1757 (27 Ramazan 1170), nr. 164; Mehmed Raşid Efendi, *Tarih*, İstanbul 1282, II, 393.

⁸² 21 Aralık 1698 (17 Cemaziyelahir 1110), *D.BŞM.DRB*, 4/91; 8 Mart 1697 (14 Şaban 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

edilmişti.⁸³ Arayıcılar piyasadan maden toplarken devlet tarafından darphaneye tahsis edilmiş sermayeyi kullanırdı.⁸⁴

Piyasadan maden temin edebilmek için kullanılan vasıtalarından bir diğeri ise muhassıl, mültezim, cizyedar gibi kişilerin tahsilât sonucu topladıkları paranın darphaneye tesliminin sağlanmasıydı. Devasa yekûndaki bu meblağlar içinde bulunan yabancı paraların, eski sikkelerin, ayarı bozuk ve vezni eksik olanların darphaneye getirilmesi yetkili makamlarca özellikle emredilmişti.⁸⁵

Devletin maden temini hususunda ehemmiyet verdiği meselelerden biri de sarrafların kontrol edilmesiydi. Elimizde Edirne Darphanesi'nin piyasadan maden temininde sıkıntı yaşamaması için sarraflara ilgili yapılmış düzenlemelerin kayıtları vardır. Bu amaçla Edirne sarraflarının gedik sayısı sınırlandırılmış, ayrıca darphaneye her ay belli miktarda gümüş getirmeleri zorunlu kılınmıştı. Sayıları otuz olarak belirlenen sarraflar, her ay 13.200 dirhem gümüşü darphaneye getirmekle mükellef tutulmuştu. Ayrıca kalcılarla ilgili de benzeri bir düzenleme yapılmış; kendilerine darphane içinde bir yer tahsis edilerek her ay 2.300 dirhem gümüşü darphaneye getirmeleri şart koşulmuştu. Yapılan bu düzenlemeler sayesinde kıymetli madenle uğraşan esnaf devlet kontrolüne alındığı gibi, üzerlerine çeşitli mükellefiyetler yüklenerek maden temin işi daha kolay çözülmüş oluyordu.⁸⁶

İzmir ve Edirne darphanelerine maden getirilmesini teşvik için birtakım ilave düzenlemeler de yapılmıştı. Bunlardan biri darphaneye maden getirenlerden zorunlu harcamalar dışında herhangi bir vergi alınmamasıy-

⁸³ 19 Şubat 1699 (18 Şaban 1110), İE.DRB, 2/184. Aynı tarihlerde Darphane-i Âmiri için çalışan arayıcılar da vardı. Bunların sayısı 1692 yılında beş, 1714 tarihinde dörttü (Bölükbaşı, *age*, s. 51).

⁸⁴ 2 Kasım 1699 (9 Cemaziyevvel 1111), *MAD.d.*, nr. 9885; 24 Mayıs 1700 (5 Zilhicce 1111), D.BŞM.DRB, 5/34; 5 Kasım 1698 (1 Cemaziyevvel 1110), AE.SMST.II, nr. 44/4313; 15 Mayıs 1697 (23 Şevval 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁸⁵ 15 Temmuz 1697 (25 Zilhicce 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164.

⁸⁶ 4 Kasım 1699 (11 Cemaziyevvel 1111), *MAD.d.*, nr. 9885, s. 175; 23 Şubat 1697 (1 Şaban 1108), *D.DRB.d.*, nr. 164; Edirne'de yapılan bu tür düzenlemelerin neredeyse aynısı İstanbul'da da yapılmış ve İstanbul piyasasında faaliyet gösteren sarraflara benzeri yükümlülükler getirilmişti (Bölükbaşı, *age*, s. 87-92).

dı.⁸⁷ Bir diğeri ise ahalinin ellerindeki eski ve yabancı paraları en geç bir yıl içinde Osmanlı parasına çevirtmelerinin zorunlu kılınmasıydı.⁸⁸

Kıymetli maden ihtiyacını piyasadan karşılayan darphaneler arasında Tiflis, Tebriz ve Revan gibi İran savaşları sırasında açılan ve bölgelerinde tedavül eden Safevî paralarını piyasadan toplayarak Osmanlı parasına dönüştüren darphaneler de vardı.⁸⁹ Taşra darphanelerinin maden temin ettiği önemli kaynaklardan biri de devlet hazinesiydi. Devlet hazinesinden verilen eski ve yabancı paralar taşra darphaneleri için büyük önem taşıyordu. Özellikle Edirne ve Ordu-yı Hümâyün darphaneleri bu kaynaktan sık sık yararlanmışlardır.⁹⁰

Taşra darphanelerinin kıymetli maden dışında ihtiyaç duydukları başka malzemeler de vardı. Bunların temini sorununun nasıl çözüldüğü konusundaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu kısıtlı bilgilere müracaat edildiğinde gümüş para basılırken ayar olarak ihtiyaç duyulan bakırın temini hususunda birtakım bilgilere ulaşılabılır. Bu ihtiyacın Gümüşhane Darphanesi'nde Kastamonu Küresi'nden bakır getirtilerek karşılandığını arşiv kayıtları gösteriyor.⁹¹

Madenin *kal ve ifraz* edilebilmesi için gerek duyulan çam veya meşe kömürü ise değişik yollarla temin edilirdi. Bazı darphaneler piyasadan satın alarak bu ihtiyacını karşılıyordu.⁹² Diğer bazıları ise çeşitli muafiyetler verilerek görevlendirilmiş ahalinin yardımıyla temin ediyorlardı. Mesela Edirne Darphanesi, Filibe kazasına bağlı Şehabeddin Paşa Evkafı reayası tarafından hazırlanan çam kömürünü kullanıyordu. Bunun karşılığında bölge ahali tekâlîf-i örfiyyeden muaf tutulmuşlardı.⁹³

⁸⁷ 29 Haziran 1697 (9 Zilhicce 1108), *D.DRB.d*, nr. 164; 16 Mayıs 1697 (24 Şevval 1108), nr. 164; Sahillioğlu, *agt*, s. 100.

⁸⁸ Sahillioğlu, *agt*, s. 100.

⁸⁹ 15 Temmuz 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164; 3 Ekim 1723 (3 Muharrem 1136), nr. 164; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), nr. 164.

⁹⁰ 28 Temmuz 1699 (30 Muharrem 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/12; 5/25; 5/29; 5/40; 30 Mayıs 1697 (9 Zilkade 1108), *D.DRB.d*, nr. 164; 20 Ekim 1698 (14 Rebiülahir 1110), nr. 164; Sahillioğlu, *agt*, s. 100–101.

⁹¹ 26 Ağustos 1734 (26 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁹² 27 Ağustos 1734 (27 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁹³ 18 Mart 1697 (24 Şaban 1108), *D.DRB.d*, nr. 164; Darbhâne-i Âmir'e'deki uygulama için bkz. Bölükbaşı, *age*, s. 104–105.

4-) Taşra Darphanelerinin İdaresi ve Personel Politikaları

Taşra darphanelerinin idarî yapısını ve personel rejimini incelediğimizde karşımıza Darphane-i Âmire'de hâkim olan sisteme paralel bir manzara çıkar. Buna göre Darphane-i Âmire'de olduğu gibi taşra darphanelerinin tamamında da emaneten idare hâkimdi. Emaneten idarede, darphane yetkili makamlarca tayin edilen ve belli bir ücret karşılığında çalışan bir devlet görevlisi tarafından idare edilirdi.⁹⁴

Emaneten idare, Darphane-i Âmire'de Osmanlı bürokrasisinin içinden gelen Müslüman ve Türkçe konuşan idareci bir sınıfı hâkim hale getirmişti. Bu durum XVIII. yüzyılın başlarında henüz kesin olarak tebellür etmemişken, çeyrek asır içinde katı bir teamüle dönüşmüştü. İdarecilerin tamamı müslümanlar arasından tayin edilir, idarî sınıfın yönetim ve kontrolünde çalışan teknisyen, usta ve işçiler ise genellikle gayrimüslimler arasından seçilirdi. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda personel içinde etnik ve dini açıdan çeşitliliğin hâkim olduğu söylenebilir.⁹⁵

Taşra darphanelerinde de idareciler Osmanlı bürokrasisine mensup Müslüman Türkler arasından, teknik personel ise genellikle gayrimüslimler arasından seçiliyordu. Yine Darphane-i Âmire'dekine benzer bir şekilde bu uygulamanın XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyılın başlarında henüz tam olarak olgunlaşmadığını, fakat bir süre sonra yerleşik hale geldiğini görüyoruz. Nitekim 1697 yılında faaliyete başlayan Edirne, İzmir ve Orduyu Hümâyun darphaneleriyle, 1725'te açılan Tebriz Darphanesi'nin üst düzey idarecilerinden olan sahib-i ayarlar gayrimüslimdi.⁹⁶ Ancak 1723'te

⁹⁴30 Ekim 1698 (24 Rebiülahir 1110), D.BŞM.DRB, 4/70; 19 Temmuz 1723 (15 Şevval 1135), D.DRB.THR, 1/10; 21 Ağustos 1734 (21 Rebiülevvel 1147), AE.SMHD.I, nr. 23/1363; 1 Haziran 1697 (11 Zilkade 1108), İE.DRB, 2/185; 13 Ocak 1697 (19 Cemaziyelahir 1108), D.DRB.d, nr. 164; 24 Ocak 1697 (1 Receb 1108), nr. 164; 16 Mayıs 1725 (3 Ramazan 1137), nr. 164; 12 Ocak 1726 (8 Cemaziyevvel 1138), nr. 164; Sahillioğlu, *agt*, s. 267-268.

⁹⁵28 Ağustos 1734 (28 Rebiülevvel 1147), D.DRB.d, nr. 164; 1 Eylül 1734 (2 Rebiülahir 1147), nr. 164; 18 Mart 1758 (8 Receb 1171), nr. 164; Bölükbaşı, *age*, s. 23-68.

⁹⁶9 Temmuz 1699 (11 Muharrem 1111), MAD.d, nr. 9885; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), İE.DRB, 2/203; 5 Kasım 1696 (9 Receb 1108), D.DRB.d, nr. 164; 28 Haziran 1697 (8 Zilhicce 1108), nr. 164.

açılan Tiflis Darphanesi⁹⁷ ve 1734'te açılan Gümüşhane Darphanesi'nin sahib-i ayarı Müslümandı.⁹⁸ Buna karşın en başından beri darphanelerin en üst düzey idarecisi ve sorumlusu olan eminler ile muhasebe ve kayıt işlemlerinden sorumlu kâtipler Müslüman, Türk ve Osmanlı bürokrasisinin içinden gelen kimselerdi.⁹⁹

Bu dönemde Tebriz, Tiflis ve Revan darphanelerine nazır olarak atanan kişilerin aynı zamanda bu bölgelerin defterdarlıklarını da deruhde etmiş olması dikkat çekicidir. Mesela Revan Darphanesi nazırı Süleyman Bey aynı zamanda Revan Defterdarı'ydı. Darphane nazırı olarak atanan kişinin defterdarlık gibi mühim bir görevi de deruhde etmiş olması, onun oldukça vasıflı bir bürokrat olduğunu gösterir. Tebriz Darphanesi nazırı olan Yeşilli-zâde Mustafa Efendi için de aynı durum söz konusuydu. O da aynı zamanda Tebriz defterdarıydı. Daltaban Mustafa Paşa'nın divan kâtibi olarak başladığı kariyerini, sırayla yeniçeri kâtibi, Kırım Hânı kapıkethüdası, tekrar yeniçeri kâtibi, piyade mukabelecisi, defterdar vekili, yeniden yeniçeri kâtibi, Azak kalesi bina emini ve büyük ruznamçeci olarak sürdürmüş, ardından Tebriz'de görevlendirilmişti. Bürokrasinin pek çok kademesinde görev almış olan Yeşilli-zâde Mustafa Efendi bu dönemde darphane emniğini üstlenenler için oldukça karakteristik bir örnektir.¹⁰⁰

Taşra darphanelerinde istihdam edilen teknik personel içinde durum aşağı yukarı aynıdır. Bunlar da kendi sahalarında ihtisas sahibi olan ve belli toplumsal gruplardan gelen kişilerdi. Osmanlı Devleti'nde bazı teknik işler belirli zümrelerin tekelindeydi. Şüphesiz bu durumun en önemli sebeplerinden biri kuşaklar boyu aktarılan tecrübenin ve tevarüs edilen uzmanlığın âzamî başarıyı sağlayacağı düşüncesi idi. Bu konuda elimizde oldukça enteresan bir örnek vardır. Gümüşhane Darphanesi'nde kalcı ve körükçü olarak görevlendirilen Musevi ustalar, burada kendi dinlerinden kimse

⁹⁷ 16 Mayıs 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁹⁸ 25 Ağustos 1734 (25 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁹⁹ 20 Nisan 1697 (28 Ramazan 1108), D.BŞM.DRB, 3/224; 5 Aralık 1698 (1 Cemaziyelahir 1110), 4/85; 10 Ağustos 1699 (13 Safer 1111), 5/18; 20 Nisan 1698 (9 Şevval 1109), AE.SMST.II, nr. 28/2749; 16 Mayıs 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164; 29 Ağustos 1734 (29 Rebiülevvel 1147), nr. 164; 25 Ekim 1734 (27 Cemaziyellevvel 1147), nr. 164.

¹⁰⁰ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717 - 1730)*, Ankara 1997, s. 270-276; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, haz. N. Akbayar, İstanbul 1996, IV, 1153.

olmadığı için inanışlarının gerektirdiği şekilde yiyip içemediklerini ileri sürerek görevlerinden ayrılmak istemişlerdir. Ancak darphane idaresi kalıcılık işi Yahudi ustalar tarafından uzun zamandır ve başarıyla yapılan bir iş olduğu için bu işi başkasının yürütmesinin doğru olmayacağını ifade etmiş ve isteklerini geri çevirmiştir. Eğer yerlerine başka Yahudi ustalar bulurlarsa bir yıl sonra ayrılacakları kendilerine bildirilmiştir.¹⁰¹ Tek başına bu örnek bile bazı toplumsal kesimlerin belli sektörlerde istihdam edildiğini, kuşaklar boyu sağlanan birikime ve ihtisasa önem verildiğini göstermektedir. Nitekim aynı dönemde İstanbul'daki Darphane-i Âmire'de de Yahudi ustalar, *ifraz ve kal* işini inhisarlarında bulunduruyorlardı. Onların tekelini 1762 yılına kadar sürmüş; bu tarihte yerlerini Ermeni ustalar almıştır.¹⁰²

Taşra darphanelerinin personel politikasına dair temas etmemiz gereken bir diğer husus da ücret meselesidir. Personele hizmetlerinin karşılığı olarak para basımından avaid ve vazife adıyla belli oranda ücret verildi.¹⁰³ Mesela Gümüşhane Darphanesi'nde kuruş basımı için hazırlanan gümüş – bakır alaşımının her beşyüz kuruluşundan önce ameleye binde yirmi üç avaid veriliyor, ayrıca kâtipler için bir akçe, nazır içinde üç akçe ücret ayrılıyordu.¹⁰⁴ Halep Darphanesi'nde ise *mangır* kesilirken bir vukiyye bakırda altmış akçe personel giderleri ve diğer masraflar için ayrılıyordu.¹⁰⁵ Edirne Darphanesi'nde ise *zolota* basılırken her bin dirhem gümüş bakır alaşımının elli dirhemi personel ücretleri ve masraflar için ayrılıyordu.¹⁰⁶ Ordu-yı Hümayun Darphanesi'nde ise *eşrefi* basımı sırasında her bin dirhemde on yedi dirhem masraflar ve personel ücretleri için ayrılıyor, buna ek olarak her yüz altında beş *pâre* kalıcı ücreti olarak veriliyordu.¹⁰⁷ Osmanlı–İran

¹⁰¹ 3 Eylül 1735 (14 Rebiülahir 1148), C.DRB, 46/2276.

¹⁰² Bölükbaşı, *age*, s. 52–62.

¹⁰³ 21 Ağustos 1734 (21 Rebiülevvel 1147), D.DRB.d, nr. 164.

¹⁰⁴ 9 Aralık 1735 (23 Receb 1148), D.BŞM.d, nr. 1869; 20 Ağustos 1734 (20 Rebiülevvel 1147), D.DRB.d, nr. 164; 21 Ağustos 1734 (21 Rebiülevvel 1147), nr. 164; 26 Şubat 1735 (3 Şevval 1147), nr. 164; 12 Nisan 1735 (19 Zilkade 1147), nr. 164; İsmail Galip, *age*, s. 284-298; Pere, *age*, s. 200-203; Jem Sultan, *age*, I, 235-238; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, II, 632-644.

¹⁰⁵ 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), D.DRB.d, nr. 164; 4 Nisan 1757 (14 Receb 1170), nr. 164; Pere, *age*, s. 214-217; İsmail Galip, *age*, s. 312-327; Jem Sultan, *age*, I, 260-266.

¹⁰⁶ D.BŞM.DRB, 5/29.

¹⁰⁷ 30 Eylül 1697 (14 Rebiülevvel 1109) D.DRB.d, nr. 164.

Savaşları sırasında Kafkasya'da kurulan darphanelerde ise “*abbasi*” adlı Safevî sikkeleri *sultani*'ye tebdil edilirken teklifinden bir *pâre*, yarımılığından bir buçuk akçe, çeyreğinden bir akçe darp resmi alınıyor, bu şekilde elde edilen gelirin yarısı devlet hazinesi, diğer yarısı ise darp masrafları ve personel ücretleri için ayrılıyordu.¹⁰⁸

Taşra darphanelerinde çalışan personelin bunların dışında da aldıkları çeşitli aynî ve nakdî tahsisatlar vardı.¹⁰⁹ Mesela Ordu-yı Hümâyün Darphanesi'ne atanan personele, çalışma şartları hesaba katılarak çeşitli miktarlarda bahşişler verilmiş; yolda binmeleri için binek hayvanı ve kalmaları için çadırlar tahsis edilmişti.¹¹⁰

Taşra darphanelerinde çalışan personelin kimliklerinin daha iyi anlaşılabilmesi için eklerde yer alan personel tabloları incelenebilir. Söz konusu tablolarda her bir darphanede hangi unvanla, kimin görev yaptığı gösterilmektedir. Ancak tablolar bütün personeli değil, sadece isimleri ve sayıları tespit edilebilenleri ihtiva etmektedir.

5-) Taşra Darphanelerinde Para Basımı, Emisyon Hacmi ve Darp Geliri

Taşra darphaneleri para basarken genel itibariyle iki yol takip etmiştir. İlki mihaniki darp usulünün standart aşamalarının takip edilmesi, ikincisi ise piyasada tedavül eden yabancı paraların üzerindeki nakışların izalesi ve Osmanlı damgalarının vurulmasıdır. Bu iki usulün arasındaki temel fark ilkinde madenin eritilmesi, kalıplara dökülen madeni levhalardan pulların kesilmesidir. İkincisinde ise bütün bu safhalar atlanmaktadır. Söz konusu usulün kullanıldığı darphaneler kuruldukları bölgede tedavül eden yabancı sikkeleri toplayıp bunların vezin ve ayarında herhangi bir değişiklik yap-

¹⁰⁸ 2 Şubat 1728 (20 Cemaziyelahir 1140), C.DRB, 45/2203; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), C.DRB, 36/1779; 3 Ekim 1723 (3 Muharem 1136), *D.DRB.d.*, nr. 164; 3 Ekim 1723 (3 Muharem 1136), nr. 164; 2 Ocak 1725 (16 Rebiülahir 1137), nr. 164; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), nr. 164; 30 Ocak 1733 (14 Şaban 1145), nr. 164; Çelebizâde Âsım Efendi, *age*, s. 330-331.

¹⁰⁹ 29 Ağustos 1734 (29 Rebiülevvel 1147), *D.DRB.d.*, nr. 164.

¹¹⁰ Mesela Ordu-yı Hümâyün Darphanesi'ne saatçi olarak atanan kişiye 25 kuruş bahşiş verilmiş, ayrıca bir de binek hayvanı tahsis edilmişti [10 Haziran 1697 (20 Zilkade 1108), AE.SMST.II, 21/2087; 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), C.DRB, 36/1752].

madan Darphane-i Âmir'e'de hazırlanmış olan kalıplarla Osmanlı tuğrasını nakşediyorlardı. Tiflis,¹¹¹ Tebriz ve Revan¹¹² Ordu-yı Hümâyün¹¹³ darphanelerinde bu usulle para basılmıştır. Elimizde altta eski nakışları belli olan, üzerinde II. Mustafa'nın tuğrasını taşıyan darp yeri Ordu-yı Hümâyün Darphanesi olarak gösterilen sikkeler vardır. Raşid tarihinde Edirne, İzmir ve Erzurum darphanelerinde de bu şekilde para basıldığı ifade edilir.¹¹⁴ Osmanlı-İran Savaşları sırasında Kafkasya'da kurulan darphanelerde de "abbasi" adlı Safevî sikkelerinin nakışları izale edilerek üzerlerine Osmanlı damgaları basılmış,¹¹⁵ sultanî adıyla tedavül etmiştir.

İki farklı usulle para basan taşra darphanelerinin emisyon hacimleri konusunda ise arşiv belgelerinden çeşitli bilgiler sağlanabilmektedir. Para reformunun hemen arifesine denk düşen bir dönemde faaliyete geçmiş olan Edirne Darphanesi'nde *cedid eşrefi*, *cedid zolota* ile kesirleri, akçe ve bakır *mangır* basılmıştı. Darphane kayıtlarında *mangır* basıldığı zikredilmemekte ise de, numismatik veriler *mangır* basıldığını gösterir. Akçe için ise tersine bir durum söz konusudur. Darphane kayıtlarında akçe basıldığı zikredilmekteyse de, elimizde Edirne'de basılmış akçe bulunmamaktadır.¹¹⁶ Bu durumun nedeni akçe ve *mangır*'ın sınırlı miktarda basılması olabilir.

¹¹¹ 15 Temmuz 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164; 3 Ekim 1723 (3 Muharrem 1136), nr. 164

¹¹² 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹¹³ 9 Temmuz 1726 (9 Zilkade 1138), *D.DRB.d*, nr. 164; Cüneyt Ölçer, "Türk Numismatik Derneği Başkanı Merhum Cüneyt Ölçer Bey'in 22 Kasım 1986 Günü Dernek Lokalinde Verdiği Konferans Metni", Baskıya Hazırlayan: Bora Etker, *Türk Numismatik Derneği Bülteni*, nr. 29-39, Ankara 1991, s. 15-18.

¹¹⁴ Mehmed Raşid Efendi, *age*, II, 383-384, 393; İsmail Galip, *age*, s. 244-257; Ölçer, *agm*, s. 15-18; Jem Sultan, *age*, I, 206-211; II, plate, 140-141.

¹¹⁵ 2 Şubat 1728 (20 Cemaziyelahir 1140), C.DRB, 45/2203; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), C.DRB, 36/1779; 3 Ekim 1723 (3 Muharem 1136), *D.DRB.d*, nr. 164; 3 Ekim 1723 (3 Muharem 1136), nr. 164; 2 Ocak 1725 (16 Rebiülahir 1137), nr. 164; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), nr. 164; 30 Ocak 1733 (14 Şaban 1145), nr. 164; Çelebizâde Âsım Efendi, *age*, s. 330-331.

¹¹⁶ 6 Temmuz 1698 (27 Zilhicce 1109), D.DŞM.DRB, 4/63; 4/82, 4/83, 4/88, 4/89, 4/129, 4/130; 5/12; 5/25; 5/29; 5/40. 5 Kasım 1698 (1 Cemaziyevvel 1110), AE.SMST.II, 19/1898; 12 Kasım 1698 (8 Cemaziyevvel 1110), 27/2655; 12 Kasım 1698 (8 Cemaziyevvel 1110), İE.DRB, 2/179; 29 Temmuz 1699 (1 Safer 1111), *D.DRB.d*, 164; 20 Ocak 1697 (26 Cemaziyelahir 1108), nr. 164; İsmail Galip, *age*, s. 244-257; Pere, *age*, s. 186-187; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, s. 606-612; Jem Sultan, *age*, I, 210-211.

Dönemin en çok basılan gümüş parası olan *cedid zolota* 60 ayarında,¹¹⁷ 6 dirhem 1 denk' veznindeydi. Para reformunun ilk aşamasında Osmanlı Devleti kendi büyük boy gümüş sikkelerini darp etmeye başladığında *zolota* standardında gümüş sikke basılmıştı. Bunların ayar ve vezni Hollanda zolotalarıyla aynıydı. Numismatikle ilgili eserlerde bunlar kuruş olarak anılırsa da aslında bunlar zolotadır.¹¹⁸ *Cedid eşrefiler* ise İstanbul'da basılanlarla aynı vezin ve ayar daydı. *Eşrefiler* 1,1 dirhem' vezninde, her yüz dirhem altına altı buçuk dirhem bakır katıldığı için de 0,944 ayarındaydı.¹¹⁹ Bunlar 300 akçe-ye tedavül ediyordu.¹²⁰

Edirne Darphanesi'nin ne kadar para bastığı ve bundan elde ettiği gelir konusunda elimizde önemli veriler bulunmaktadır. Buna göre Abdullah Efendi'nin nezareti sırasında 28 Mayıs 1697–16 Ekim 1697 tarihleri arasında eski ve yabancı altın paraların eritilmesiyle 17.627 adet *cedid eşrefi*, devlet hazinesi tarafından verilen eski paraların eritilmesiyle elde edilen gümüşten ise 35.565 adet *cedid zolota* basılmıştır. *Cedid zolota* basımından 2.727 kuruş gelir elde edilmiş, ancak *cedid eşrefi* basımından 455,5 kuruş zarar edilmiştir.¹²¹ Seyyid Yahya Efendi'nin nazırlığı döneminde, 31 Ekim 1697–28 Temmuz 1699 tarihleri arasında ise 477.878,5 *cedid zolota* basılmıştır. Bunun yaklaşık %72'lik kısmı (345.537 *zolota*) devlet hazinesi tarafından verilen gümüşten, kalan kısmı (132.341 *zolota*) ise sarraf ve kalcıların darphaneye getirdiği ve nazırının piyasadan satın aldığı gümüşten basılmıştır. Piyasadan temin edilen gümüşün dirhemine 18 akçe verilmişti. Basılan bu paradan elde edilen gelir 29.009 kuruş olmuştur.

¹¹⁷ Zolota basımında kullanılan gümüş bakır alaşımının her yüz dirheminin içinde altmış dirhem gümüş, kırk dirhem bakır vardı.

* Yirmi gramı biraz aşan bir ağırlığa karşılık gelmektedir.

¹¹⁸ 28 Temmuz 1699 (30 Muharrem 1111), D.BŞM.DRB, 5/12; 5/25; 5/29; 5/40; Sahillioğlu, *agt*, s. 91; Şevket Pamuk, "Kuruş" *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 458-459.

* Üç buçuk gramı biraz aşan bir ağırlığa karşılık gelmektedir.

¹¹⁹ 4 Aralık 1697 (20 Cemaziyelevvel 1109), D.BŞM.DRB, 4/20; 20 Ekim 1698 (14 Rebiülahir 1110), *D.DRB.d*, nr. 164; Mehmed Raşid Efendi, *age*, II, 383-384; Sahillioğlu, *agt*, s. 108-117; Pere, *age*, s. 186-187; İsmail Galip, *age*, s. 244-257.

¹²⁰ 1 Haziran 1697 (11 Zilkade 1108), İE.ML, 60/5611; 1 Haziran 1697 (11 Zilkade 1108), İE.DRB, 2/185.

¹²¹ 16 Ekim 1697 (30 Rebiülevvel 1109), *MAD.d*, nr. 4740, s. 2 – 9. Sahillioğlu'nun verdiği rakamlar bir miktar farklıdır (Sahillioğlu, *agt*, s. 100).

Ayrıca 109.560 *cedid eşrefi* basılmış, bundan da yaklaşık 5.478 kuruş gelir elde edilmişti.¹²²

Mustafa Efendi'nin nezareti esnasında, 29 Temmuz 1699–7 Kasım 1699 tarihleri arasında ise önemli bir kısmı piyasadan satın alınan, kalan kısmı ise sarraf ve kalcılardan temin edilen gümüşten 13.680 *zolota* basılmış, bundan 1.380 kuruş gelir elde edilmiştir. Ayrıca 1.406 *eşrefi* altını basılarak bundan da 70 kûsur kuruş gelir sağlanmıştır.¹²³

Bütün bu rakamları topladığımızda ulaşacağımız genel toplamlar daha anlamlı olacaktır. Buna göre Edirne Darphanesi'nde toplam 128.593 *cedid eşrefi*, 527.123,5 *cedid zolota* basılmıştı. Basılan altın ve gümüş paranın toplamının kuruş karşılığı 672.898, bundan elde edilen gelir ise 38.208,5 kuruştur.

İzmir Darphanesi'nde ise *cedid eşrefi* başta olmak üzere çeşitli altın paralar, *cedid zolota* ve kesirleri basılmıştır.¹²⁴ Halil Sahillioğlu darphanenin para basımına ancak 9 Ağustos 1698 tarihinden itibaren başlayabildiğini yazmaktaysa da¹²⁵, elimizdeki veriler darphanenin bu tarihten çok daha önce –bir yıldan daha uzun bir süre– darp faaliyetine başladığını gösterir.

İzmir Darphanesi'nde Yeğen Mustafa Efendi'nin nezareti sırasında 2 Haziran 1697–8 Ağustos 1698 tarihleri arasında ise 86.625 *zolota* basılmış, bundan yaklaşık 8.842 kuruş gelir sağlanmıştı. Ayrıca 25.200 *cedid eşrefi* basılmış, 504 *eşrefi* altını yani 1.260 kuruş gelir elde edilmişti. Ayrıca yine her biri 300 akçe değerinde olan *şerefi* ve *mamul-ı meskuk* adlı 700 adet altın paranın basımından 70 kuruş gelir temin edilmiş, böylece toplam 10.172 kuruş civarında darp faizi sağlanmıştı.¹²⁶

İzmir Darphanesi'nde Mehmed Efendi'nin nezareti esnasında 9 Ağustos 1698–21 Nisan 1699 tarihleri arasında ise 61.053 *zolota* darp edilmiş,

¹²² 28 Temmuz 1699 (30 Muharrem 1111), D.BŞM.DRB, 5/12; 5/25; 5/29; 5/40; Sahillioğlu, *agt*, s. 100-101.

¹²³ 7 Kasım 1699 (14 Cemaziyelevvel 1111), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹²⁴ 20 Nisan 1697 (28 Ramazan 1108), D.BŞM.DRB, 3/224; 6 Aralık 1699 (13 Cemaziye-lahir 1111), *D.DRB.d*, nr. 164; İsmail Galip, *age*, s. 244-257; Pere, *age*, s. 186-187; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, s. 606-612; Jem Sultan, *age*, I, 210-211.

¹²⁵ Sahillioğlu, *agt*, s. 101.

¹²⁶ 8 Ağustos 1698 (30 Muharrem 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

bundan 6.225,75 kuruş gelir sağlanmıştır. Ayrıca ne kadar olduğu belgelerde zikredilmeyen miktarda *cedid eşrefi* altını basıldı, bundan da 525 kuruş gelir hâsıl olmuştur.¹²⁷ Her yüz altından 2 altın vergi alındığını, bunun da 600 akçe değerinde olduğunu biliyoruz. Alınan vergi miktarı 210 altına tekabül ettiğine göre, bu miktarda vergi alınabilmesi için 10.500 *cedid eşrefi* basılmış olması gerekmektedir.

Bu rakamları daha anlamlı hale getirmek ve İzmir Darphanesi'nin toplam emisyon hacmine ulaşmak için bütün bu meblağları toplayalım. Buna göre İzmir Darphanesinde toplam 35.700 *cedid eşrefi*, 700 *şerefi* ve *mamul-ı meskuk* altını ile 147.678 *cedid zolota* basılmıştır. Basılan altın ve gümüş paraların toplamının kuruş karşılığı 189.452'ydi. Bundan elde edilen gelir ise 16.922,75 kuruştur.

Edirne ve İzmir darphaneleriyle aynı dönemde faaliyet gösteren Erzurum Darphanesi'nde ise sadece *zolota* basılmıştır. Darphaneye altın sikke kalıpları, altın tezgâhları gönderilmişse de altın sikke basıldığına dair başka bir işaret yoktur.¹²⁸ 28 Haziran 1697–15 Temmuz 1699 tarihleri arasında Hasan Efendi'nin darphane nazırlığı esnasında Gümüşhane'den gelen 599.883 dirhem gümüşten 151.969 adet *zolota* (101.312,67 kuruş) basılmış, 18.645 kuruş gelir elde edilmiştir.¹²⁹

Ordu-yı Hümâyun Darphanesi'nde ise *cedid eşrefi* ve *cedid zolota* basılmıştır.¹³⁰ Elimizdeki bilgiler burada basılan paraların bir kısmının yabancı paraların üzerindeki nakışların silinip üzerine basılmış olması gerektiği yönündedir. Aşağıda vereceğimiz darp rakamlarının ne kadarının bu şekilde basılmış sikkelere ait olduğunu bilemiyoruz. Fakat bunların bir kısmının hammaddesini *frengî* ve *macarî* olarak anılan sikkeler oluşturuyordu. Nazır Ali Ağa döneminde 30 Mayıs–3 Haziran 1697 tarihleri arasında 2.245

¹²⁷ 21 Nisan 1699 (20 Şevval 1110), *D.DRB.d*, nr. 164; Sahillioğlu, *agt*, s. 101.

¹²⁸ 6 Temmuz 1698 (27 Zilhicce 1109), *D.DŞM.DRB*, 4/63; 16 Mart 1697 (22 Şaban 1108), *D.DRB.d*, nr. 164; 30 Nisan 1700 (11 Zilkade 1111), nr. 164; İsmail Galip, *age*, s. 244-257; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, s. 606-612; Jem Sultan, *age*, I, 210-211.

¹²⁹ 24 Mayıs 1700 (5 Zilhicce 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/33; 17 Şubat 1697 (25 Receb 1108), *D.DRB.d*, nr. 164. Sahillioğlu, *agt*, s. 100.

¹³⁰ 4 Aralık 1697 (20 Cemaziyelevvel 1109), *D.BŞM.DRB*, 4/20; 20 Ekim 1698 (14 Rebiülahir 1110), *D.DRB.d*, nr. 164; Mehmed Raşid Efendi, *age*, II, 383-384; Sahillioğlu, *agt*, s. 108-117; Pere, *age*, s. 186-187; İsmail Galip, *age*, s. 244-257.

kuruşluk *eşrefi* altını hazineye teslim edilmişti. Bunların büyük kısmı *zer-i frengî* ve az bir kısmı da *zer-ımacarî* denilen altınların eritilmesiyle basılmıştı.¹³¹ 16 Haziran 1697 tarihli başka bir kayıta ise Ordu-yı Hümâyun Darphanesi nazırı Eyüb Ağa'nın 11.820 *cedid eşrefi* altını ve 345 *cedidzolutayı* hazineye teslim ettiği gösterilir.¹³² Yine Eyüb Ağanın nezareti esnasında 6 Haziran 1697–30 Eylül 1697 tarihleri arasında devlet hazinesinden verilen 34.188 *zer-i frengî* ve *zer-i macarî* altınından 35.798 *cedid eşrefi* basıldı. Masraflar ve sermaye çıkarıldıktan sonra elde 3.335 kuruş kaldı. Ayrıca bazı şahıslardan satın alınan *zer-i frengî ve macariden* 4.053 *cedid eşrefi* basılıp, bundan 257 kuruş gelir elde edildi.¹³³

Mustafa Efendi'nin nezareti esnasında ise 6 Temmuz 1698–20 Ekim 1698 tarihleri arasında devlet hazinesi tarafından verilen 20.956 kuruş 14 *pârelik zer-i frengî ve macariden* 11.575 *cedid eşrefi* basıldı. Bundan darp masrafları ve sermaye çıkarıldıktan sonra 599,5 kuruş gelir sağlandı.¹³⁴ Fenayi Mehmed Efendi'nin nezareti esnasında ise 21 Ekim 1698 tarihinde devlet hazinesinden verilen 200 *zer-i frengî* ile bazı şahıslardan satın alınan 1.188 *zer-i frengiden* 1.320 *eşrefi* basıldı. Masraflar çıkıldıktan sonra 257,5 kuruşluk gelir elde edildi ve para Hazine-i Amire'ye teslim edildi.¹³⁵ Ordu-yı Hümâyun Darphanesi'nin toplam emisyonu 66.811 *cedid eşrefi* ve 345 *cedidzolutaya* ulaşıyordu. Bunun kuruş karşılığı ise 167.257,5'tu.

İran savaşları sırasında açılan Tiflis, Revan ve Tebriz darphanelerinde de altın ve gümüş para basılmıştı. Basılan altın paralardan ilki her üç darphanede de basılmış olan *cedidzincirli* altınıydı. Darphane-i Âmire'de basılan standartlarda, 24 kırat halis altından basılan *cedidzincirli* altını 1,1 dirhem veznindeydi. Ayrıca Tiflis ve Revan darphanelerinde *cedid eşrefi* altını da basılmıştır. Bu darphanelerinde basılan altın para miktarı konusunda elimizde bilgi yoktur. Ancak kısa bir süre sonra bazı suistimaller gerekçe gösterilerek bu darphanelerde altın para basımı yasaklanmıştır.¹³⁶

¹³¹ 3 Haziran 1697 (13 Zilkade 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹³² 6 Haziran 1697 (16 Zilkade 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹³³ 30 Eylül 1697 (14 Rebiülevvel 1109) *D.DRB.d*, nr. 164.

¹³⁴ 20 Ekim 1698 (14 Rebiülahir 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹³⁵ 21 Ekim 1698 (15 Rebiülahir 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹³⁶ 2 Şubat 1728 (20 Cemaziyelahir 1140), *C.DRB*, 45/2203; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), 36/1779; 3 Ekim 1723 (3 Muharrem 1136), *D.DRB.d*, nr. 164; 6 Ekim 1723 (6 Mu-

Gümüş para ise Tiflis, Revan ve Tebriz darphanelerinin yanında, Gence, Bağdad ve Kars darphanelerinde de basılmıştır. Basılan gümüş paraların en önemli özelliği bölgede eskiden beri tedavül eden “*abbasî*” adlı Safevî sikkelerinin standartlarında olmasıdır. Safevî sikkelerinin nakışlarının izalesiyle üzerlerine Osmanlı damgaları basılmıştır. Bunlar 7 denk vezninde, 60 ayarındaydı. Abbasilerden tek farkları üzerlerinde Osmanlı tuğrası bulunması ve “*sultanî*” adını taşımalarıydı. Sultaninin bir adedi 48, yarımılığı 24, çeyreği 12 akçeye tedavül edecekti. Bu darphanelerde basılan gümüş paranın ve elde edilen gelirin miktarı konusunda bilgiye sahip değiliz.¹³⁷

Gümüşhane Darphanesi’nde ise İstanbul’da basılan türde kuruş ve kesirleri basılmıştır. Basılan kuruşlar altmış ayarında, 8 dirhem 1 denk veznindeydi.¹³⁸ Burada 10 Ocak 1735-4 Mart 1735 tarihleri arasında iki defada 186.471 kuruş basılmıştı. Bu paranın 181.399 kuruşu madenlere sermaye olarak verilmiş, kalan kısmı ise personel giderleri ve nakliye masrafları için

---

harrem 1136), nr. 164; 2 Ocak 1725 (16 Rebiülahir 1137), nr. 164; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), nr. 164; 30 Ocak 1733 (14 Şaban 1145),nr. 164; Çelebizâde Âsım Efendi, *age*, s. 330-331; İsmail Galib, *age*, s. 258-298; Pere, *age*, s. 192-195, 200 – 203; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, II, 613-644.

¹³⁷ 2 Şubat 1728 (20 Cemaziyelahir 1140), C.DRB, 45/2203; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), C.DRB, 36/1779; 3 Ekim 1723 (3 Muharem 1136), *D.DRB.d*, nr. 164; 3 Ekim 1723 (3 Muharem 1136), nr. 164; 2 Ocak 1725 (16 Rebiülahir 1137), nr. 164; 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), nr. 164; 30 Ocak 1733 (14 Şaban 1145),nr. 164; Çelebizâde Âsım Efendi, *age*, s. 330-331. Bu darphanelerde basılan gümüş paralar numismatik kataloglarda İsmail Galib’ten başlayarak sultanî olarak değil, onluk, beşlik ve yarım beşlik olarak anılır. İsmail Galib bunun sebebini eserinin 282. sayfasında, İstanbul’da basılan kuruşun çeşitli kesirleriyle aynı vezinde olmalarına bağlayarak açıklar. İsmail Galib’in bu adlandırmasını diğer numismatlarda takip etmişlerdir (İsmail Galib, *age*, s. 258-298; Pere, *age*, s. 192-195; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, II, 613-644; Jem Sultan, *age*, I, 220-223, 235-238). Bu darphanelerden Tiflis Darphanesi dönemin tahrir defterinde beylerbeyi hassı olarak gösterilir ve 100.000 akçe vergi geliri olduğu ifade edilir (Bilgili, *agm*, s. 52). Bu darphanelerde Safevî paralarının standartlarında para basılıyor olması Osmanlı para sisteminde farklı para bölgelerinin varlığını hatırlatır. Klasik dönemde imparatorluğun Batı Anadolu ve Rumeli’deki merkezî bölgesinde akçe, Mısır ve çevresinde *pâre*, Kırım’da Kefevî akçe, Doğu Anadolu ve Safevî serhaddinde ise Şahî hâkimdi. Osmanlılar farklı iktisadî ve malî dinamiklere sahip bölgelerin kendine has özelliklerine saygı gösteriyordu. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya’da açılan darphanelerin para politikasında da bu kadim geleneğin izlerine rastlanır (Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2003, s. 96-121).

¹³⁸ 26,457 gram.

harcanmıştı.¹³⁹ Sadullah Efendi döneminde 30 Nisan 1735 – 16 Aralık 1735 tarihleri arasında 526.496 kuruş basılmıştı. Bu meblağdan masraflar çıktıktan sonra kalan 518.297 kuruşun 5.551 kuruşu çeşitli harcamalar için ayrılmış, kalan 512.845 kuruşun tamamı Keban, Ergani, Gümüşhane ve Espiye madenleri için sermaye olarak verilmişti.¹⁴⁰ Bu iki emisyon toplandığında Gümüşhane Darphanesi'nde basılan paranın toplam miktarı 712.967 kuruş olmaktadır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Halep Darphanesi'nde ise yalnızca bakır *mangır* basılmıştı. Saf bakırdan basılan *mangırın* vezni yarım dirhemdi. Mangırın dört tanesi bir *sağ akçeye* tedavül edecekti. Halep Darphanesi'nde kullanılan bakırın nakliye dâhil vukiyyesinin 140 akçeye mâl olduğunu yukarda zikretmiştik. Her bir *mangır* yarım dirhem saf bakırdan darp edildiği için bir vukiyye bakırdan 800 *mangır* elde ediliyordu. Dördü bir *sağ akçeye* tedavül edeceği için de, her bir vukiyye bakırdan basılan *mangırın* değeri 200 akçeydi. Bir vukiyye bakır darphaneye 140 akçe mâl olduğu için kalan 60 akçenin personel giderleri ve diğer masraflara harcanması kararlaştırılmıştı.

Halep Darphanesi'nde ne kadar para basıldığı konusunda arşiv belgelerinden bilgi sağlayamıyoruz. Ancak elimizdeki verilerden bazı tahminler yapabilecek durumdayız. Daha öncede zikredildiği üzere, Gümüşhane madeninden Halep Darphanesi'ne 10.000 vukiyye bakır gönderilmişti. Elimizdeki bu rakamı esas alır, en azından bunun tamamından para basıldığını düşünürsek tahmini bir rakam elde edebiliriz. Bir vukiyye saf bakırdan 800 *mangır* kesildiğine göre, 10.000 vukiyyeden 8 milyon adet *mangır* kesilmiş olmalıdır. Bu da 2 milyon akçeye, dolayısıyla 16.666 küsür kuruşa tekabül ediyordu.¹⁴¹

Halep Darphanesi gibi bakır *mangır* basılan Van, Bitlis ve Hizan'da ne kadar *mangır* basıldığı ve bundan ne kadar gelir elde edildiği konusunda bilgimiz yoktur. Sadece bunların vezinleri konusunda numismatik kaynaklardan bilgi edinebiliyoruz. Nuri Pere'nin verdiği bilgilere göre, Van'da

¹³⁹ 4 Ekim 1735 (16 Cemaziyelevvel 1148), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹⁴⁰ 9 Aralık 1735 (23 Receb 1148), *D.BŞM.d*, nr. 1869.

¹⁴¹ 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), *D.DRB.d*, nr. 164; 4 Nisan 1757 (14 Receb 1170), nr. 164; Pere, *age*, s. 214-217; İsmail Galip, *age*, s. 312-327; Jem Sultan, *age*, I, 260-266.

basılan *mangır* 3,05 gram, Bitlis'te basılan *mangır* 6,05 gram, Hizan'da basılan *mangır* 1,95 gram ağırlığındaydı.¹⁴²

Darphanelerde basılan toplam para miktarı konusunda verilecek bir rakam faydalı olacaktır. Ancak elimizdeki farklı tarihlere ait rakamları toplamak anlamlı olabilir mi? Edirne, İzmir, Erzurum ve Ordu-yı Hümâyün Darphaneleri aynı tarihlerde faaliyet göstermiştir. Gümüşhane Darphanesi'nin açıldığı döneme yani 1734 yılına kadar herhangi bir taşış olmamıştır. Elimizdeki emisyon rakamları ise neredeyse tamamıyla bu darphanelere aittir. Bu nedenle bu rakamları toplamamızda herhangi bir sakınca yoktur. Rakamların toplamı 1.860.553 kuruşluk bir meblağdır. Bu miktar yıllık bütçe gelirlerinin %20'sine yakındır.¹⁴³

6-) Taşra Darphanelerinin Tasfiye Süreci

Taşra darphanelerinin faaliyetleri uzun ömürlü olmamış, kısa süre içinde tasfiye edilmişlerdir. Herhangi bir taşra darphanesi kapatıldığında sermaye akçesi, faiz akçesi, sikke kalıbı, alet ve edevat mahallî idareciler huzurunda sayılıp deftere kaydedilir, tamamı veya öncelikli olanları – özellikle nakit para, sikke kalıbı vs.– İstanbul'a gönderilirdi. Kalan kısmı ise güvenli bir yerde saklanırdı.¹⁴⁴ Mesela Edirne Darphanesi kapatıldığında alet edevat Edirne kadısı, bostancıbaşısı ve diğer mahallî yetkililer huzurunda sayılmış, deftere kaydedilerek saklanmak üzere bedestene konulmuştu. Bunların içinden sadece sikke kalıpları ve bazı önemli eşyalar mübaşir vasıtasıyla İstanbul'a yollanmıştı.¹⁴⁵ İzmir Darphanesi kapatıldığında da benzeri bir süreç yaşanmış, alet edevat mahallî idareciler huzurunda sayılıp, deftere kaydedilmiş, ardından saklanmak üzere güvenli bir hana yerleştirilmişti. Hazırlanan defter, sikke kalıpları, 7.500 kuruşluk sermaye akçesi

¹⁴² Pere, *age*, s. 13-25, 20, 12-18.

¹⁴³ Mehmet Genç, Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, İstanbul 2006, II, 221-324.

¹⁴⁴ 6 Aralık 1699 (13 Cemaziyelahir 1111), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹⁴⁵ 7 Kasım 1734 (10 Cemaziyelahir 1147), *D.DRB.d*, nr. 164. Daha sonra ihtiyaç hâsil olunca alet ve edevatın kalan kısmı da payitahta gönderilmiştir (16 Aralık 1700 (5 Receb 1112), *D.DRB.d*, nr. 164).

ve 1.500 kuruş faiz akçesi ile birlikte İstanbul'a gönderilmişti. Kalan alet edevat ise bir süre sonra gemiyle payitahta nakledilmişti.¹⁴⁶

Erzurum Darphanesi kapatılırken alet edevat Gümüşhane madenine nakledilerek orada saklanmış, sikke kalıpları ise mübaşir Kapıcıbaşı Hüseyin Ağa vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmiştir. Gümüşhane madeninde saklanan alet edevatın bir kısmı daha sonra burada 1734 yılında darphane açılırken kullanılmıştır.¹⁴⁷ Bu darphane kapatıldığında ise söz konusu alet ve edevat karayoluyla Trabzon'a, oradan da gemiyle İstanbul'a nakledilmiştir.¹⁴⁸ Ordu-yı Hümâyün Darphanesi'nin alet edevatı ise Tuna donanmasına ait bir şaykaya yüklenip Ruscuk'a getirilmiş, oradan da kiralanan arabalarla Edirne'ye nakledilmiştir.¹⁴⁹

Taşra darphanelerinin uzun ömürlü olmaması faaliyetlerinin arzu edilen ölçüde başarılı olamadığını düşündürmektedir. Darphanelerin emisyon hacminin yüksek bir seviyeye çıkartılamamış olması da bu düşüncüyü destekler. Bunun temel sebeplerinden biri maden temininde yaşanan güçlüğ ve İstanbul Darphanesi'nin maden temin sahasının taşra darphanelerince tahdit edilmesidir. Bu husus Edirne ve İzmir darphaneleri kapatılırken açıkça dile getirilmiştir. Söz konusu darphanelerin piyasadan maden çekmeye başlaması, altın ve gümüşün fiyatının yükselmesine, Darphane-i Âmir'e'nin maden temininde zorluklarla karşılaşmasına yol açmıştı.¹⁵⁰ Erzurum Darphanesi ise Gümüşhane'den maden temininde çeşitli sorunlarla karşılaşmış, devlet idarecileri bu sorunlarla uğraşmak yerine, maden işletmelerinden hâsıl olan altın ve gümüşü payitahttaki darphaneye taşıtmayı tercih etmiştir. Öte yandan bu darphanelerin faaliyete geçmesi piyasada mağşuş ve kalp sikkelerin çoğalmasına da sebep olmuştur.¹⁵¹

¹⁴⁶ 6 Aralık 1699 (13 Cemaziyelahir 1111), *D.DRB.d.*, nr. 164; 14 Aralık 1699 (21 Cemaziyelahir 1111), nr. 164; 5 Şubat 1700 (15 Şaban 1111), *D.DRB.d.*, nr. 164; 10 Mayıs 1700 (20 Zilkade 1111), nr. 164.

¹⁴⁷ 25 Ocak 1700 (4 Şevval 1111), *D.DRB.d.*, nr. 164; 7 Eylül 1700 (23 Rebiülevvel 1112), nr. 164.

¹⁴⁸ 18 Şubat 1736 (5 Şevval 1148), *D.DRB.d.*, nr. 164.

¹⁴⁹ 7 Kasım 1698 (3 Cemaziyelevvel 1110), *D.BŞM.DRB.*, 4/74.

¹⁵⁰ 26 Ekim 1699 (2 Cemaziyelevvel 1111), *D.DRB.d.*, nr. 164; Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 100.

¹⁵¹ 25 Ocak 1699 (3 Receb 1109), *MAD.d.*, nr. 10145, s. 177; 26 Ekim 1699 (2 Cemaziyelevvel 1111), *D.DRB.d.*, nr. 164.

İran savaşları sırasında açılan darphanelerde de, mahallî paraların Osmanlı paralarına çevrilmesinden sonra maden sıkıntısı yaşanmıştır. İstanbul Darphanesi'nin maden kaynaklarının bu darphanelerce kullanılmaya başlaması devlet idarecilerince olumlu karşılanmamıştır. Bu durumda düzenli bir şekilde para basabilmelerinin ve yüksek emisyon rakamlarına ulaşabilmelerinin önüne geçmiş olmalıdır.¹⁵² Cephede var olan istikrarsızlık ve askeri çatışmaların sürmesi de düzenli faaliyet göstermelerine engel olan sebeplerden biri olmalıdır. Aynı sorun, Ordu-yı Hümâyun Darphanesi'nin faaliyetlerini de baltalamış olmalıdır.

Emisyon hacimleri sınırlı düzeyde kaldığı ve ömürleri kısa olduğu için bu dönemdeki taşra darphanelerinin faaliyetlerinin yeterince başarılı olmadığı söylenebilir. Fakat gözden kaçırılmamalıdır ki, dönemin değişen şartları para darbının merkezden yürütülmesini iktisadî ve malî açıdan daha karlı hale getirmiş olmalıdır. Mihaniki darp usulüyle para basmanın daha ileri düzeyde teknoloji ve uzmanlık gerektirmesi, taşra darphanelerinde para basmayı zorlaştırmış ve maliyeti arttırmıştır. Öte yandan darphanelerin bir kısmı olağanüstü koşullarda açılmış, şartlar değiştiğinde doğal olarak kapanmıştır.

---

¹⁵² Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 104.

EK 1
PERSONEL LİSTELERİ

EDİRNE DARPHANESİ	
Nazırlar	Abdullah Efendi (en azından 31 Ocak– 16 Ekim 1697 tarihleri arasında) ¹ ; Seyyid Yahya Efendi (en azından 31 Ekim 1697 – 28 Temmuz 1699 tarihleri arasında) ² ; Mustafa Efendi (en azından 29 Temmuz– 7 Kasım 1699 tarihleri arasında) ³
Sahibiayarlar	Hasekel Ermeni ⁴ ; Ergir ⁵ ; Simon ⁶
Kâtipler	Osman Halife ⁷ ve Şahin ⁸
Hakkaklar	Abdurrahman ⁹
Sim Arayıcıları	Mehmed ve Mahmud adlı iki kişi ¹⁰
Sikkezenler	Mustafa Avni ¹¹
Kalcıbaşlar	Elles nam Yahudi ¹²
Saatçiler	İsimleri ve sayıları tespit edilemedi ¹³
İşçiler	İsimleri tespit edilemeyen gayrimüslim kırk kişi ¹⁴

¹ 28 Haziran 1697 (8 Zilhicce 1108), *D.DRB.d*, nr. 164; 31 Ocak 1697 (8 Receb 1108), nr. 164; 1 Mayıs 1697 (9 Şevval 1108), *İE.DRB*, 2/191.

² 5 Kasım 1698 (1 Cemaziyevvel 1110), *AE.SMST.II*, 19/1898; 28 Temmuz 1699 (30 Muharrem 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/12; 5/25; 5/29; 5/40; *MAD.d*, nr. 4740, s. 1.

³ 7 Kasım 1699 (14 Cemaziyevvel 1111), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁴ 23 Şubat 1697 (18 Şaban 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁵ 28 Haziran 1697 (8 Zilhicce 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶ 9 Temmuz 1699 (11 Muharrem 1111), *MAD.d*, nr. 9885.

⁷ 4 Eylül 1698 (27 Safer 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁸ 5 Aralık 1698 (1 Cemaziyelahir 1110), *D.BŞM.DRB*, 4/85.

⁹ 27 Temmuz 1698 (18 Muharrem 1110), *D.BŞM.DRB*, 4/65.

¹⁰ 21 Aralık 1698 (17 Cemaziyelahir 1110), *D.BŞM.DRB*, 4/91; 8 Mart 1697 (14 Şaban 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹¹ 18 Mart 1697 (24 Şaban 1108), *D.DRB.d*, nr. 164; 6 Ocak 1698 (23 Cemaziyelahir 1109), nr. 164.

¹² 31 Ocak 1697 (8 Receb 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹³ 17 Haziran 1697 (27 Zilkade 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹⁴ 14 Mart 1699 (12 Ramazan 1110), *D.BŞM.DRB*, 4/119.

İZMİR DARPHANESİ	
Nazırlar	Yeğen Mustafa ¹⁵ (<i>en azından 13 Ocak 1697-8 Ağustos 1698 tarihleri arasında</i>); Mehmed Efendi ¹⁶
Sahibiaylar	David ¹⁷
Sim Arayıcıları	Mehmed ve İsmail adlı iki kişi ¹⁸
İşçiler	İsimleri tespit edilemeyen gayrimüslim beş kişi ¹⁹
ERZURUM DARPHANESİ	
Nazırlar	Hasan Efendi ²⁰ (<i>en azından 24 Ocak 1697 – 15 Temmuz 1699</i>); Gümüşhane'ye nakilden sonra Keskin İsmail Ağa ²¹ .
Sahibiaylar	İbrahim Çelebi ²² ;
Kâtipler	Mustafa Efendi ²³
Vezzanlar	el-Hac Süleyman Efendi ²⁴
İşçiler	İsmi tespit edilemeyen gayrimüslim beş kişi ²⁵
ORDU-YI HÜMÂYUN DARPHANESİ	
Nazırlar	Ali Ağa ²⁶ ; Eyyüb Ağa (<i>en azından 6 Haziran 1697 – 24 Mayıs 1698 tarihleri arasında</i>) ²⁷ ; Mustafa Efendi (<i>en azından 6 Temmuz– 20 Ekim 1698</i>) ²⁸ ; Fenayi Mehmed Efendi (<i>en azından 21 Ekim– 6 Aralık 1698 tarihleri arasında</i>) ²⁹

¹⁵ 14 Aralık 1696 (19 Cemaziyevvel 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹⁶ 26 Mayıs 1699 (26 Zilkade 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

¹⁷ 1 Şubat 1697 (9 Receb 1108), *AE.SMST.II*, 14/1395.

¹⁸ 19 Şubat 1699 (18 Şaban 1110), *İE.DRB*, 184.

¹⁹ 21 Şubat 1697 (29 Receb 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

²⁰ 15 Temmuz 1699 (17 M 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/33; 24 Ocak 1697 (1 Receb 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

²¹ 13 Mayıs 1699 (13 Zilkade 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

²² 10 Ağustos 1699 (13 Safer 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/18.

²³ 10 Ağustos 1699 (13 Safer 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/18.

²⁴ 10 Ağustos 1699 (13 Safer 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/18.

²⁵ 11 Mayıs 1699 (11 Zilkade 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

²⁶ 1 Haziran 1697 (11 Zilkade 1108), *İE.DRB*, 2/185.

²⁷ 10 Haziran 1697 (20 Zilkade 1108), *AE 2 Mustafa*, 21/2087. 14 Za 1109, *D.DRB.d*, nr. 164.

²⁸ 21 Ekim 1698 (15 Rebiülahir 1110), *D.DRB.d*, nr. 164; 20 Ekim 1698 (14 Rebiülahir 1110), nr. 164.

Sahibiyyarlar	Katyas ³⁰ .
Demirciler	Bir usta ve yamağı ³¹
Çarkçılar(Doğramacılar)	Bir usta ve yamağı ³²
Cilacılar	Bir usta ve yamağı ³³
Ayarcılar	İsmi tespit edilemeyen üç kişi ³⁴
Saatçiler	İsmi tespit edilemeyen bir kişi ³⁵
Sikkezenler	Bir usta ve yamağı ³⁶
Kalcılar	İsmi tespit edilemeyen bir kişi ³⁷
İfrazcılar	İsmi tespit edilemeyen bir kişi ³⁸
Yazıcılar	İsmi tespit edilemeyen bir kişi ³⁹
Muhasebe Halifeleri	İsimleri tespit edilemeyen iki kişi ⁴⁰
TİFLİS DARPHANESİ	
Nazırlar	Lam'î Halil ⁴¹ ; Abdurrahman ⁴²
Sahibiyyarlar	Halil ⁴³

²⁹ 2 Kasım 1698 (27 Rebiülahir 1110), *D.DRB.d*, nr. 164; 6 Aralık 1698 (2 Cemaziyelahir 1110), nr. 164

³⁰ 10 Haziran 1697 (20 Zilkade 1108), *AE.SMST.II*, 21/2087; 28 Haziran 1697 (8 Zilhicce 1108), *D.DRB.d*, nr. 164.

³¹ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

³² 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

³³ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752. Bu görevlinin ünvanını Cüneyt Ölçer “hallaççı” olarak okumuş ve anlamlandırmıştır. Fakat bu ünvanın ilk harfin noktasının yanlış yazılma ihtimalini göz önünde bulundurarak “cilacı” olabileceğini düşünmekteyiz (Cüneyt Ölçer, “Türk Numismatik Derneği Başkanı Merhum Cüneyt Ölçer Bey’in 22 Kasım 1986 Günü Dernek Lokalinde Verdiği Konferans Metni” *Türk Numismatik Derneği Bülteni*, 29 – 30, Ankara 1991, s. 15 – 18).

³⁴ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

³⁵ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

³⁶ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

³⁷ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

³⁸ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

³⁹ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

⁴⁰ 13 Haziran 1697 (23 Zilkade 1108), *C.DRB*, nr. 36/1752.

⁴¹ 15 Temmuz 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁴² Başar, *age*, s. 276.

⁴³ 15 Temmuz 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164.

Kâtipler	İsimleri ve sayıları tespit edilemedi ⁴⁴
TEBRİZ DARPHANESİ	
Nazırlar	Yeşilli-zâde Mustafa Efendi (<i>en azından 24 Ekim 1725 –8 Aralık 1726 tarihleri arasında</i>) ⁴⁵ ; Ruznâmecî-i Evvel Mustafa Efendi (<i>en azından 8 Aralık 1726–15 Mart 1727 tarihleri arasında</i>) ⁴⁶ ; Mehmed Paşa kethüdası Ahmed (<i>15 Mart 1727 tarihinde tevcih olundu</i>) ⁴⁷
Sahibiayarlar	Toma ⁴⁸
Ağartmacılar	Garabed ⁴⁹
Sikkezenler	Sarkis ⁵⁰
Altuncılar	Sime on ⁵¹
Ayarcılar	Sarkis ⁵²
Saatçiler	İsimleri ve sayıları tespit edilemedi ⁵³
Kalcılar	İsimleri ve sayıları tespit edilemedi ⁵⁴
REVAN DARPHANESİ	
Nazırlar	Sırasıyla Mehmed ⁵⁵ ; Süleyman Bey ⁵⁶ (<i>en azından 25 Ekim 1725 – 24 Haziran 1727 tarihleri arasında</i>)

⁴⁴ 15 Temmuz 1723 (11 Şevval 1135), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁴⁵ Başar, *age*, s. 271; 12 Mayıs 1726 (10 Ramazan 1138), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁴⁶ Başar, *age*, s. 271.

⁴⁷ Başar, *age*, s. 271.

⁴⁸ 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *İE.DRB*, 2/203.

⁴⁹ 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *İE.DRB*, 2/203.

⁵⁰ 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *İE.DRB*, 2/203.

⁵¹ 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *İE.DRB*, 2/203.

⁵² 1 Kasım 1725 (24 Safer 1138), *İE.DRB*, 2/203.

⁵³ 4 Haziran 1730 (18 Zilkade 1142), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁵⁴ 24 Nisan 1726 (21 Şaban 1138), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁵⁵ 16 Mayıs 1725 (3 Ramazan 1137), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁵⁶ Başar, *age*, s. 270.

GÜMÜŞHANE DARPHANESİ	
Nazırlar	Mustafa Ağa ⁵⁷ (<i>en azından 17 Eylül 1734 – 12 Nisan 1735 tarihleri arasında</i>); Sadullah Efendi ⁵⁸ (<i>12 Nisan 1735 tarihinde tevcih olundu</i>)
Sahibiayarlar	Abdi Çelebi ⁵⁹
Kâtipler	İsimleri ve sayıları tespit edilemedi ⁶⁰
Sikkegenler	Önce Yakub adlı bir kişi, daha sonra ismi tespit edilemeyen başka bir kişi ⁶¹
Kalcıbaşlar	İsmi tespit edilemeyen bir kişi ⁶²
Kalcılar	İsimleri tespit edilemeyen iki kişi ⁶³
İfrazcılar	İsimleri ve sayıları tespit edilemedi ⁶⁴
Körükçüler	İsimleri tespit edilemeyen iki kişi ⁶⁵
Çarh dolabcıları	Tanas ⁶⁶
HALEP DARPHANESİ	
Nazırlar	Haleb Muhassılı Mehmed Ağa ⁶⁷
İşçiler	İsimleri tespit edilemeyen dört kişi ⁶⁸
Sikkezenler	Giragos ⁶⁹

⁵⁷ 14 Nisan 1735 (21 Zilkade 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁵⁸ 12 Nisan 1735 (19 Zilkade 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁵⁹ 8 Ekim 1734 (10 Cemaziyelevvel 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶⁰ 24 Aralık 1734 (28 Receb 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶¹ 25 Şubat 1735 (2 Şevval 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶² 14 Nisan 1735 (21 Zilkade 1147), *D.DRB.d*, nr. 164; 3 Eylül 1735 (14 Rebiülahir 1148), *C.DRB*, 46/2276.

⁶³ 14 Nisan 1735 (21 Zilkade 1147), *D.DRB.d*, nr. 164; 3 Eylül 1735 (14 Rebiülahir 1148), *C.DRB*, 46/2276.

⁶⁴ 8 Mart 1735 (13 Şevval 1147), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶⁵ 14 Nisan 1735 (21 Zilkade 1147), *D.DRB.d*, nr. 164; 3 Eylül 1735 (14 Rebiülahir 1148), *C.DRB*, 46/2276.

⁶⁶ 15 Temmuz 1735 (23 Safer 1148), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶⁷ 1 Haziran 1757 (13 Ramazan 1170), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶⁸ 4 Nisan 1757 (14 Receb 1170), *D.DRB.d*, nr. 164.

⁶⁹ 18 Mart 1758 (8 Receb 1171), *D.DRB.d*, nr. 164.

EK 2
ALET EDEVAT LİSTELERİ

<i>Edirne Darphanesi'nde Kullanılan Alet Edevatın Bir Kısmı</i> ⁷⁰			
Altın çarşnisi	1 adet	Akçe dolabı zincirli	1 adet
Derece	57 çift	Akçe kerpeteni	2 adet
Büyük körük	2 adet	Akçe haddesi	3 adet
Demir körük	3 adet	Akçe doğraması	1 adet
Ağaç cendere	7 adet	Zolota somunu	47 adet
Ağaç tezgâh ve burma kalıbı	4 adet	Zolota doğraması parmağı	113 adet
Zolotanın pâre kalıbı	1 adet	Altın somunu	10 adet
Kuyumcu ocağı ve körüğü	1 adet	Altın doğraması parmağı	11 adet
Demirci örsü	1 adet	Altın miftahı	1 adet
Çekiç	4 adet	Pâre parmağı	4 adet
Makas	1 adet	Pâre somunu	1 adet
Kıskaç	8 adet	Zencirli altın için ağaç kalıp	1 adet
Keski	8 adet	Yedek burma	3 adet
Baskı	1 adet	Doğrama tezgâhı kolu	9 adet
Demirci çeşmesi	1 adet	Altın rakkası	1 adet
Sandık	1 adet	Burmasıyla birlikte altın sikke tezgâhı	1 adet
Altın doğraması	5 adet	Zolota sikke tezgâhı	1 adet
Saatçi çıkırığı	1adet	Burma	2 adet
Burma haddesi	5 adet	Kovan	2 adet
Zolota miftahı burma	5 adet	Altın çarhı	2 adet
Altın makası	1 adet	Zolota çarhı	2 adet
Tahta haddesi	1 adet	Zolota rakkası	1 adet
Matkab	2 adet	Çarh çekici	3 adet
Nokta çekici	2 adet	Ayarcı makası	3 adet
Çark kalemi	6 adet	Demir sac	7 adet
Bileği taşı	1 adet	Nokta çekici	1 adet
Kurşun çark	1 adet	Saatçi ve demirci egesi	13 adet

⁷⁰ 18 Kasım 1699 (25 Cemaziyelevvel 1111), *D.DRB.d*, nr. 164.

Rakkasla beraber zolota doğraması	3 adet	Zolota haddesi	1 adet
Sikke nokta tezgâhı	1 adet	Altın kepçesi	4 adet
Akçe örsü	2 adet	Tekerlek çarh	1 adet
Çekiç	2 adet	Ağartma taşı	3 adet
Altın örsü	2 adet	Ağartma saç	3 adet
Pâre örsü	2 adet	Ağartma küreği	1 adet
Pâre çekici	6 adet	Ağartma kalburu	4 adet
Pâre makası	2 adet	Altın dökecek pota	3 adet
Pâre kıskacı	4 adet	Altın doğraması, burması	1 adet
Pâre çeşmesi	4 adet	Doğrama parmağı	2 adet
Akçe çekici	3 adet		

<i>Ordu-yı Hümayun Darphanesi'nde Kullanılan Alet Edevatın Bir Kısmı</i> ⁷¹			
Altın tezgâhı	1 adet	Ağaç tekne	2 adet
Altın sikkesi	8 çift	Demir körük	1 adet
Altın doğraması	1 adet	Demir saç ayağı	1 adet
Doğrama somunu	8 adet	Ağaç terazi	1 adet
Doğrama erkeği	8 adet	El terazisi (bিরer deste dirhemleriyle)	2 adet
Taş bileği	1 adet	Demirci örsü	1 adet
Küçük tezgâh mengersi	1 adet	Demirci körüğü	1 adet
El matkabı	1 adet	Demirci kıskacı	1 adet
Saatçi pergeli	1 adet	Kıl elek	1 adet
Ayarıcı makası	8 adet	Bakır kuyumcu ocağı	1 adet
Fransız eğesi	6 adet	Kuyumcu körüğü	1 adet
Kuyumcu örsü	1 adet	Sikke noktalama tezgâhı	1 adet
Kuyumcu çekici	1 adet	Bakır terazi taşı	1 adet
Kuyumcu kıskacı	1 adet	Bakır kalcı eleği	1 adet
Demir saç	2 adet	Bakır körük; boru, lüle ve çeşme	1 çift

⁷¹ 10 Haziran 1697 (20 Zilkade 1108), AE.SMST.II, 21/2087

<i>Erzurum Darphanesi'nde Kullanılan Alet Edevatın Bir Kısmı</i> ⁷²			
Altın çarşnisi	2 adet	Demir saç	4 adet
Altın tezgâhı	6 adet	Hadde	1 adet
Kuruş, zolota, süls ve rub'tezgâhı	2 adet	Zolota çarhı	2 çift
Altın sikkesi	20 çift	Tezgâh çarhı	1 adet
Zolota sikkesi	20 çift	Terazi	1 adet
Süls sikkesi	10 çift	Çarh	2 adet
Zolota doğraması	4 adet	Derece	25 adet
Rakkas	1 adet	Cendere	3 adet
Mükemmel zolota doğrama burmayla beraber	2 adet	Doğrama örsü	1 adet
Zolota derecesi	25 adet	Ateş körüğü	1 adet
Zolota cenderesi	3 adet	Demir saplı tunç havan	2 adet
Kuruş doğraması	1 adet	Çekiç	4 adet
Kuruş yaslaması	1 adet	Demir kepçe	2 adet
Büyük körtük	2 adet	Büyük tava	2 adet
Altın çeki	4 adet		

⁷² 11 Mayıs 1699 (11 Zilkade 1110), *D.DRB.d*, nr. 164.

EK 3
TAŞRA DARPANELERİNİN EMİSYON HACMI

EDİRNE DARPANESİ ¹					
Basılan Altın Para Miktarı					
<i>Cedit Eşreffi</i>	<i>Kuruş Karşılığı</i>	<i>Gelir (kuruş)</i> (zarar)	<i>Kaynak</i>	<i>Dönem</i>	<i>Nazır</i>
17.627	44.067,5	455,5	Eski ve yabancı paralar	28 Mayıs-16 Ekim 1697	Abdullah Efendi
109.560	273.900	5.478	-----	31 Ekim-28 Temmuz 1699	Seyyid Yahya Efendi
1.406	3.515	70	Bazı kişilerden satın alınan	29 Temmuz-7 Kasım 1699	Mustafa Efendi
TOPLAM	128.593	321.482,5			
Basılan Gümüş Para Miktarı					
<i>Cedit Zolota</i>	<i>Kuruş Karşılığı</i>	<i>Gelir (kuruş)</i>	<i>Kaynak</i>	<i>Dönem</i>	<i>Nazır</i>
35.565	23.710	2.727	Devlet hazinesinden verilen eski paralar	28 Mayıs-16 Ekim 1697	Abdullah Efendi
477.878,5	318.585,67	29.009	%72'si devlet hazinesinden verilen, kalanı piyasadan nazırın satın aldığı ve sarraflarla kalcıların getirdiği gümüşten	31 Ekim- 28 Temmuz 1699	Seyyid Yahya Efendi
13.680	9.120	1.380	Önemli bir kısmı piyasadan satın alınan ve sarraflarla kalcıların getirdiği gümüşten	29 Temmuz-7 Kasım 1699	Mustafa Efendi
TOPLAM	527.123,5	33.116			
BASILAN ALTIN VE GÜMÜŞ PARANIN TOPLAMININ KURUŞ KARŞILIĞI					
				672.898,17 kuruş	
ELDE EDİLEN GELİR TOPLAMININ KURUŞ KARŞILIĞI					
				38.208,5 kuruş	

¹ 16 Ekim 1697 (30 Rebiülevvel 1109), *MAD.d*, nr. 4740, s. 2 – 9; 28 Temmuz 1699 (30 Muharrem 1111), *D.BŞM.DRB*, 5/12; 5/25; 5/29; 5/40; 7 Kasım 1699 (14 Cemazıyelevvel 1111), *D.DRB.d*, nr. 164; Sahillioğlu, *agt*, s. 100 – 101.

ERZURUM DARPHANESİ ²				
Basılan Gümüş Para Miktarı				
<i>Cedit Zolota</i>	<i>Kuruş Karşılığı</i>	<i>Gelir (kuruş)</i>	<i>Kaynak</i>	<i>Dönem</i>
151.969	101.312,67	18.645	Maden ocakları	28 Haziran 1697 -15 Temmuz 1699
BASILAN GÜMÜŞ PARANIN TOPLAMININ KURUŞ KARŞILIĞI				
ELDE EDİLEN GELİR TOPLAMININ KURUŞ KARŞILIĞI				
		101.312,67		
			18.645	

İZMİR DARPHANESİ ³				
Basılan Altın Para Miktarı				
<i>Cedit Esrefi</i>	<i>Kuruş Karşılığı</i>	<i>Gelir (kuruş)</i>	<i>Kaynak</i>	<i>Dönem</i>
25.200	63.000	1.260	-----	2 Haziran 1697 – 8 Ağustos 1698
10.500	26.250	525	-----	9 Ağustos 1698 – 21 Nisan 1699
TOPLAM	35.700			
Şerefi ve Mamul-ı Meskuk	89.250			
700	1.750	70	-----	2 Haziran 1697 – 8 Ağustos 1698
TOPLAM		91.000		

² 24 Mayıs 1700 (5 Zilhice 1111), D.BŞM.DRB, 5/33; 17 Şubat 1697 (25 Receb 1108), D.DRB.d, nr. 164; Sahillioglu, *Bir Asrlik Osmanlı Para Tarihi*, s. 100.

³ 8 Ağustos 1698 (30 Muharrem 1110), D.DRB.d, nr. 164; 21 Nisan 1699 (20 Şevval 1110), nr. 164; Sahillioglu, *Bir Asrlik Osmanlı Para Tarihi*, s. 101.

Basılan Gümüş Para Miktarı					
<i>Cedit Zolota</i>	<i>Kuruş Karşılığı</i>	<i>Gelir (kuruş)</i>	<i>Kaynak</i>	<i>Dönem</i>	<i>Nazır</i>
86.625	57.750	8.842	-----	2 Haziran 1697 – 8 Ağustos 1698	Yeğen Mustafa Efendi
61.053	40.702	6.225,75	-----	9 Ağustos 1698 – 21 Nisan 1699	Mehmed Efendi
TOPLAM	98.452	15.067,75			
BASILAN ALTIN VE GÜMÜŞ PARANIN TOPLAMININ KURUŞ KARŞILIĞI					
189.452					
ELDE EDİLEN GELİR TOPLAMININ KURUŞ KARŞILIĞI					
16.922,75					

ORDU-YI HÜMÂYUN DARPHANESİ ⁴					
Basılan Altın Para Miktarı					
<i>Cedit Eşrefti</i>	<i>Kuruş Karşılığı</i>	<i>Gelir (kuruş)</i>	<i>Kaynak</i>	<i>Dönem</i>	<i>Nazır</i>
2.245	5.612,5	-----	Zer-i Frengî ve Macârî altımları	30 Mayıs – 3 Haziran 1697	Ali Ağa
11.820	29.550	-----	-----	16 Haziran 1697	Eyüb Ağa
35.798	89.495	3.335	Devlet hazinesinden verilen zer-i Frengî ve Macârî altımları	6 Haziran – 30 Eylül 1697	Eyüb Ağa
4.053	10.132,5	257	Bazı şahıslardan satın alınan zer-i Frengî ve Macârî altımları	6 Haziran – 30 Eylül 1697	Eyüb Ağa

⁴ 4 Aralık 1697 (20 Cemaziyevvel 1109), D.BŞM.DRB, 4/20; 20 Ekim 1698 (14 Rebiülahir 1110), D.DRB.d, nr. 164; 3 Haziran 1697 (13 Zilkade 1108), nr. 164; 6 Haziran 1697 (16 Zilkade 1108), nr. 164; 30 Eylül 1697 (14 Rebiülevvel 1109) D.DRB.d, nr. 164; 20 Ekim 1698 (14 Rebiülahir 1110), nr. 164; 21 Ekim 1698 (15 Rebiülahir 1110), nr. 164; Mehmed Raşid Efendi, *age*, II, 383 – 384; Sahillioglu, *Bir Asmlik Osmanlı Para Tarihi*, s. 108 – 117; Pere, *age*, s. 186 – 187; İsmail Galip, *age*, s. 244 – 257.

11.575	28.937,5	599,5	Devlet hazinesinden verilen zer-i Frengî ve Macârî altınları	6 Temmuz – 20 Ekim 1698	Mustafa Efendi
1.320	3.300	257,5	% 85'i devlet hazinesinden verilen, kalanı bazı şahıslardan satın alınan zer-i Frengî ve Macârî altınları	21 Ekim 1698	Fenayi Mehmed Efendi
TOPLAM	66.811	167.027,5			
Cedit Zolota					
345	230	-----	<i>Kaynak</i>	<i>Dönem</i>	<i>Nazır</i>
TOPLAM	345	230		16 Haziran 1697	Eyüb Ağa
BASILAN ALTIN VE GÜMÜŞ PARANIN TOPLAMININ KURUŞ KARŞLIĞI 167.257,5					
GÜMÜŞHANE DARPHANESİ⁵					
Basilan Gümüş Para Miktarı					
<i>Kuruş</i>	<i>Kaynak</i>	<i>Dönem</i>	<i>Nazır</i>		
186.471	Maden ocakları	10 Ocak 1735 – 4 Mart 1735	Mustafa Ağa		
526.496	Maden ocakları	30 Nisan 1735 – 16 Aralık 1735	Sadullah Efendi		
BASILAN GÜMÜŞ PARANIN TOPLAMI 712.967 kuruş					

⁵ 9 Aralık 1735 (23 Receb 1148), *D.BŞM.d.*, nr. 1869; 4 Ekim 1735 (16 Cemaziyevvel 1148), *D.DRB.d.*, nr. 164.

HALEP DARPHANESİ ⁶	
Basılan Bakır Para Miktarı	
<i>Mangır</i>	<i>Kuruş Karşılığı</i>
8.000.000	16.666
	Maden ocakları
BASILAN BAKIR PARANIN TOPLAMININ KURUŞ KARŞILIĞI	
16.666	

TAŞRA DARPHANELERİNDE BASILAN PARANIN TOPLAM DEĞERİ	
1.860.553	kuruş

⁶ 28 Mart 1757 (7 Receb 1170), *D.DRB.d.*, nr. 164; 4 Nisan 1757 (14 Receb 1170), nr. 164; Pere, *age*, s. 214 – 217; İsmail Galip, *age*, s. 312 – 327; Jem Sultan, *age*, I, 260 – 266.

Edirne
Darphanesi'nde basılan
paralardan örnekler
(Yapı Kredi Para
Koleksiyonu, nr. 3983).

Ordu-yı Hümâyün
Darphanesi'nde basılan
paralardan örnekler
(Yapı Kredi Para
Koleksiyonu, nr.
4035).

Tiflis Darphanesi'nde
basılan paralardan
örnekler (Yapı Kredi Para
Koleksiyonu, nr. 4234).

Gümüşhane
Darphanesi'nde basılan
paralardan örnekler (Yapı
Kredi Para Koleksiyonu,
nr. 4781).

“OTTOMAN PROVINCIAL MINTS (1697-1758)”

Abstract

Provincial mints were founded following currency and mint reform made at the end of the 17th century in order to meet some needs in various regions. Gold, silver and copper coins were minted in those mints with the mechanical method. The total emission volume of the mints reached to a sum exceeding 1.860.000 kuruş. While coining money, the mints met their needs of gold and silver from the market, mines and state treasury. Provincial mints which were established to meet some needs were closed in a short time for various reasons. The mints have been analyzed in the light of numismatic data, archival documents, sources of the period and modern literature. In this article, the inventory of provincial mints has been taken; the processes of its establishment and dissolution, its activities and performances have been emphasized. Charts regarding the employees of the provincial mints, its technical infrastructure and emission volume have been attached to the appendix of the article.

Keywords

Provincial mints, emission, mechanical minting method, Edirne, İzmir, Erzurum, Gümüşhane, Imperial Army mint.

İstanbul'da Bir Afyonlu Macun İşletmesi: BERŞ-İ RAHÎKÎ MACUNHANESİ (1783-1831)

Murat ULUSKAN

ÖZET

Afyonlu bir macun türü olan *Rahîkî macunu*, 16. yüzyılda yaşamış bir şair olan Yusuf Sinan *Rahîkî* tarafından icat edildi. Yaklaşık 250 yıl boyunca aynı aileden gelenler tarafından İstanbul Mahmutpaşa'daki dükkânda imalat ve satışı yapıldı. Osmanlılarda tüketilen pek çok macun gibi şifa ve ilaç amacıyla imal edilmmişti. İstanbul içinde ve dışında "*Rahîkî berşi*" adıyla meşhur oldu. 1783 yılında, dükkân sahibi *Rahîkî-zâde Mustafa Efendi* evlatsız olarak vefat etti. Bunun üzerine, yeni gelir kaynakları yaratma çabasında olan devlet, macunhaneyi devletleştirerek mukataa haline getirdi. Gelirini "esham" yöntemiyle hisseler halinde, işletmesini ise "malikâne" yöntemiyle ve kayd-ı hayat şartıyla taliplilerine sattı. Macunhane, 1790 yılından itibaren zarar etmeye başladı. Savaşlar, artan maliyetler ve azalan tüketim, macun imalini giderek düşürdü ve geliri de azalttı. İşletmeciler ve devlet tarafından yıllarca ayakta tutulmaya çalışıldı. Fakat 1831 yılında, işletmecisinin borcuna karşılık bir sarrafa satıldı. Bu çalışma, bir zamanlar İstanbul'da çok rağbet görmüş, halkın bildiği ve tiryakilerinin aradığı bir ürün olan *Rahîkî macununu* ve macunhanesini tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Afyon, macun, macunhane, İstanbul, berş, *Rahîkî*, tiryaki, esham, hisse, mukataa, işletme.

Haşhaş bitkisinin¹ taze kapsüllerinin çizilmesi ve çıkan öz suyunun kurutulması ile elde edilen bir madde olan afyonun tarihi M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Mezopotamya ve Küçük Asya'da karın ağrıları ve öksürük için ilaç olarak, İslâmî devirlerde ise daha çok ilaçların yapımında ve tedavide uyuşturucu olarak kullanıldığı bilinmektedir.² Etkin

* Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, muluskan@marmara.edu.tr

¹ Haşhaş hakkında geniş bilgi için bkz. Turhan Baytop, *Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri*, İstanbul 1963, s. 149-176.

² Mustafa Baktır, "Afyon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1988, I, 442.

maddesi morfin olduğundan, ağrı kesici etkisinin yanı sıra bağımlılık yaratıcı bir özelliğe de sahiptir.³

Afyon, Osmanlılar döneminde çok kullanılan bir ağrı kesici olmakla birlikte, keyif verici özelliği dolayısıyla da kullanımı oldukça yaygın bir maddeydi. İstanbul'da, afyon içicilerin toplandığı kahvelerde özel olarak hazırlanmış afyon, çubuk veya kabak denilen aletlerde yakılır ve meydana çıkan duman çekilirdi.⁴ 1553 yılında Türkiye'ye gelen Alman seyyahlardan Dernschwam, İstanbul'da afyon kullanımının yaygın olduğunu, tiryakilerin her gün bir mercimek veya kenevir büyüklüğünde aldıklarını günlükünde belirtiyordu.⁵ Bu dönemde, afyonun insana dertlerini unutturduğuna ve savaşta cesaret verdiğine inanılıyordu.⁶

Osmanlı devlet adamları arasında da afyon tiryakileri olup, en bilineni Sultan IV. Murad dönemi (1623-1640) hekimbaşlarından Emir Çelebi idi. Padişah, 1638 Bağdat Seferi sırasında, aynı zamanda musahibi olan Emir Çelebi hakkında çıkan afyon tiryakisi olduğuna dair söylentilere başta itibar etmemiş, fakat daha sonra bir bahaneyle cebinden çıkarttığı afyonun tamamını kendisine yutturmuştu. Emir Çelebi, çadırına döndükten kısa bir süre sonra da komaya girerek ölmüştü.⁷ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde 17. yüzyıl İstanbul esnafını tanıtırken, aktarlar esnafına bağlı olarak faaliyet gösteren “Ehl-i Keyf Afyoncular Esnafı”na da değinmişti. Dükân ve çalışan sayısını ayırmadan 104 sayısını veren Evliya, afyon yiyenlerin anlayışlı, nükteci ve zarif olduğunu belirterek, afyoncuların esnaf alayı geçişindeki hallerini ve tiryakilerine nasıl satış yaptıklarını yazmıştı.⁸

Osmanlılarda müptela manasına *tiryaki* kullanılırdı. Keyif vericilere alışanlara “afyon tiryakisi”, “enfiye tiryakisi”, “tütün tiryakisi” derken

³ Ali N. Babaoğlu, *Uyuşturucu ve Tarihi, Bağımlılık Yapan Maddeler*, İstanbul 1997, s. 11-59.

⁴ Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul 1984, s. 246; Afife Mat, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Afyonun Tarihi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI/1-2 (2009-2010), 285-290.

⁵ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Ankara 1987, s. 80.

⁶ Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul, Kent-Saray-Günlük Yaşam*, İstanbul 2012, s. 175.

⁷ Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, II, 872-874.

⁸ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, I, 288.

bunlardan birine müptela olduğu kastedilirdi. Afyona mercimekten daha küçük bir miktarda başlanır, yavaş yavaş iri fındık büyüklüğüne kadar yükseltilirdi. Afyon tiryakilerinin toplandığı yerlerin başında Süleymaniye Çarşısı geliyordu ki burası daha sonra “Tiryakiler Çarşısı” adını almıştı. Tiryakiler, Süleymaniye Camii karşısında ve medreselerin altındaki otuz beş dükkândan ibaret kahvehanelere giderlerdi. Her biri ancak on beş kişi alabilen bu kahvehaneler her gün ağzına kadar dolardı.⁹

Afyonun tesiriyle çok zayıf, çelimsiz ve çoğu da yaşlı olan bu tiryakiler, kullandıkları afyonun akabinde mutlaka kahve içerlerdi. Afyona cila verdiği için tatlıyı pek severler, yanlarında peynir şekeri kutusu bulundurlardı.¹⁰ Hap şeklinde hazırladıkları afyonu küçük kutularda taşır, yarım bardak su ile günde bir, iki ya da daha fazlasını alırlardı.¹¹ Ramazanlarda, sahur vakti razakı üzümünün içine afyon koyup yutarlardı. Geceleyn mideye inen bu kalın kabuklu üzümler, ancak öğleye doğru hazm olur, afyon da o zaman tesirini gösterirdi.¹² Afyon kullanma alışkanlığı, Osmanlının son dönemlerine kadar devam etti. Zambako Paşa (1832-1914), 1882 yılında Tıp Kongresi’nde verdiği bir tebliğde, o yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda afyon kullanımının yaygın olduğunu, genellikle hap halinde ve günde 1-3 gr alındığı bilgisini vermektedir.¹³

Afyon kullanımına dair günümüze ulaşan bir de “afyonu patlatmak” deyimini vardır. Bu deyimın hikâyesini İskender Pala şu şekilde anlatmaktadır:¹⁴

“Eski tiryakiler, ramazanda afyonu macun haline getirir ve mercimek büyüklüğünde toplar yapıp her sahurda iki üç tane yutarlarmış. Ancak her bir macunu bir, iki, üç kat kâğıtlara sarmayı da ihmâl etmezlermiş. Böylece kâğıt mide öz suyunda eriyince macun midede dağı-

⁹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, İnsanlar, İnanışlar, Eğlence, Dil*, haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, II, 325-327.

¹⁰ Balıkhane Nazırı Ali Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, s. 273.

¹¹ D’Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, çev. Zerhan Yüksel, Tarihsiz, s. 54.

¹² Reşad Ekrem Koçu, “Afiyoncular, Afyon Tiryakiliği Yasağı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, I, 228.

¹³ T. Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi*, s. 246.

¹⁴ İskender Pala, *İki Dirhem Bir Çekirdek, Hikâyeleriyle Deyimlerimiz*, İstanbul 2000, s. 17.

lr ve birkaç saatliğine keyif devam edermiş. Tabii iki kat kâğıda sarılan macun birkaç saat sonra, üç kat kâğıda sarılı macun da onu takiben kana karışınca tiryaki iftara kadar rahat etmiş oluverir. Ancak bu planın yolunda gitmediği, afyonun kâğıdının zor parelendiği yahut kana karışması geciktiği durumlarda tiryaki krizlere girer ve dış dünyadan âdeta kopar. Afyonu patlayıp kana karışmasıya kadar farklı tepkiler verir. Konuşulan veya yapılan şeye uygun karşılık verilmeyen, anlama ve algılamada geciken durumlarda “Daha afyonu patlamadı galiba!” gibi cümlelerin söylenmesi bundandır.”

14. yüzyıldan itibaren yazılmış birçok tıp eserinde de afyondan söz edilmekte, bu maddenin tedavi edici etkisinin yanı sıra keyif verici özelliğine de değinilmektedir. Özellikle 15. yüzyılın ünlü hekimi İbn-i Şerif, *Yadigâr* adlı eserinde afyondan uzun uzadıya bahsetmektedir. Verdiği bilgilere göre, uzun süre panzehir ve her derde deva olarak kullanılmış *tiryâk*¹⁵ macunu ile bir tür afyonlu macun olan *berş* tipindeki preparatların bileşiminde afyon bulunmaktadır. Özellikle berşin çok çeşitli tipleri olup her birinin formülü birbirinden farklıdır. İçlerinde en tanınmış olan *Berşeisâ* adlı afyon preparatının bileşiminde afyonla birlikte genellikle tarçın, kunduz hayası, safran, anason, zencefil, kara biber, gül yağı, saf bal vs. gibi bazı maddeler vardır. Yazar, *Berşeisâ* hakkında “Berşeisâ’yı öğrenin, bunun hali parıltılar verir, İsa gibi ölüleri diriltir” diyerek bu macunun o devirdeki önemini belirtir. Bundan başka, *Tiryak-ı Berşeisâ-i kebîr* ve *Tiryak-ı Farikos* diye bilinen afyonlu bir cins macundan bahsederek, hangi rahatsızlara iyi geldiğini anlatır. Sözüünü ettiği bir diğer macun ise *Macun-ı Felâsife* (Filozoflar Macunu)’dir. Bileşiminde afyondan başka biber, zencefil, tarçın, köknar, Hindistan cevizi, zerdeçöp, papatya kökü, papatya çiçeği, kıvıllı üzüm ve kara üzüm gibi eczanın bulunduğu bu macun hakkında “Taâmı (yemeği) hazmeder ve iştah getirir. Bel ağrısına fâide eder, akan idrarı giderir. Mideye kuvvet verir. Bu macuna “Mâddetü’l-hayât” derler” demektedir.¹⁶

¹⁵ 15. yüzyılda yaşamış ünlü hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu, kendi deneyimleri sonucu yarar gördüğü ilaç terkiplerini topladığı *Mücerreb-nâme*’de tiryaklardan bahsetmektedir. Bu konu hakkında bkz. Sevgi Şar-Kenan Süveren, “Mücerreb-nâme’deki Tiryâk Formüllerinin Eczacılık Açısından Değerlendirilmesi”, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, S. 14 (2006), s. 145-149.

¹⁶ Bu eser hakkında geniş bilgi için bkz. Ayşegül Demirhan Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik (Ve Diğer Bağımlılık Yapan Maddeler)*, Bursa 1996, s. 18-19.

Berş yani afyonlu macun kullananlar arasında Osmanlı sultanı Sultan II. Bayezid'in de adı geçmektedir. Şehzadeliği döneminde, Amasya'da kullandığı keyif verici maddeler arasında afyonlu macunda bulunmaktaydı ve bu yüzden babası ile arası açılmıştı. Fatih Sultan Mehmed, şehzadenin lalası Fenarî-zâde Ahmed Bey'e bir hüküm göndererek, oğlunu sefahate alıştıran musahipler Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi ile Hızır Paşa-zâde Hacı Mahmud Bey'in macun, esrar ya da başka bir madde ile öldürülmesini ve oğlunun kullandığı maddelerin nelerden ibaret olduğunu bildirmesini emretmişti. Zor durumda kalan Fenarî-zâde durumu Bayezid'e bildirmiş, o da musahiplerini koruyarak Osmanlı sınırları dışına çıkmalarını sağlamıştı. Ardından da babasından özür dileyerek, zayıflamak için aldığı bazı keyif verici maddeleri kullanmayı bıraktığını bildirmişti.¹⁷

Evliya Çelebi'nin, seyahatnamesinde bahsettiği bir esnaf da hekimbaşına bağlı olarak çalışan macunculardı. 200 dükkân ve 500 de çalışan sayısının verildiği bu esnaf, havanlar içerisine koydukları çeşitli bitkisel ilaçları hokkalarla dövüp macun haline getirir ve şifa maksatlı satarlardı. Nitekim Evliya, babasının da düşkün olduğu "Dilber macunu" nu, gönül rahatlamasına deva için ara sıra kimsenin haberi ve bilgisi yok iken kullandığını bildirmektedir. Ayrıca, dostlarının hatırı için evinde hazır bulundurduğu, ancak kesinlikle kullanmadığını ifade ettiği bir takım keyif verici maddeleri de sıralamaktadır. Bunlar arasında türlü içecekler, afyon, berş, macunlar ve haplar yer almaktadır.¹⁸

Çalışmamızın konusunu, Evliya'nın zikrettiği haplardan biri olan *habb-ı Rahîkîya* da içeriğindeki afyon maddesinden dolayı *berş-i Rahîkî* olarak da tanınan Rahîkî macunu oluşturmaktadır. *Berş*, "afyon şurubu, keten yaprağıyla yapılan bir çeşit müsekkin macun", *rahîk* "duru ve temiz şarap"¹⁹, *Rahîkî* de "şarabı seven" anlamındadır.

Rahîkî macununa ismini veren kişi, 16. yüzyılda yaşamış bir şairdi. Adı *Yusuf*, lakabı *Sinânî'd-dîn* olup şiirlerinde *Rahîkî* mahlasını kullan-

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, II, 246; Şerafettin Turan, "Bayezid II", *DİA*, İstanbul 1992, V, 234.

¹⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 228, 313.

¹⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2010, s. 288, 660; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara 1996, s. 89, 873.

mıştı. İstanbul'da doğmuş ve asker çocuğu olarak Yeniçeri ocağına dâhil olmuştu. İlme ve şiire yatkınlığıyla dikkat çekmişti. Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'nın yardımcısıyken, İstanbul'da çıkan bir yangında kusuru olduğu gerekçesiyle maaşı kesilerek vazifeden uzaklaştırıldı. Bunun üzerine, geçimini sağlamak için Mahmutpaşa Çarşısında bir aktar dükkânı açtı. Tıbbı dair eserler okuyup kendisini geliştirdi. Geçimini zor sağlarken, hâline acıyan birisinin yardımıyla *Filonya-yı Selîmî* adındaki macun üzerinde çalışarak *Rahîkî* ya da *Macun-ı Rahîkî* adıyla anılacak keyif verici maddeyi icat etti. Bu macun sayesinde çok para kazandı ve dükkânı da seçkin kimselerin uğrak yeri oldu. Zaman içerisinde dükkânı bir şiir muhiti hâlini aldı. 953/1546 yılında hastalandı ve bir müddet sonra da öldü.²⁰

Hüseyin Ayvansarâyî, 18. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı *Mecmuâ-i Tevârih* adlı eserinde, Rahîkî'nin bu macunu Sultan Süleyman'a deva olması için tertip ettiğini belirtmiş ve ölüm tarihini de 954/1547 olarak vermiştir. Mezarının da Beşiktaşlı Yahya Efendi Türbesi'nin dışında olduğunu bildirmiştir.²¹ Tıbbı, Yahya Efendi'den (ö. 1570) öğrenmiş olan bu zat, keyif verici maddelere düşkünlüğünden dolayı Rahîkî lakabıyla anılmıştır.²²

Rahîkî'nin ölümünden sonra dükkânı kapanmadı ve icat ettiği macunun satışı varisleri tarafından uzun yıllar devam ettirildi. Rahîkî macunu, Osmanlılarda tüketilen diğer pek çok macun türü gibi şifa ve ilaç maksadıyla üretilmekte olup, imalat ve satış imtiyazı İstanbul'da Mahmutpaşa Çarşısı yakınındaki bir dükkâna mahsustu. 16. yüzyıldan itibaren ünü gittikçe yayıldı ve afyonlu macun türleri içerisinde Rahîkî macunu, rağbet gören ve İstanbul dışına da satışı yapılan bir ürün haline geldi.

18. yüzyıl başlarına gelindiğinde, giderek yoğunlaşan nüfusun da etkisiyle İstanbul'da afyon tiryakilerinin sayısı tehlikeli boyutlara ulaşmaya başladı. Buna paralel olarak afyonlu macun tüketimi de arttı ve kentin pek çok noktasında yeni dükkânlar açıldı. Bu durum, meslekî bilgiden yoksun bir takım kimselerin ürettiği macunun içerik ve kalitesinde bozulmaya ve

²⁰ Rahîkî'nin hayatı ve şiirleri hakkında bkz. Ömer Zülfe, "Rahîkî [Ö. 953/1546] ve Şiirleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 21, İstanbul 2009, s. 171-198.

²¹ Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çabuk, İstanbul 1985, s. 18.

²² Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 352.

bunu tüketen insanlarda da bir takım rahatsızlıkların oluşmasına neden oldu. Zamanla sıkıntı ve şikâyetlerin artması üzerine, 1726 yılında afyonlu macun satılan tüm dükkânlar teftiş edildi. İstanbul kadısı, elde edilen sonuçları, problemin nedeni ve çözümüne dair verdiği bilgilerle birlikte sadarete sundu.²³ Buna göre;

Sıkıntının kaynağı, kısa sürede artan talebe paralel olarak İstanbul'un sekiz mahallesinde birden açılan afyonlu macun dükkânlarıydı. Dükkân sahipleri, macun muhteviyatını iyi bilmedikleri gibi pişirme usulünde de ustalaşmış değildiler. Bazıları macunu şarap ve rakı ile mayalandırıyor, bazıları da esrar ve *benc*²⁴ suyu ile ıslatıyordu. İçeriğini oluşturan malzemeyi de olması gerekenden fazla ya da eksik koyuyorlardı. Bu durum, afyonlu macuna müptela olan pek çok insana zarar vererek şuurlarını bozuyor, istenmeyen nahoş durumların yaşanmasına neden oluyordu. Tüccar da bu dükkânlardan aldığı macunu civar kasaba ve şehirlere götürerek *Rahîkî berşi* diye sattığından, imalat imtiyazına sahip kaliteli macun üreten Mahmutpaşa'daki asıl dükkâna mahsus olanla aralarındaki fark anlaşılıyordu.

Sorunun giderek halk sağlığını tehdit eder boyuta ulaşması ve müptelaların da usulüne uygun yapılmayan bu macunun gerçekte ciddi bir sıkıntı yarattığını yetkililere bildirmeleri üzerine, teftiş edilen dükkânların ikisi hariç tamamının kapatılmasına karar verildi. Faaliyetine izin verilen dükkânlardan biri meşhur Rahîkî dükkânı, diğeri ise onun azatlı kölelerinden Ali Bey oğluna ait dükkândı. Karara göre, bu iki imalatçı birlikte hareket ederek, macunun kadim bileşimini bozulmaktan korumayı ve fahiş fiyata satmamayı taahhüt edecekti. Kapatılan dükkânlara başka esnaf yerleştirilecek, evleri dâhil başka hiç bir yerde macun imal edilmeyecek, emre uymamakta ısrar edenler sürgün cezasına çarptırılacaktı. Bu emrin ardından, imalatı Mahmutpaşa Çarşısı'ndaki iki dükkânla sınırlandırılan

²³ Evâhir-i Ramazan 1138 (23 Mayıs-1 Haziran 1726) tarihli ferman için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyün Sicilleri Atık Şikâyet Defterleri (A.DVNS.ŞKT.d), nr. 108, s. 195/1; *İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H.1138-1151 / M.1726-1738)*, haz. F. Recep, S. Atay, H. Kılıç, Y. Karaca, R. Erol, S. Kahrıman, İstanbul 2010, s. 96-97.

²⁴ Benc: "Ban Otu" denilen, uyku verici ve gözbebeğini açan bir ot (Devellioğlu, s. 83).

afyonlu macunun fiyatında da indirimle gidildi ve kıyyesinin²⁵ 150 akçeye satılması kararlaştırıldı.²⁶

Sultan III. Ahmed dönemine (1703-1730) ait bu ferman, İstanbul'da uzun yıllar Rahîki ailesi tarafından imal edilen ve *Rahîki berşi* adıyla tanınan afyonlu macunla ilgili bulabildiğimiz ilk kapsamlı belge olması hasebiyle önemlidir. Konuyla alakalı asıl verilere ise Osmanlı arşiv kayıtlarında 1783 yılından itibaren rastlanmaktadır. Nedeni, Mahmutpaşa Çarşısı yakınındaki macuncu dükkânının işletmecisi Rahîki-zâde sülâlesinden Ebe-zâde Mustafa Efendi'nin, 1783 yılı Ocak ayı başlarında varis bırakmadan vefat etmesiydi. Bunun üzerine, Hâcegân-ı Divân-ı hümâyuna mensup Mustafa Efendi'nin tüm mal varlığı müsadere edilerek Enderun-ı hümâyun hazinesine nakledildi. Dükkânın idaresi de bir memura teslim edildi.²⁷

Bu sırada, Ayasofya-i kebîr Vakfı'na ait dükkânda eskiden beri imal edilip satılan, halk arasında da pek meşhur olan macun ve macunhanenin durumu hakkında bilgi edinmek için Sultan I. Abdülhamid'in emriyle bir inceleme heyeti teşkil edildi. Başkanlığını saray hekimlerinden Hayrullah Efendi'nin yaptığı heyette, Dârüssaâde Ağası tarafından görevlendirilen Baltacı Ahmed Ağa ile Kapıcılar Kethüdası Hasan Efendi yer aldı. 17 Ocak 1783 tarihinden itibaren yaklaşık bir hafta on gün boyunca aralıksız macunhaneye gidip gelen heyet ayrıntılı bir rapor hazırladı. Bu rapor doğrultusunda heyet başkanı Hayrullah Efendi defterdara şu bilgileri verdi:

Macunhanede imal edilip satılan macunun malzemesinden olan bal, afyon ve diğer ecza bedeliyle, amele ücreti, aşçılar ve diğer masraflar çıktıktan sonra, işlettikleri günlerde elde edilen gelire bakarak;

²⁵ Vukıyye ya da okka da denilip, standart olarak 400 dirheme eşit 1.282 kg. ağırlık ölçüsü birimdir (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 513).

²⁶ 4 Zilkade 1138 (4 Temmuz 1726) tarihli emir için bkz. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 131.

²⁷ Mustafa Efendi'nin tasarrufunda, dükkânında ve Kürkçüler Hanı'nda mevcut kazan ve kapacaklar sayılarak kayıt altına alındı (BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifeliği Evrakı [D.BŞM.MHF], nr. 70/9, 19 Safer 1197/24 Ocak 1783).

1. Yaz kış satışların yüksek olduğu dönemlerde, kâr zarar hesapları yapıldıktan sonra macunhanenin yıllık gelirinin 72 keseye (36.000 kuruş) ulaşacağını anlaşıldığı.

2. Hâsılat beklendiği kadar olmadığından, 12 kesenin (6.000 kuruş) artan giderler ve sonradan oluşabilecek masraflar için 72 keselik gelirden düşülmesi.

3. Kalan 60 kese (30.000 kuruş) gelirin Enfiye Mukataası gibi hisseler (esham) halinde taliplerine satılması.

4. İşletmesi hazine tarafından bir kimseye ihale edilir ise bundan devletin kazançlı çıkacağı, kirası verildiği sürece de vakfa zararı olmayacağı.

5. Esham yoluyla bir düzenleme yapılırsa, işletmesine Hazine-i hümayun kethüdasının talip olduğu.

Defterdar Efendi, kendisine sunulan bu bilgiler doğrultusunda macunhanenin geleceğine dair planını padişaha sundu. Yeni yapılan devlet binalarının ve diğer zaruri masrafların karşılanabilmesi için gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulduğunu belirterek şu önerileri getirdi:

1. Macunhanenin mutfak ve diğer taşınmaz mallarının hesaplanarak değerinin biçilmesi. Vakfa ait macun satışı yapılan dükkân ile diğer yerlerin kirasının, işletmesine talip emin tarafından ödenmesi. Taşınmaz mallarıyla birlikte Hazine tarafından macunhaneye bağlanması.

2. Yıllık 72 kese olarak hesaplanan kazancın 12 kesesi düşüldükten sonra, kalan 60 kese gelirin on beş hisseye (sehim) bölünmesi.

3. Her bir hisse, Enfiye hisseleri gibi dörder kese (2.000 kuruş) gelir ve yirmi altışar kese (13.000 kuruş) peşinat karşılığı taliplerine kayd-ı hayat şartıyla satıldığında, toplam peşinatın 390 keseye (195.000 kuruş) ulaşacağı.

3. Bu şekilde bir düzenleme kabul edildiği takdirde, macunhanenin mukataa olarak kaydedilmesi ve 4 Şubat 1783 tarihinden itibaren hisseler halinde taliplerine satışı için müzayede evraklarının hazırlanması.

4. Zikredilen 390 kese peşinatın, eski ve yeni kışla binaları ve diğer devlet binalarına tahsis edilmek üzere hazine veya darphaneye teslimi.

5. İşletmesinin, bazı şartlar ve mahzende mevcut afyon, bal ve diğer malzemelerin değeri olan 40 kese (20.000 kuruş) sermaye tahsisi ile isteklisi olan Hazine-i hümayun kethüdasına ihalesi.

Defterdarın bu önerisi, padişah tarafından onaylandı ve gereken düzenlemenin yapılması yönünde verdiği emir sadrazam tarafından defterdara iletildi.²⁸ Buna göre, macunhanenin faiz olarak nitelenen 30.000 kuruşluk geliri 15 hisse halinde satışa sunulacak, 13.000 kuruş peşinatı ödeyerek bir hisse satın alan kişi, ölünceye kadar her yıl 2.000 kuruşluk bir gelire hak kazanmış olacaktır. 4 Şubat 1783(1 Rebiülevvel 1197) tarihinden geçerli olmak üzere yapılacak satıştan hazinenin elde edeceği peşinat geliri ise toplamda 195.000 kuruştur.

Yaşanan vefat hadisesi, yaklaşık 250 yıldır bu işi yapan Rahîki-zâde sülâlesinin bu işten çekilmesine ve afyonlu macun imalinde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Halkın rağbet ettiği bir ürün olması, yeni gelir kaynakları yaratma çabasında olan devleti, macunhanenin ne şekilde işletileceği hususunda bir arayışa itti. Bu arayış, yukarıda verilen bilgilerde yer aldığı üzere, macunhanenin devletleştirilerek mukataa haline getirilmesi ve esham yöntemiyle taliplerine satılması kararıyla sonuçlandı.

Mukataa sistemi, devlete ait gelir kaynaklarının en verimli şekilde kullanılarak hazinenin gelirlerini artırmaya ve düzenli olmasına yönelik bir uygulama idi.²⁹ Bunun için üç farklı yöntem izlenirdi. Birincisi iltizam, ikincisi emanet, üçüncüsü de malikâne. İltizam, devletin, gelir kaynaklarını yıllık bir bedel karşılığında ve sınırlı bir süre ile kâr ve zararı kendisine ait olmak üzere bir mültezime devretmesiydi. Emanet ise, vergi gelirlerinin devletin emin tayin ettiği maaşlı kulları vasıtasıyla tahsil edilmesiydi ki buradaki kâr ve zarar riski emine değil devlete aitti. İltizam yöntemi, devlete daha az yük getirip daha fazla gelir sağladığından dolayı, emanet yöntemine göre daha fazla tercih edilirdi.³⁰ İltizam sisteminin özel bir türü olan ve 1695 yılından itibaren uygulanmaya başlanan malikâne sisteminde ise mukataaalar için hazineye ödenecek yıllık vergi miktarı müzayede ile değil hazine tarafından belirlenmekteydi. Kayd-ı hayat şartıyla

²⁸ BOA, Cevdet Tasnifi Maliye Evrakı (C.ML), nr. 26646, 26 Safer 1197 (31 Ocak 1783).

²⁹ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 35.

³⁰ Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 154-156.

yani ömür boyu sürdürmek üzere iltizama sunulan mukataaları tasarruflarına almak isteyenler, “muaccele” adı verilen peşin meblağ üzerinden müzayedeye katılır ve en yüksek peşinatı teklif edip ödeyen, malikâne sahibi olarak beratını alırdı. Mültezimin hazineye ödediği yıllık rakamın üstünde elde ettiği gelir ise onun kârı olurdu.³¹

Macunhane Mukataası için uygulanacak satış yöntemi ise eshamdı. Esham “pay, hisse” anlamındaki *sehm*in çoğulu olup, 1775 yılından 1860’lı yıllara kadar devam eden bir iç borçlanma sistemini ifade ediyordu. Sistemin özünü, mukataalara ait yıllık nakdî gelirlerin “faiz” denilen belirli bölümlerinin, hisseler halinde belli bir peşinat karşılığında kayd-ı hayat şartı ile satılması oluşturuyordu. Kadın veya erkek, müslüman veya gayrimüslim her Osmanlı vatandaşı hisse satın alabilirdi. Peşinat ile birlikte onun %5 ile %10’u kadar tutan “dellâliye” ve kalem harçlarını hazineye yatırdıktan sonra, adına düzenlenmiş beratla hissesine hayatta kaldığı sürece sahip olurdu. Beratını aldıktan sonra isteyen kişi, peşinatın %10’u kadar “kasrıyed” vergisini hazineye yatırmak şartıyla hissesini başkasına satabilirdi. Hisse sahibi öldüğünde, hissesi “mahlûl” (sahipsiz) sayılır ve tekrar hazineye dönerdi.³²

Macunhane-i Berş-i Rahîkî Mukataası ile ilgili düzenleme, 6 Şubat 1783 tarihli fermanla yürürlüğe girdi.³³ Buna göre;

1. Söz konusu macunhaneden başka bir yerde macun imal edilip satılması mukataanın gelir kaybına neden olduğundan, civardaki üç adet macuncu dükkânının sahipleri hayatta oldukları sürece imal edip, vefatlarından sonra evlat, çırak ya da bir başkasının imal etmemesi. Bunların dışında gizlice macun imal eden olur ise cezalandırılması.

2. Rahîkî macununun önemli malzemesi afyon olduğundan, İstanbul’a gelen afyondan yeterli miktarı devletin belirlediği fiyat(*narh*) üzerinden macunhane emini almadıkça esnafa da-

³¹ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2003, s. 99-152; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003, s. 19-26; Çakır, *Mukataa Sistemi*, s. 154-169.

³² Geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, “Esham”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 376-380.

³³ BOA, C.ML, nr. 26223; BOA, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (*MAD.d*), nr. 9552, s. 262, 3 Rebiülevvel 1197 (6 Şubat 1783).

ğıtılmaması, lâkin bu bahaneyle de alım satım yapanlara zarar verilmemesi.

3. Macunhane; dükkân, mahzen, mutfak ve odadan ibarettir. Taşınmaz malları devlete ait olup Ayasofya-ı kebîr ve diğer vakıflara ait yerler *icâreteyn-i misleteyn*³⁴ ile evkaf tarafından kiralanmaktadır. Evkafa zarar vermemek için, bundan sonraki peşin kira bedeline karşılık aylık kiraya makul bir zam yapılması ve belirlenecek tek kira bedelinin (*icâre-i vâhîde*) aydan aya emin elinden teslimi. Düzenleme yürürlüğe girdikten sonra eminlerin bu kirayı kendi gelirlerinden vermeleri, hazineye mahsup etmemeleri.

4. Macunhanede ne kadar bakır kapkacak var ise değer biçilerek emin olanlara satılması, bundan sonraki emine de aynı usulün uygulanması.

5. İstanbul Duhan Gümrüğü ve Enfiye Mukataaları gibi, eminin macunhane nizamına dair şikâyetlerinin hâkimler nezdinde dikkate alınması.

6. Macun, uzun zamandır okkası 80'er paraya satıldığından, bundan sonrada fiyat artışından kaçınılması.

7. Emsalleri olan esham mukataalarında geçerli olan şartların tümünün bu mukataada da geçerli olması koşuluyla; hissedarlara verilecek yıllık gelirin yarısının mukataanın idare altına alındığı tarihten altı ay sonra, diğer yarısının ise üç ay sonra macunhane emini tarafından ödenmesi. Macunhane idaresine her senei hale ile emin tayin edilmesi. İltizam bedelini zamanında ödemeyi taahhüt edenleri, o vakit defterdar bulunanların kefile kabul etmesi. Emin'in verdiği borç senedinin, üzerine mühür vurulduktan sonra İstanbul Mukataası Kalemine kaydedilmesi ve mutat üzere kalem harcı alınıp beratın verilmesi.

8. Hissedarların elindeki mühürlü borç senetleri (*temessük*) gereğince, belirtilen zamanlarda macunhane emini elinden tüm

³⁴ Sözlükte “çifte kiralama veya iki kiralama bedeli” anlamına gelen *icâreteyn*, vakıf hukukunda, vakıf olan bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli (*icâre-i muaccele*) ve buna ilâve olarak her ay yahut yılsonunda ödenecek veresiye kira bedeli (*icâre-i müeccele*) karşılığında kiraya verilmesi muamelesine denir”. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 389-391.

ödemelerin yapılması, haksızlık edilmemesi. Hissedarların, iltizam ve iltizamın idaresi hususuna karışmayıp sadece hisseleri oranında gelirlerini almaları.

9. Aradan zaman geçse de bu şartlara uyulup değiştirilmeyeceğini ve verecekleri peşinatın yok olmayacağını bilerek halkın mukataaya ilgi göstermesi gerektiği. Bu yüzden de sonradan gelecek padişah ve sadrazamlar tarafından, devletin ve halkın yararına olan bu düzenlemenin tahrif edilmesine izin verilmemesi.

10. Hissedarlara, hisselerini hayatta oldukları sürece malikâne olarak tasarruf etmeleri için berat verilmesi. Hissedarlardan biri hayatta iken hissesini başkasına feragat etmek istediğinde, kadı marifeti ve kendi rızasıyla feragati belgelendikten sonra yeniden berat çıkartılması. Hisse sahibi vefat edip hissesi hazineye döndüğünde, hazine tarafından müzayede yapılması, teklifler alındıktan sonra başkasının verdiği peşinatı(*muaccele*) verir ise erkek evladına, yoksa başka talibine satışı ve peşinatın hazineye teslim edilmesi.

İşletme koşulları bu şekilde düzenlenerek mukataa haline getirilen macunhanenin yıllık hâsılatı 72 kese mukabili 36.000 kuruştı. Bunun 6.000 kuruşu düşüldükten sonra 15 hisse üzerinden satışa sunulan kısmı ise 30.000 kuruştı. Her bir hissenin 2.000 kuruş (4 kese) geliri, 13.000 kuruş (26 kese) da peşinatı vardı. Çıkan nizamla birlikte hisseler taliplerine satılmaya başlandı. Bundan yararlananlar arasında Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın hazinedarı Hacı Bekir Ağa da vardı. Bir hissenin dörtte birini satın alarak peşinatı olan 3.250 kuruşu darphaneye yatırmış ve kendisine berat verilmesi için gereken işlemler başlatılmıştı.³⁵ Mukataanın idaresine de önerildiği üzere bir yıllığına iltizamla Hazine-i hümayun kethüdası getirilmişti.³⁶ Ayasofya-i kebîr Vakfı'na kira ödenen yerlerin başında ise dükkân geliyordu. Ayrıca Mahmutpaşa Hanı'nda, afyon ve diğer malzemenin muhafaza edildiği iki katlı bir mahzen ve bir de çardak bulunuyordu. Yapılan düzenleme doğrultusunda mukataa idarecileri tarafından

³⁵ BOA, C.ML, nr. 5739; *MAD.d.*, nr. 9552, s. 263, 6 Rebiülevvel 1197 (9 Şubat 1783). Esham sisteminde bir hisseyi bütünüyle alma mecburiyeti yoktu. İsteyen bir hissenin ½ veya ¼ ve daha da küçülen paylarını satın alabilirdi (M. Genç, *a.g.mad.*, 378).

³⁶ BOA, C.ML, nr. 27219; *MAD.d.*, nr. 9552, s. 261, 7 Rebiülevvel 1197 (10 Şubat 1783).

ödenecek aylık kira bedeli ise daha sonra on beş kuruş olarak belirlenmişti.³⁷

Macunhane Mukataası esham defterine göre, mukataanın 15 hissesini satın alanların sayısı 48 idi. Hemen hepsi, devletin üst kademelerinde görev yapmakta olan ricâlin kendisi, ailesi ve hizmetinde bulunmuş kişilerdi. Bir tam hisse (2.000 kuruş) alan üç kişi vardı. İlki, merhume Hanife Sultan'ın kızı Zahide Hanım Sultan olup, hissesini üç ay sonra eski Şeyhülislâm Seyyid İbrahim Efendi'nin oğlu Seyyid Osman Atâullah Efendi'ye devretmişti. İkincisi, İbrahim Efendi'nin kethüdası Mustafa Efendi idi. Üçüncüsü ise Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın kızı Zübeyde Hanım'dı. Bir hissenin 3/4'ünü (1.500 kuruş) satın alan iki kişiydi. Biri Halil Hamid Paşa'nın eşi Ayşe Hanım, diğeri de Hekimbaşı Hâfız Hayrullah Efendi'nin kethüdası hassa hekimlerden Numan Naim Efendi'ydı. Yarım hisse (1.000 kuruş) alanların sayısı 6 idi. Bunlar sırasıyla, Halil Hamid Paşa'nın kızları Fatma ve Abide Hanımlar, eski Şeyhülislâm Seyyid İbrahim Efendi'nin telhisçisi Hacı Abdullah Efendi, eski Darphane emini İzzet Mehmet Paşa'nın eşi Nefise Kadın, Beylikçi Mehmed Râşid Efendi ve Bosna Valisi Sırrı Selim Paşa'nın kız kardeşi Zeynep Hatun'du. Bir hissenin 1/4'ünü (500 kuruş) alanlar ise 18 kişiydi. Bunlar arasında, Beylikçi Mehmed Râşid Efendi'nin annesi Ümmügülsüm Hatun ve eşi Hayrullah Paşa'nın kızı Şerife Arife Hanım, Reisülküttap Mehmed Hayri Efendi'nin eşi Zeynep Hanım ve kızı Zeynep Hanım, Halil Hamid Paşa'nın biraderi Mustafa Beyefendi ile hazinedarı Hacı Ebubekir Ağa, eski mirâhur merhum Mustafa Paşa'nın eşi Zeynep Hanım ve kızı bulunuyordu. Geriye kalan hisseler ise çeşitli oranlarda satılmıştı. 1/8 hisse (250 kuruş) alan 11 kişi, 1/16 hisse (125 kuruş) alan 8 kişi, 1/32 hisse (62,5 kuruş) alan da 2 kişiydi.³⁸

Mukataanın hissedar yapısı, macunhaneye duyulan güveni ve beklenen gelirin büyüklüğünü yansıtıyordu. Hissedarlara yıllık 30.000 kuruş

³⁷ İlk etapta kira bedelleri belirlenmediğinden bir yıl boyunca vakfa kira ödenmemiştir. O tarihte Hazine-i Hümayun kethüdası olup daha sonra Anadolu valiliği yapacak olan Zihni İsmail Paşa, macunhane emniğinden kalan bu borcu aylık 15 kuruştan 180 kuruş olarak ödemiştir (C.ML, nr. 3187).

³⁸ BOA, *MAD.d.*, nr. 9552, s. 263-269, Rebiülvvel 1197 (Şubat 1783); BOA, Bâb-ı Defteri İstanbul Mukataası Defterleri (*D.İSM.d.*), nr. 25481, 11 Rebiülevvel 1202 (21 Aralık 1787).

gelir dağıtmak zorunda olan macunhane idaresinin önceliği de istenilen geliri sağlamak ve zarar etmemektir. Fakat kendilerine rakip durumda olan ve faaliyetine yasal olarak izin verilen üç macuncu dükkânı daha vardı. Bu yüzden, yaşanabilecek gelir kaybının önüne geçmek amacıyla, düzenlemenin konuyla ilgili birinci maddesine³⁹ Şubat 1783 tarihli emirle bir açıklama getirildi. Söz konusu üç macun imalatçısının artık İstanbul dışına macun satamayacağı, bu hakkın sadece Rahîkî macunhanesine münhasır olduğu, emre uymayan dükkânların macunlarına el konup kapatılacakları uyarısında bulunuldu.³⁹

Macunhane düzenlemesinin üzerinden daha bir ay bile geçmeden çıkan bu emir, Rahîkî macunu satışında tekel oluşturmaya yönelik atılmış hızlı bir adımdı ve mukataa idaresinin bu hedefe ulaşmak için diğer üç imalatçının ölümünü beklemeyeceği anlaşılıyordu. Nitekim bir yıl sonra konuyu gündeme getiren macunhane emini, şu hususların düzenlemeye eklenmesini talep etti:⁴⁰

1. Hassa hekimbaşı marifetiyle devlete ait macunhanede imal edilen macunun, İstanbul ve diğer yerlerdeki imalatının yasaklanması. Burası dışında macun imal edenler tespit edildiğinde, macunhane eminleri tarafından bildirilerek cezalandırılmaları.

2. Macunhane yakınındaki üç macuncu dükkânında satılan macunun da macunhaneden alınarak satılması. Dükkân sahipleri buna razı olmazlar ise, geçimlerini sağlamak amacıyla macunhane eminleri tarafından kendilerine kâfi miktarda aylık bağlanması.

3. Bu dükkânlar boşaldığında macun imaline müsaade edilmemesi, dükkân sahipleri nizamı aykırı hareket ederler ise macunhane eminleri marifetiyle cezalandırılmaları.

Rahîkî macunu imalatını açıkça macunhanenin tekeline bırakan ve diğer imalathanelere kapanma kararı almaktan başka bir alternatif bırakmayan bu maddelerin kabul edilmesiyle birlikte, mukataanın gelir kaybına neden olan en büyük sorun da ortadan kalkmış oldu.

³⁹ BOA, C.ML, nr. 18061, 19 Rebiülevvel 1197 (22 Şubat 1783).

⁴⁰ BOA, C.ML, nr. 18061, 2 Rebiülâhır 1198 (24 Şubat 1784).

Macunhane emininin dile getirdiği diğer bir husus da macun imalinde kullanılan malzemelerin teminiydi. Bunlar içerisinde en önemlisi afyondu ve tedarikinde hiçbir sıkıntının yaşanmaması gerekiyordu. İstanbul ve Galata Gümrüğüne afyon geldiğinde, devletin belirlediği fiyat (narh) üzerinden alım önceliği mirî macunhanede idi. Bir diğer önemli malzeme sakız olup, İstanbul'a sandıklarla getirilen sakızın alımı sakız (mastaki) eminden isteniyordu. Çeşitli baharat ve malzemelerin temin edildiği yer ise Mısır Çarşısı'ydı. Gerekli olanlar çarşı esnafından ve yine geçerli narh üzerinden satın alınırdı. Macunhane emini, tüm bu malzemelerin temininde zorluk yaşanmaması için İstanbul ve Galata Gümrük emine, sakız eminine, esnafın kethüda ve yiğitbaşlarına bilgi verilmesini talep etmiş, sonuçta bu isteğini karşılayan bir emir İstanbul kadısı ve İstanbul Emtia Gümrüğü eminine yazılmıştı.⁴¹

Dört-beş yıl boyunca faaliyetini sorunsuz bir şekilde sürdüren Rahîkî macunhanesi, 1787-1792 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile iki cephe de birden yürütölen savaştan olumsuz etkilendi. İstanbul dışına özellikle de Rumeli'ye yapılan satışın azalması, macunhane gelirinde ciddi bir düşüşe neden oldu. İşletmesini 1784'ten itibaren malikâne olarak müştereken üzerlerine alan emine, 1790 yılında sadarete sundukları raporda, bu sıkıntı sebebiyle hissedarlara yapılması gereken ödemeleri gerçekleştirmele-
rinin zor olduğunu ve böyle sürmesi halinde bundan hazinenin de zarar göreceğini belirterek, Enfiye Mukataası için getirilen çözümün burada da uygulanmasını önerdiler.

Konunun havale edildiği defterdar, İstanbul Enfiye Mukataasının bazı sebeplerden ötürü gelir kaybı yaşadığını ve hissedarların ödemeleri zamanında yapılamadığından, gelirlerin yedişer buçuk ayda bir taksit olarak ve beş yılda dört yıllık gelir dağıtmak üzere tanzim edildiğini bildirdi. Macunhanenin ne şekilde düzenlenmesi isteğine dair son kararının bırakıldığı padişah ise sadaret kaymakamına, mukataanın hazineye ve hissedarlara zarar vermeyecek şekilde tanzimini emretti.⁴² Bunun üzerine defterdar, macunhane gelirlerinin Enfiye Mukataası gibi verilmesinin hissedarların zararına olduğunu ancak şu anda mukataanın kötü gidiş-

⁴¹ BOA, C.ML, nr. 18215, 10 Rebiülâhır 1198 (3 Mart 1784).

⁴² BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT), nr. 273/16028, Evâhir-i Zilhicce 1204 (1-10 Eylül 1790).

tından dolayı zaruri olarak yedi ayda bir taksit gelir ödenebileceğini bildirdi. Neticede defterdarın, yedi aylık vaktin geçirilmeyip hissedarlara zamanında ödeme yapılması, savaş sona erip mukataanın durumu düzeldiğinde tekrar eski hale dönülmesi şartıyla yaptığı düzenleme padişah tarafından onaylandı.⁴³

Bir yıl sonra, 1791 yılında mukataa eminlerinden İbrahim Ağa, defterdarlık tarafından yapılan düzenlemeye göre de esham gelirini vermeye güçlerinin yetmediğini bildirdi. Devlet tarafından mukataaya bir nazır tayin edilmesini ve hâsılat tetkik edildikten sonra, ona göre bir karar alınmasını istedi. Fakat defterdar, nazır tayinine hazineye zarar verdiği gerekçesiyle karşı çıktı. Bunun yerine, esham taksitlerine on beşer gün daha ilave edilmesi ve her bir taksitin yedişer buçuk ayda ödenerek yıllık gelir dağıtımının on beş ayda yapılması, iki hissenin sahipsiz (*mahlûl*) kalması durumunda kimseye verilmeyip mukataa gelirinin on beş hissedenden on üç hisseye düşürülmesi şeklinde yaptığı düzenleme kabul görek yürürlüğe girdi.⁴⁴

Maliye, bu kriz döneminde eminlerin üzerindeki yükü, taksit süresini uzatarak ve hisse sayısını düşürerek çözmeye çalışsa da satışların azalması ve artan maliyetler mukataa yöneticilerinin işini oldukça zorlaştırmıştı. 1792 yılında sundukları yeni bir arzuhalde, içinde buldukları durumu rakamlarla ifade etmeye çalıştılar. Afyonun iki dirhemini bir paraya, balın bir okkasını sekiz paraya alırken senede 35.000 okka (44.870 kg) macun satışı ile 60 kese (30.000 kuruş) gelir elde edildiğini, fakat son beş yıldır afyon, bal ve diğer malzeme fiyatlarındaki iki üç katlık artış dolayısıyla altmış keseden fazla sermayelerini harcadıklarını ve büyük borca girdiklerini belirttiler. Bu koşullarda hissedarlara taksitlerini vermelerinin mümkün olmadığını, devlet tarafından kendilerine bir nazır tayin edilerek macunhanede satılan macunun muhasebesinin tutulmasını ve masraflar çıktıktan sonra elde edilen gelir ne ise hisselerin de ona göre düzenlenmesini talep ettiler.⁴⁵

⁴³ BOA, HAT, nr. 273/16088, Evâhir-i Zilhicce 1204 (1-10 Eylül 1790).

⁴⁴ BOA, HAT, nr. 206/10828; *MAD.d.*, nr. 9552, s. 260, 16 Zilhicce 1205 (16 Ağustos 1791).

⁴⁵ BOA, C.ML, nr. 3187.

Ortaya çıkan olumsuz tablo karşısında macunhane eminlerinin isteğine daha fazla karşı çıkamayan defterdarlık, 19 Ağustos 1792 (1 Muharrem 1207) tarihinde mukataaya bir nazır atadı. Böylece macunhanenin muhasebesi tutulacak, önceden yapılan düzenleme gereği hisse sayısı on üç indirilecek ve sene sonundaki duruma göre hisse miktarında artış yapıp yapılmayacağına karar verilecekti. Bu vesileyle istenen bilgilerden biri de macunhane yöneticilerinin isimleriydi. Mukataayı malikâne olarak, kayd-ı hayat şartıyla sekiz hisse üzerinden müşterek olarak işleten eminler, eski Anadolu Kazaskeri Hafız Hayrullah Efendi (3/8 hisse), Hâcegan-ı Divân-ı Hümâyundan Mehmed Emin Efendi (3/8 hisse), birer hisseyle de Seyyid Mehmed Efendi ve İbrahim Ağa idi. Hazineye ödedikleri peşinat ise 1.000 kuruştı.

Mukataaya nazır olarak tayin edilen Ömer Ağa, üç ay boyunca macunhaneye gidip geldi ve hâsılatın senelik takdir edilen 30.000 kuruşun yarısına bile ulaşamayacağı bilgisini verdi. Elde edilen sonuç eminleri haklı çıkarmıştı ve böylelikle defterdarlık da esham gelirlerinin sahiplerine vaktinde ödenemeyeceği gerçeğini kabul etmiş oldu. Yaşanan mağduriyetin önüne geçebilmek amacıyla getirilen çözüm önerisi ise benzer sıkıntıların yaşandığı Enfiye eshamı için uygulanan, hisseleri *münâsafâ-i istibdâl* yani yarı yarıya değiştirme yöntemi idi ve macunhane hissedarlarının ekseri de buna razı olmuş durumdaydı.

Defterdar, sunmuş olduğu raporda bu yöntemin öncelikle Enfiye eshamındaki uygulanışını, ardından da macunhane için planlanan şeklini izah etti. Buna göre, yarı yarıya değişimi yapılan Enfiye eshamının gelirleri, mukataa hâsılatından Hazine-i Âmireye teslim ve hazineden de gümrüklere ödenecek akçeden verilmek üzere Emtia ve Duhan Gümrüklere ve Kahve Rüsümü Mukataasına bağlanmıştı. Hissedarların geçmiş hisse gelirleri de Enfiye Mukataasının tahsil olunacak bakayasından verilmek üzere bir miktar indirilerek Hazine-i Âmireden ödenmişti. Macunhanenin ise enfiye gibi bakayasız olmadığından, hissedarlar geçmiş hisse gelirlerinden vazgeçmeye razı olurlar isemacun hisseleri de enfiye eshamı gibi *münâsafeten* (yarı yarıya olarak) Kahve Rüsümü Mukataası hisseleriyle değiştirilmek üzere bu mukataaya bağlanabilirdi. Macunhane geliri 30.000 kuruşu geçerse fazlalığı malikâne sahiplerine, tam ya da noksan olursa hazineye teslim edilecekti. Defterdar, bu şekilde yapılacak bir düzenlemenin hem hisse sahiplerinin hem de devletin menfaatine olduğu görüşündeydi.

Teklif padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Çıkan fermana göre, hissedarların geçmiş hisse gelirlerini talep etmemeleri koşuluyla Macunhane Mukataasına 1793 yılı Mart'ından itibaren hazine tarafından el konulacak, emaneten idaresi de nazır olarak tayin edilmiş güvenilir bir kimse olan Ömer Ağa'ya bırakılacaktı. Hâsılatı önce Hazine-i Âmireye, sonra da 1793 yılı Mart'ından itibaren senede üç taksit ile Hazine-i Âmireden Kahve Rüsümü Mukataası emini olanlara aktarılacaktı. Gelirleri onların elinden ödemek şartıyla hisselerin yarı yarıya değişimi yapılarak yeni beratlar düzenlenecekti. Sene sonunda, 30.000 kuruş gelir Malikâne Halifesi Efendi ve Hazine-i Âmireye, gelir fazlası ise malikâne mutasarrıflarına yani eminlere verilecekti.⁴⁶

Yapılan düzenlemenin uygulamasına dair ilk örneklerden biri, Eski Saray Pazarbaşısı Ahmed Ağa'nın eşi Şerife Fatma Hanım'a aitti. Kendisi, Macunhane Mukataası eshamından bir hissenin1/4'üne 3.250 kuruş peşinat ile sahipti. Elindeki eski beratı getirip, bu hissenin yarısı yani 1.625 kuruşluk kısmının İstanbul Kahve Rüsümü Mukataası hisseleriyle değiştirilerek yeni berat düzenlenmesini talep etti. İlgili kalemde bilgileri doğrulandıktan sonra, hissesi mukabili kendisine Kahve Rüsümü Mukataası eshamından bir hissenin 1/8'inin verilmesine ve yeni berat için gereken emrin yazılmasına karar verildi.⁴⁷

Bu düzenlemeden bir süre sonra, macunhanenin eski yöneticileri yazılı bir müracaatta bulundular. İlk olarak, kendi dönemlerindeki malum sıkıntılardan dolayı macunhane sermayesinden 42.500 kuruş zarar ettiklerini ve ayrıca malzeme masrafı olarak da esnafa 5.000 kuruştan fazla borçları bulunduğundan bahsederek mağduriyetlerini ifade ettiler. İkinci olarak ise, mukataa nazırı tarafından o zamana kadar elde edilen hâsılatı kıyasla bir senede ancak 15 kese (7.500 kuruş) gelirin ortaya çıkabileceğini ve bu durumda hazinenin zarar etmemesinin mümkün olmadığını belirttiler. Son olarak da, her yıl vaktinde hazineye teslim edilmek şartıyla 1793 yılı Mart'ından itibaren senelik 9.000 kuruş nakdî vergi(*mâl-ı mirî*) takdi-

⁴⁶ BOA, C.ML, nr. 22213; *MAD.d.*, nr. 9552, s. 271, 29 Rebiülevvel 1207 (14 Aralık 1792).

⁴⁷ BOA, C.ML, nr. 8611, 10 Cemaziyelâhır 1207 (23 Ocak 1793). Kahve Rüsümü Mukataası eshamıyla yarı yarıya değiştirilen macunhane hisseleri ve sahipleri için bkz. *MAD.d.*, s. 263-270; *MAD.d.*, nr. 9783, s. 227-231.

riyle mukataanın yine eskisi gibi kendileri tarafından işletilmesini teklif ettiler.

Macunhane mukataasının bağlı olduğu idarî birim, maliye kalemlerinden İstanbul Mukataası Kalemî idi. Müracaat üzerine, eski eminlerin isimleri ve macunhane nizamı bu kalemden teyit edilmiş, mukataa hesapları da Başmukataa Kaleminden çıkartılmıştı. Buna göre, Nazır Ömer Ağa yönetimindeki macunhanenin altı aylık toplam hâsılatı 3.932 kuruştı. Yapılan yeni düzenlemeye göre ise mukataanın yıllık 30.000 kuruşluk borç yükü, iki hissenin düşürülmesi ve kalanlarında Kahve Rüsümü Mukataası hisseleriyle yarı yarıya değiştirilmesiyle yeniden hesaplanmış ve 14.062,5 kuruşa indirilmişti. Bu durumda, macunhanenin yıllık kazancı hesaplara göre 8.000 kuruşu ancak bulacak ve istenilen rakama yine ulaşamayacaktı.

Ortaya çıkan olumsuz tablo üzerine, esham gelirlerinin hissedarlara nasıl ödeneceğiyle ilgili bir açıklama getirmesi için teklif sahibi eminden olan Mehmed Emin Efendi'den bilgi istendi. O da diğer ortaklarıyla yaptığı görüşme sonrasında, iyi bir sermaye ile macun malzemeleri vaktinde satın alınırsa, masraflar çıktıktan sonra senelik 10.000 kuruş gelirden elde edilebileceğini ve kendilerinin de ancak bu rakamın altından kalkabileceklerini bildirdi. Maliye yetkililerine göre de macunhane mukataasının durumu kötüydü. Fakat teklifin kabul edilmesi halinde, hissedarlara ödenecek 14.062,5 kuruştan noksan kalan 4.062,5 kuruş için macun fiyatına zam yapmak gerekiyordu. Bu doğrultuda, hissedarların geçmiş ve gelecekteki hisse gelirleri için hazineden para istenmemesi şartıyla eski eminlerle tekrar müzakere yapıldı. Onlar da, uzun zamandır okkası 80 paraya satılan macuna 10 para zam yapılarak 90 paraya satışına izin verildiği takdirde, söz konusu hisse ödemelerini gerçekleştirebileceklerini ve hazineden de para istemeyeceklerini taahhüt ederek mukataa idaresine talip olduklarını bir kez daha beyan ettiler.

Tüm bu hesaplamalara ve teklife rağmen macunhanenin geleceğiyle ilgili karar hemen verilmedi. Yetkililer, konuyu daha da derinleştirerek etraflıca araştırmaya devam ettiler. Kendilerine gelen bilgilere göre, macunhane mukataası hâsılatındaki düşüş malzeme fiyatlarındaki artıştan ileri gelmiyordu. Seferler nedeniyle taşraya macun gönderilemediğinden, İstanbul dışında mukataa nizamına aykırı macun imal edilmeye başlan-

mış, dolayısıyla macunhanenin satışı da düşmüştü. Bu koşullarda yukarıdaki teklif şartları kabul edilse dahi zamanla yine uygulanamaz hale geleceği aşikârdı. O yüzden de taşrada macun imali kesinlikle yasaklanmalıydı. Ayrıca, altı ay zarfında macunhanede satılan macun kaç okka ise doksanar paradan hesap edilmesi ve hisse sahiplerine verilecek gelir elde edildikten sonra fazla ne kalacağıının yaklaşık olarak bilinmesi gerekiyordu.

Verilen emir doğrultusunda, Macunhane Nazırı Ömer Ağa'nın görev yaptığı altı aylık zaman diliminde 90,5 kazan macun satıldığı, bunun da her bir kazanı yüzer okkadan toplam 9.050 okka macun ettiği mukataa defterlerinden çıkartıldı. Bu hesaba göre, macunhanede imal edilecek macun miktarı senede 18.100 okkaya(23.204 kg) ulaşıyor ve okka başına onar para zam konulduğunda yıllık gelirden 14.525 kuruş ediyordu. Bu rakamın 14.062,5 kuruşu Hazine-i Âmireye teslim edileceğinden, kalan 462,5 kuruş ile hissedarların geçmiş hisse gelirlerinin ödenmesi mümkün değildi. Ancak, dikkatli bir tasarrufla macun malzemesi vaktinde ve peşin alınarak yerinden temin edilirse, hazineye teslim edilecek para verildikten sonra geçmiş bu borçlar da tedricen sahiplerine ödenebilirdi.

Ayrıca, elde edilen bilgilere göre,1783 yılında mukataa ihdas edildiğinde, bir kazandan elde edilen yüz okka macunun toplam masrafı 110-120 kuruştı. Okkası ikişer kuruşa günde bir kazandan fazla macun satılmakta ve 100 kuruşu aşkın da gelir elde edilmekteydi. Aradan on yıl geçtikten sonra ortaya çıkan hesaplar ise bir kazan macun masrafının 140-150 kuruşa yükseldiğini fakat satış fiyatının değişmediğini gösteriyordu. Günlük gelir, yarım kazan macundan ancak 25-30 kuruşu buluyordu. Tüketimde de ciddi bir düşüş söz konusuydu.

Yapılan bu uzun araştırma ve değerlendirmeler sonucunda, macunhane mukataasının yönetim ve işletim haklarının söz konusu taliplilere verilmesi halinde hazinenin zarardan, geçmiş hisse gelirleri de verileceğinden hissedarların tacizlerinden ve mukataa idarecilerinin bundan sonraki zararlarıyla ilgili isteklerinden korunmuş olacağı vurgulandı. Ve ardından da, her sene Hazine-i Âmireye 14.062,5 kuruş teslim etmek, hisse sahiplerinin geçmiş alacaklarını tedricen vermek, bundan sonra zarar iddiasında bulunurlarsa itibar edilmemek şartları ve macunun okkası 90

kuruşa satılması izniyle macunhane mukataası tekrar eski eminlerin idaresine bırakıldı.⁴⁸

Macunhane, üç yıl boyunca aynı ekip tarafından yönetildi. Fakat 1796 yılı başlarında hissedarlardan Hafız Hayrullah Efendi'nin vefatı, mukataa idaresinde yeni sorunların başlamasına neden oldu. Boşalan 3/8 hisse, yapılan müzayede sonucunda HazineDarbaşı Mustafa Ağa'ya verildi. Ancak Mustafa Ağa'nın hisseleri alırken öne sürdüğü şart, mukataayı *yed-i vâhid* yani tek elden idare etmektir. Karşılığında, hazineye ödenen yıllık nakdî vergiyi (*mal*) 15.500 kuruşa yükseltmeyi ve gelirler arttıkça her sene zam yapmayı taahhüt ediyordu. Sonuçta, 2.000 kuruş peşinat ile bu hisseler uhdesine kaydedildi.

Hayrullah Efendi'nin vefatına kadar 12 yıl boyunca aynı kişilerce müştereken yönetilen Macunhane-i Berş-i Rahîki Mukataasının tek elden idaresi kararı, üzerinden bir yıl geçmeden şikâyet konusu oldu. Hissedarlardan diğer 3/8 hisseye sahip Mehmed Emin Efendi, sadarete sunduğu arzuhalde HazineDarbaşı Mustafa Ağa'nın mukataayı iyi yönetemediğini, sene sonu yaklaştığı halde tarafından bir akçe hisse geliri alınmadığı gibi hazineye de ödeme yapamayacağını, macunun içerisine kattığı muhtelif malzeme nedeniyle tiryakilerin şikâyetçi olduğunu ve hatta bir kısmının almayı bıraktığını ifade etti. Ayrıca, afyon, bal ve diğer macun malzemelerini vaktinde satın almamasından dolayı mukataayı zarara soktuğunu ve hâsılatı dahi her gün alarak diğer işlerine sarf ettiğini belirtti. Bu şekilde mukataaya verilen zararın hazineye de olumsuz etkisi olacağını vurguladıktan sonra, mukataanın yıllık vergisine beş yüz kuruş zam yapma, Mustafa Ağa'ya bin kuruş hisse geliri verme, hazineye teslim edilen yıllık nakdî vergiyi ve kalem harcını zamanında ödeme ve günlük hâsılatın teslimi için güvenilir bir sarraf tayin etme taahhüdüyle mukataa idaresine talip oldu.

Mehmed Emin Efendi'nin müracaatı üzerine mukataa kayıtlarında yapılan incelemede, HazineDarbaşı Mustafa Ağa'nın konuyla ilgili üç ay önce emir talebinde bulunduğu ve bu isteğinin kabul edildiği görüldü. Aynı ithamlara o zaman da maruz kaldığı anlaşılan Mustafa Ağa, istediği emrin gerekçesini sıralarken kendisini savunmakta ve yönetimini tekeline

⁴⁸ BOA, *MAD.d*, nr. 9552, s. 272-273, 15 Şaban 1207 (28 Mart 1793).

aldığı mukataada ortakların müdahalesinden kurtulmaya çalışmaktaydı. Ağa, macunhane levazımını vaktinde tedarik ettiğini, yirmi bin kuruşluk malzemesinin mevcut olduğunu, hâlihazırda malzeme fiyatları sarraftan sorulur iken gelirin bir akçesinin dahi başka yere sarf edilmediğini belirtiyordu. Ayrıca, hisse sahiplerine verilecek 14.062,5 kuruşluk yıllık nakdî verginin vaktinde hazineye teslimini, sene sonundaki muhasebede zararı ortaya çıkarsa tarafından karşılanıp ortaklarından talep etmeyeceğini, gelirden fazlalık olursa peşinatlarına göre hisselerine düşeni vermeyi taahhüt ediyordu. Ardından da ortakların müdahalesinin yasaklanması ve macunhane yönetiminden el çekmeleri için emir verilmesini istiyordu.

Son olarak, elde edilen bilgiler doğrultusunda konuyla ilgili görüşüne başvurulmuş Başmuhasebe Kalemî, Mustafa Ağa'nın mevcut macun malzemesi var ise devredilip ücretinin ödenmesi ve arzuhalinde belirttiği taahhütlerini yerine getirmesi koşuluyla macunhane yönetiminin Mehmed Emin Efendi'ye bırakılması yönünde olumlu görüş bildirdi.⁴⁹

Baş muhasebenin onayına rağmen Hazinedarbaşı Mustafa Ağa'nın aleyhine bir sonuç çıkması kolay değildi. Nitekim iki aylık bir gecikmeden sonra, mukataanın ya nöbetleşe ya da tek elden idare edilmesi şeklinde muallak bir karar çıktı. Ardından da Mustafa Ağa, Mehmed Emin Efendi'nin teklifini yükselterek 750 kuruşluk bir zam önerisinde bulundu. Taahhütleri, mukataanın yıllık nakdî vergi ve kalem harcının üç taksitte Hazine-i Âmire ve İrâd-ı Cedid Hazinesine teslimi, ortakların belirlediği senelik 2.666 kuruş mukataa gelirinin her ay hisseleri oranında kendilerine takdimi, sarraf malı olarak macunhanede mevcut malzemenin geçerli rayiç üzerinden değerinin sarrafa ödenmesi ve sene sonunda hesabı görülüp eline muhasebe suretinin verilmesiydi. Sonuçta, getirilen bu teklif ortaklar tarafından da kabul edildi ve mukataanın tek elden idaresi yine Hazinedarbaşı Mustafa Ağa'nın uhdesine bırakıldı.

Mehmed Emin Efendi, üç yıl sonra aynı taleple tekrar başvuruda bulundu. Bu sırada, ortaklardan vefat eden İbrahim Ağa'nın hissesini de almış ve payını 4/8'e çıkartarak mukataanın yarı hissesine sahip olmuştu. Müracaatı, yukarıda verilen bilgi ve Mustafa Ağa ile alakalı bir notla birlikte yetkililere sunuldu. Bu notta, Hazinedarbaşı'nın konudan haberdar

⁴⁹ BOA, C.ML, nr. 10158, 23068, 29 Receb 1211 (28 Ocak 1797).

olduğu, söz konusu talebe izin verilmemesini istediği, eğer izin verilirse mevcut malzemenin değerini peşin ve nakit olarak almadıkça mukataayı teslim etmeyeceğini ifade ettiği belirtildikten sonra, Mehmed Emin Efendi'nin bu konuda ortağını razı etmesi koşuluyla talebin değerlendirilmesi isteniyordu.⁵⁰

1800 tarihli bu müracaatın sonucu hakkında bir değiliz Ancak, sonraki yıllara ait kayıtlarda, mukataa idaresindeki hissedarların yerini muhtemelen ölüm ya da feragat nedeniyle başkalarının aldığını görmekteyiz. 1807 yılına ait bir kayıтта, macunhane emini olarak Hacı Ahmed Efendi adına rastlıyoruz. Kendisi, Bâbîâli'ye sunduğu raporda, birkaç senedir afyon fiyatında yaşanan artıştan dolayı mukataa idaresinin zorlaştığını, son bir yıllık zararının on bin kuruşu geçtiğini, esham gelir ödemeleri için her yıl mukataa hâsılatından hazineye teslim edilen yıllık vergiyi vermeye muktedir olmadığını belirterek, macunhanenin bir nazır tayiniyle hazine tarafından idare edilmesini arz ediyordu. Bunun üzerine, Hacı Ahmed Ağa sadarete çağrılarak mukataanın durumu bir de kendisinden dinlendi. O da, afyon fiyatındaki artışı yanısıra sefer dolayısıyla Akdeniz sahillerine ve Karadeniz taraflarına macun gidemediğinden bahsederek talebini tekrarladı. Sonuçta, mukataanın tamamen hazine tarafından idaresinin zarara neden olacağı düşünceyle, macunhaneye bir yıllığına güvenilir birinin nazır olarak tayinine ve ortaya çıkacak hâsılatın neticesine göre yeni bir düzenleme yapılmasına karar verildi.⁵¹

13 Mart 1807-12 Mart 1808 tarihleri arasında tam bir yıl macunhanede görev yapan nazır, ayrıntılı bir muhasebe defteri tuttu. Oldukça kıymetli bilgiler içeren bu kayıtlarda, macunhanede imal edilen macunun miktarı ve elde edilen gelir aylık olarak hesaplanmış, kullanılan malzemeler ve bu malzemeler için yapılan masrafların dökümü çıkartılmıştı.⁵² Buna göre, bir yıl boyunca macunhanede toplam 80 kazan üretim yapılarak 9.369 okka(12.000 kg) macun, 32.793 kuruş da gelir elde edilmişti. Kazan başına düşen ortalama macun miktarı 117 okka(150 kg) olup, okkası 3,5 kuruştan satılmıştı. Masraflar ise toplamda 29.385 kuruştı. Macun ima-

⁵⁰ BOA, C.ML, nr. 31431, 22 Şaban 1214 (19 Ocak 1800).

⁵¹ BOA, C.ML, nr. 23171, 13 Cemaziyelevvel 1222 (19 Temmuz 1807).

⁵² BOA, MAD.d, nr. 8567, s. 62-63, 3 Muharrem 1222-14 Muharrem 1223.

linde kullanılan afyon, bal ve diğer malzemelerin miktar, fiyat ve masrafları şu şekildeydi:

**Rahîki Macunu İmalinde Kullanılan Malzemeler
(Mart-1807-Mart 1808))**

<i>Malzeme</i>	<i>Bir Kazandaki Katkı Miktarı (Okka)</i>	<i>Fiyatı (1 Okka)</i>	<i>Yıllık Kullanım (Okka)</i>	<i>Yıllık Masraf (Kuruş)</i>
Afyon	5	25-27 Kuruş	354	7482
Asel (Bal)	170	33-37 Para	12.911,5	11.453,5
Kara Biber	1	3,5 Kuruş	80	288
Udü'l-kahr	1,5	2-2,5 Kuruş	117	260
Zamk-ı Arabî	1	2-2,5 Kuruş	80	196,5
Van Tohumu	3,5	1,5-2 Kuruş	280	466
Sakız Tozu	1	1,5 Kuruş	80	120
Zurumba	1,5	2-2,5 Kuruş	103,5	226,5
Menekşe Kökü	1,5	48-50 Para	120	147
Oğul Otu	3	20-25 Para	240	122,5
Nişasta	3	15-16 Para	240	96
<i>Toplam</i>	<i>192</i>		<i>14.606</i>	<i>20.858</i>

Tabloda görüldüğü üzere, içeriğinde 11 adet malzeme olan macunun yapımında, katkı maddesi ve maliyet olarak birinci sırayı bal, ikinciyi de afyon alıyordu. Bir kazanda kullanılan malzeme miktarı 192 okka (246 kg) idi. Bunun %88,6'sını (218 kg) bal, %2,6'sını (6,4 kg) afyon, geriye kalan %8,8'lik (21,6 kg) kısmını da diğer malzemeler oluşturuyordu. Toplam 246 kg malzemenin karıştırılıp pişirilmesi sonucu elde edilen macun miktarı ise 150 kg idi.

Macunhanenin bu malzemeler dışında bir takım masrafları daha vardı. Bunların başında, *inhifâ* (gizlenmiş) *kâğıt* olarak adlandırılan, çok ince, şeffaf ve içine konulan macunla sarılıp yutulduğunda midede çözünebilir nitelikte bir kâğıt geliyordu. Sene başında topu 8,5 kuruş iken yılın ikinci yarısında 16 kuruşa yükselen bu macun kâğıdından toplam 29,5 top kullanılmıştı. İhtiyaç duyulan diğer malzemeler ise macunların pişirildiği kazanların yakılmasında kullanılan odun ve kömürdü. Bir yıl içerisinde 91,5 çeki odun 4.316 okka kömür harcanmış, odunlar için 264,5 kuruş, kömürler için 269 kuruş ödenmişti. Çalışan işçilerin aylıkları ve vakıflara öden kira bedeli ise toplamda 2.028,5 kuruştur. Ayrıca, macunhane idaresindeki nazıra, tayin edildiği tarihten geçerli olmak üzere aylığı yüz kuruştan 750

kuruş maaş ödemesi yapılmıştı. Diğer masraflar adı altında yapılan harcamalar ise 481,5 kuruştı.

Mukataa nazırının muhasebesi, masraflar düşüldükten sonra macunhane hâsılatının 3.408 kuruşta kaldığını gösteriyordu. Elde edilen sonuç çok kötüydü ve bu koşullarda mukataa idarecilerinin hazineye taahhüt ettikleri yıllık ödemeyi yapmaları mümkün değildi. Bunun üzerine Hacı Ahmed Ağa, mukataanın bir yıl daha nazır tarafından mı idare edileceği, yoksa geçen senenin hâsılatına göre sabit (maktu) bir vergi bedeliyle kendisine mi bırakılacağı şeklinde bir arzuhal kaleme aldı. Yapılan istişareler sonucu Macunhane Mukataasının, kalem harçlarından muaf olarak yıllık 4.500 kuruş vergi ile Hacı Ahmed Ağa'nın idaresine bırakılmasına karar verildi.⁵³

Ertesi yıl, ilginç bir gelişme yaşandı. Macunhanenin hâsılatı ortada iken, ortaklardan Şehrî Efendi 1.500 kuruş zam teklifiyle idareye talip oldu. Bunun üzerine, teklife şüpheyile yaklaştıkları anlaşılan maliye yetkilileri, Hacı Ahmed Efendi ve diğer ortaklardan 6.000 kuruşluk teklifin üzerine çıkıp çıkamayacakları hususunda bilgi istediler. Gelen cevapta, Rahîki berşi adı ile imal edilen macunun en önemli ve pahalı malzemesinin afyon olduğu, diğer malzemeleriyle birlikte katkı oranı düşürüldüğü takdirde değerini ve itibarını kaybedeceği, sonuç itibarıyla bundan hem devletin hem de mukataa sahiplerinin zarar göreceği vurgulandı. Kısacası, teklif edilen rakama ancak malzemededen çalarak ulaşılabileceği ima edildi. İlâveten, eğer mukataa idaresi Şehrî Efendi'ye bırakılır ise, diğer ortakların malikâne peşinatlarının ve macunhanede mevcut on bin kuruşluk malzeme değerinin kendilerine ödenmesi veyahut bu senenin de Hacı Ahmed Efendi'yle geçirilmesi istendi. Karar, macunun içerik maddeleri ve oranlarıyla oynamanın işletmenin tamamen yok olmasına neden olacağı gerekçesiyle Hacı Ahmed Efendi'nin lehine çıktı. Ayrıca, hazineye ödediği yıllık maktu vergi de beş yüz kuruş zamlı 5.000 kuruşa yükseltildi.⁵⁴ Bir yıl sonra Ahmed Efendi, çoğunlukla Tuna sahilleri tarafına satıldığını belirttiği macunun artık o taraflara gidemediğinden bahisle 1.000 kuruşluk indirim talep ettiyse de bu isteği kabul edilmedi.⁵⁵

⁵³ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 64/2, 15 Safer 1223 (12 Nisan 1808).

⁵⁴ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 70-71, 17 Safer 1224 (3 Nisan 1809).

⁵⁵ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 76/1, 27 Safer 1225 (3 Nisan 1810).

Savaşlar ve azalan tüketim nedeniyle satışları günden güne düşen, artan maliyetler dolayısıyla da kâr oranı ciddi derecede azalan macunhanede büyük bir gelir kaybı yaşanmaktaydı. 1792-93 yılında, imal edilen yıllık macun miktarı 23.204 kg, hâsılat ise 14.525 kuruş olarak hesaplanmıştı. O dönemde büyük bir kriz yaşanmış, otuz bin kuruş olması gereken hâsılat yarıdan fazla düşmüştü. Önlem olarak da macunhane hisselerinin yarısı Kahve Rüsümü Mukataası hisseleriyle değiştirilmiş ve mukataa idarecilerinin borç yükleri 14.462,5 kuruşa çekilmişti. Aradan on beş yıl geçip takvimler 1807 yılını gösterdiğinde ise durum daha da vahim bir hal almıştı. Macun imalatı 12.000 kg ile yaklaşık %50 gerilerken, hâsılat da 3.408 kuruşla %77 oranında azalmıştı. Bu durumda yapılacak tek şey, mukataa gelirinden hisse sahiplerine ödenmek üzere hazineye teslim edilen yıllık nakdî vergiyi düşürmek ve nitekim de öyle oldu.

İşte bu dönemde devlet, Macunhane Mukataası hissedarlarından vefat edip *mahlûl* (sahipsiz) kalan hisselerin gelirlerini Tersâne-i Âmire Hazinesine tahsis etti. Çünkü artık macunhane hâsılatı esham taksitlerini karşılamıyor, ortaya çıkan açık başka kaynaklardan bulunmaya çalışılıyordu. Nitekim 1808 yılında hisse sahiplerine yapılacak 7.750 kuruş gelir ödemesinin ancak 4.500 kuruşu karşılanmış, kalan 3.250 kuruş Enfiye Mukataası hâsılatından havale edilmişti. Dolayısıyla, sahipsiz kalan macunhane hisselerinin tekrar satılmayıp gelirlerinin Tersane hazinesine tahsis edilmesiyle, mukataanın üzerindeki yıllık borç yükü 14.062,5 kuruştan 7.750 kuruşa indirilmiş, kalan 6.312,5 kuruş da Tersâne-i Âmire hazinesine ayrılmıştı. Fakat beklenildiği gibi, Tersane hazinesine bu ödeme yapılamamış ve 1807-1809 yılları arasında biriken 18.770,5 kuruşun tahsili imkânı olmadığı anlaşılınca 1810 yılında bu alacaktan vazgeçilmişti. Hatta aynı yıl, hisse sahiplerine gelir ödemesinde yine açık çıkmış, zimmet defterlerinden havale edilen 1.200 kuruşla bu açık kapatılmıştı.⁵⁶

⁵⁶ BOA, C.ML, nr. 10464, 27 Receb 1225 (28 Temmuz 1810). Esham sahiplerine yapılacak gelir ödemelerine, ertesi yıldan itibaren bir düzenleme getirildi. Buna göre, bir ve ikinci taksit mukataa idarecileri tarafından, üçüncü taksit ise hazine tarafından ödenecekti. Nitekim 1816-1819 yılları arasındaki ödemeler de bu şekilde gerçekleşmiş, 4.500 kuruş maktu bedelin üstü olan 3.250 kuruş hazine tarafından verilmişti. (BOA, Bâb-ı Defteri Maden Mukataası Kalemî Defterleri [*D.MMK.d*], nr. 23091, s. 6).

1811 yılına gelindiğinde, macunhanenin başında bulunan Hacı Ahmet Efendi, hazineye ödediği yıllık 5.000 kuruşluk vergide indirim yapılmasını talep etti. Kabul edilmediği takdirde bu sefer ortaklarına gelir dağıtmayacağını, eğer isterlerse onların da kendisine gelir vermeden mukataayı idare edebileceklerini bildirdi. Ortaklar ise, ne mukataayı idare edeceklerini ne de gelirden vazgeçeceklerini ifade ederek teklifi reddettiler. Fakat mukataanın durumu ortadaydı ve sahiplerine gelir dağıtabilecek durumda değildi. Sonunda iki taraf da anlaşmaya mecbur kalarak, tüm ödemeler ve masraflar çıktıktan sonra gelir hâsıl olursa hisselerine göre taksim edilmesine karar verdiler. Aynı problem 1812-1814 yılları arasında da sürdü. Hacı Ahmed Efendi, yıllık vergide indirim yapılmadığı takdirde mukataa idaresinin ortaklarına bırakılmasını tekrar istedi. Ancak diğer ortaklar Mesud Ağa, Hacı Yusuf, Hacı İbrahim ve Hacı Mehmed'in, buna ne vakitleri ne de güçleri olmadığını beyan ederek kabul etmemeleri üzerine idare yine kendisinde kalmaya devam etti.⁵⁷

Macunhane Mukataası, malikâne olarak kayd-ı hayat şartıyla ve sekiz hisse üzerinden işletiliyordu. Hisse dağılımları eşit değildi. Hissedarlardan yani ortaklardan hangisi hazineye ödenecek yıllık nakdî vergide artış yapmayı taahhüt ederse, mukataa idaresi de tek elden kendisine bırakılırdı. 1796'dan beri uygulanan yöntem buydu. 1815 yılı sonlarında, ortaklar bu defa müşterek bir arzuhal kaleme aldılar. Macuna rağbetin azaldığını, malzeme fiyatlarının arttığını, hâsılatın yıllık sabit vergiyi ve masrafları karşılamadığını belirterek, ellerindeki beratları Hazine-i Âmireye teslim ederek mukataadan el çekmek istediklerini bildirdiler. Ek olarak da bir önceki yılın muhasebesini sundular. Buna göre, bir yıl boyunca 29 kazandan 3.732,5 okka(4.785 kg) macun, 13.168,5 kuruş da gelir elde edilmişti. Macunun fiyatı değişmemiş, okkası 3,5 kuruşa satılmıştı. Masraflar ise 14.294 kuruştü. Sonuçta 1.125 kuruş zarar söz konusuydu ve artık gelirler masrafı karşılamıyordu. Yedi yıl öncesine göre macun imalatı %60 düşmüştü. Arzuhalde verilen bu bilgiler sonrasında Hacı Ahmed Ağa sadarete çağrılarak, mukataanın durumu bir de kendisinden dinlendi. Ahmed Ağa, eski talebini tekrarlayarak, 5.000 kuruşluk yıllık vergide bin kuruşluk bir tenzilat yapılırsa, ortaklarıyla birlikte macunhaneyi idare edebileceklerini

⁵⁷ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 84-85, 21 Rebiülevvel 1227 (4 Nisan 1812); s. 92/1, 27 Rebiülâhır 1229 (18 Nisan 1814).

ifade etti. Yapılan istişareler sonucunda, sadece 500 kuruş indirim yapılarak mukataa yine kendilerine bırakıldı.⁵⁸ 1817 yılında, artan zararlar karşısında yaptığı müracaat üzerine, macunun fiyatı 1,5 kuruş zamlı okkası 5 kuruşa çıkartıldı.⁵⁹

Hacı Ahmed Efendi ve ortaklarının bu tarihten sonraki akıbetlerini bilmiyoruz. Ancak, yedi yıl sonrasına ait bir kayda göre, geliri her geçen yıl daha da azaldığı anlaşılan macunhane 1823 yılında kapanmış ve bir yıl süresince üretim yapmamıştı. 1824 yılında, idaresine emaneten maaşsız biri tayin edilerek tekrar açılmışsa da hâsılatında bir iyileşme görülmedi. Yılsonu hesaplarına göre, macun imalatı ve geliri daha da azalmıştı. Bir yılda, sadece 6 kazandan 791 okka (1.014 kg) macun imal edilerek 3.956 kuruş gelir elde edilmişti. En pahalı malzeme afyon olup okkası 75 kuruşa satın alınmıştı. Kazan başına düşen 88 okka (113 kg) macundaki afyonun katkı oranı ise 1,5 okka (1,92 kg) idi.⁶⁰

Macunhane hakkında ulaşabildiğimiz son önemli kayıt 1831 tarihli dir. 1825 yılı sonrasında tekrar malikâne yöntemiyle idare edilmeye başlanan mukataaya, 1827'de 100 kuruşluk bir peşinatla ulemadan Mehmed Raif Efendi ortak oldu. Dört yıl sonra, 1831 yılı Mart'ında ise senelik 100 kuruş vergi taahhüdüyle macunhane idaresini tek başına üzerine aldı. Mehmed Raif Efendi, bu işlemi gerçekleştirdikten dört ay sonra da Macunhane Mukataasını borçlarına mahsuben sarrafına devretti.⁶¹

Sonuç itibarıyla, İstanbul Mahmutpaşa'da bir aile işletmesi olarak yaklaşık 250 yıl faaliyet gösteren Berş-i Rahîkî Macunhanesi, 1783 yılında devletleştirilerek mukataa haline getirilmesinin üzerinden yarım asır geçmeden yok olma noktasına geldi. İlk zamanlar yıllık 45 ton macun imal edip 30.000 kuruş gelir elde ederek beklentileri karşılayan macunhane, 1790'dan itibaren bir çöküş sürecine girdi. Savaşlar nedeniyle İstanbul

⁵⁸ BOA, C.ML, nr. 6297; *MAD.d.*, nr. 8567, s. 107/1, 3 Cemaziyelâhır 1231 (1 Mayıs 1816).

⁵⁹ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 108/1, 25 Cemaziyelevvel 1232 (12 Nisan 1817).

⁶⁰ BOA, *MAD.d.*, nr. 9008, s. 1, 1239 (Mart-1824-Şubat 1825).

⁶¹ Bu işlem için gösterilen emsal, bir ay önce, ulemadan Abdullah Âtîf Efendi'nin Paşa sancağında bulunan Kara Ferecik hasları mukataasındaki 3/4 hissesini borçlarına mahsuben sarrafına devretmesiydi (BOA, C.ML, nr. 21124, 28 Muharrem 1247 (9 Temmuz 1831)).

dışına yapılan satışların kesilmesi, macunun en önemli ve pahalı malzemesi olan afyonun fiyatındaki yükseliş, artan maliyet ve giderek azalan tüketim, 1824’de macun imalatını yıllık 1 tona kadar düşürdü. Macunhane, esham sistemi içerisinde sürekli gelir getirmesi gereken bir işletme olarak idarecileri tarafından yıllarca ayakta tutulmaya çalışılsa da, nihayetinde bir sarrafın eline düşmekten kurtulamadı.

“An Opiate Paste Enterprise in Istanbul:

BERŞ-I RAHİKÎ PLANT (MACUNHANE) (1783-1831)”

Abstract

Rahîkî paste, which was a paste type of opiate, was invented by Yusuf Sinan Rahîkî, a poet of the 16th Century. His family and descendants produced and sold Rahîkî paste around 250 years in a store at Mahmutpaşa. The paste, which was famous as Rahîkî berşi, was producing for the purposes of medicine and healing, like others. When the storekeeper Rahîkî-zâde Mustafa Efendi died in 1783 without heir, the state, was in need of new revenues, confiscated the plant and transformed into a muqataa. Its’ revenues and the management were sold as shares to claimants for life. Arising costs and decrease in consumptions affected the paste production and income negatively and the plant started to make loss after 1790. Although keepers and the state tried to keep it survive the plant was sold to moneylenders in return of the keepers’ debts in 1831. The article tries to introduce famous and desirable Rahîkî paste and its’ plant in Istanbul once.

Keywords

Opium, paste, Opiate, Macunhane (plant), İstanbul, berş, Rahîkî, addicted, share, muqataa, enterprise.

Osmanlı'da İlk Elektrikli Tramvay ve Şehir Elektriği İşletme:

ŞAM'DA ELEKTRİKLİ TRAMVAY VE ŞEHİR AYDINLATMASI

Mesut AYAR*

ÖZET

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yapılan önemli yatırımlarla yeni bir çereye kavuşmaya başlayan Şam, XX. yüzyıl başlarında yaklaşık 150 bin olan nüfusuyla Osmanlı Devleti'nin en büyük şehirlerinden biri ve canlı bir ticaret merkezi hâline gelmişti. Şam için tasarlanıp hayata geçirilebilen başta gelen projelerden olan şehir elektriği ve elektrikli tramvay hatlarının tesis edilmesi, bu dönemde bölgenin en nüfuzlu siması olarak gösterilen Arap İzzet Paşa'nın desteğiyle tamamlanabilmiştir. Şam tramvayıyla aydınlatma işinin imtiyazı, önce Dürzü Emir Muhammed Arslan Bey'e verilmiş, sonrasında da merkezi Brüksel'de bulunan bir şirket tarafından kurulan Şam-ı Şerif Elektrik Tramvay ve Tenviratu Anonim Şirket-i Osmaniyesi'ne devredilmişti. Şirket, santral ve hatları devrin ileri şartlarına uygun bir şekilde oldukça kısa bir zamanda vücuda getirmiş, 1907 yılında resmî açılış yapılmıştı. Böylelikle de Osmanlı topraklarında ilk kez elektrikli tramvay kullanan ve elektrikli aydınlatmaya sahip şehir Şam olmuştur. Bu çalışmada, Osmanlı arşiv vesikaları ve yabancı literatürdeki veriler rehberliğinde, II. Abdülhamid dönemi Suriye'sindeki en mühim modernleşme projelerinden olan, Şam elektrikli tramvay hatlarının ve şehir elektriği sisteminin tesisi ve işletilmesi anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Şam, Suriye, elektrikli tramvay, elektrikli aydınlatma.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren modernleşmeye, özellikle teknolojik gelişmelere bağlı olarak beledî hizmetlerin niteliğinin çeşitlenmesi yeni hizmet alanlarını doğurmuştur. Bunlar arasındaki en dikkat çekici yenilik ise şehir içi ulaşımda aynı yüzyılın son otuz yılına damgasını vuran tramvayların hizmete sokulmasıdır. Hakikaten de şehir dokusuna düzenli bir görünüm kazandırıp güzelleştirilmesi kadar şehrin

---

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
mesutayar@kirkklareli.edu.tr

çeşitli semtleri arasında ulaşımın sağlanması, Osmanlı şehrinin modernleşmesindeki önemli gelişmelerdendir.

XIX. yüzyılda Amerika ve Avrupa'da önce atlı, sonrasında buharlı ve elektrikli tramvayların devreye girmesinden sonra, bu teknoloji zamanla Osmanlı Devleti gibi Batılı olmayan ülkelere de ihraç edilmeye başlanmıştır; XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Osmanlı yönetiminin özellikle bu araçların elektrikle çalışanlarını tercih etmesi de tramvay hizmeti verilen büyük şehirlerin elektrik enerjisine kavuşmasını hızlandırmıştır. Bu durumun izahı, yani bir ulaşım aracı olarak elektrikli tramvayın, şehir aydınlatmasında en mühim unsur olan elektriğin elde edilip kullanılmasındaki etkisinin ortaya konulması çalışmamızın hedeflerinden biridir.

Bilindiği üzere teknik alandaki yenileşme çabaları, Osmanlı modernleşmesinde mühim bir yere sahiptir. Bundan ötürü de bugüne kadar, Osmanlı'ya Avrupa'dan ithal edilen deniz, kara ve demiryollarına ait ulaşım teknolojilerinin kullanılması hakkında birçok değerli çalışma yapılmıştır. Ancak şehir içi ulaşım alanında sayısal açıdan bundan bahsetmek zordur. Söz konusu dönemde ülkede İstanbul, Selanik, Beyrut, İzmir, Şam ve Bağdat dışında bu tip yatırımların yapılabileceği büyük şehirlerin bulunmaması bu alandaki çalışmaların sınırlı kalmasının sebeplerinden biridir. Biz de bu çalışmayla; bir yanıyla büyük bir şehir, bir yanıyla da Osmanlı taşrası sayılabilecek özellikleri haiz, ayrıca büyük bir tarihsel geçmişe de sahip olan Şam'la ilgili böyle bir inceleme yaparak, bu alana bir katkı sağlamayı ve benzer çalışmalara bir zemin oluşturmayı hedefledik.

Osmanlı Devleti'nde elektrikli tramvayın ve elektriğin şehirlerde aydınlatma aracı olarak kullanılmasının teknoloji ithali ile ilgili olduğu düşünülürse, bu hususun Avrupa yada başka bir deyişle Batı sermayesi ile bağlantılı olacağı da muhakkaktır. Bu nedenle öncelikle bu konu hakkında kısa bilgi vermenin gerekli olduğu kanaatindeyiz: Osmanlı topraklarındaki yabancı yatırımların tarihinin, XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar geriye gittiğini biliyoruz. Ancak yabancı sermaye yatırımlarının asıl yoğunlaşması Avrupa'ya sosyal, siyasi, iktisadi bakımdan bağımlılığımızın arttığı Tanzimat Fermanı'nı takip eden yıllardan, yani 1840'lerden itibaren ve giderek artan şekilde ulaşım, haberleşme, sanayi, madencilik ve finans gibi alanlar-

da kendini göstermiştir.¹ Bu yatırımlarda sık kullanılan bir araç olan imtiyaz yöntemi de yerli sermayenin yeterince gelişmemesi dolayısıyla, yabancıların daha aktif rol oynadıkları bir sisteme dönüşmüştür. Bu sistem, kısaca, Osmanlı yönetiminin bir kişi ile yaptığı sözleşme uyarınca belli bir kamu hizmetini, masraf, kâr ve zararı bu kişiye ait olmak üzere tesis ettirip işletirmesi olarak da ifade edilebilir.²

İmtiyaz yöntemiyle özel teşebbüsten yararlanma yolunun doğmasında, bahsi geçtiği üzere, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeni belediye hizmet kalemlerinin oluşması ve bu hizmetler için gerekli örgütlenmenin ve mâli kaynakların bulunmaması da önemli bir rol oynamıştır. Bu yüzden söz konusu dönemden devletin yıkılışına kadarki süreçte belediye hizmetler alanında temel siyaset de imtiyaz verme usulü olmuştur.³ Diğer taraftan Batılı sermayenin yeni pazarlara olan gereksinimi de unutulmamalıdır. Bu bağlantı aslında Batının ekonomik alandaki güçlenmesinin en önemli ayağını oluşturan emperyalist siyasetle de bağlantılıdır ve esas konumuz olmasa bile çalışmamızın satır aralarında bunun izlerini görmenin mümkün olacağını söylemeliyiz.

Osmanlı yerel yönetimlerinin sunduğu hizmetlerin çeşitlenmesi⁴ ve büyük bir piyasanın oluşması, uzun bir süredir özellikle Suriye bölgesiyle

¹ Nuri Yavan, "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımların Lokasyon Seçimi Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2006, s. 30-31.

² Şükrü Karatepe, *İdare Hukuku*, İzmir 1995, s. 222; Metin Günday, *İdare Hukuku*, Ankara 2002, s. 296.

³ Cumhuriyet'in ilk birkaç yılı da bu sürece dâhildir (C. Giray Özgül, "Türkiye'de Kent- sel Hizmetler Alanında İmtiyazlı Şirketler ve Beledileştirme (1850-1950)", Ankara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 12.

1888 yılında, Osmanlı Devleti'nde dış borçlar haricinde var olan yabancı sermaye yatırımlarında belediye hizmetlerinin payı 9,3 iken, en büyük pay %65 ile İngilizlere aitti. 1914 yılında ise, yabancı sermaye yatırımları alanında belediye hizmetlerinin oranı %5,1 idi ve yaklaşık olarak 4 milyon İngiliz sterlini olan bu pastadaki en büyük pay %45 ile Fransızlara aitti. Onu %9,5 ile İngilizler ve %8 ile Almanlar takip ediyordu (Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*, Ankara 1994, s. 64).

⁴ Ne var ki belediye hizmetlerinde yatırımın yalnızca imtiyaz alan kişi tarafından yapılabilir olmasıyla, Osmanlı Devleti'nde yatırıma gereksinim duyan şehir sayısının az oluşu, yatırımların sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bu yüzden, birçok elektrik ve tramvay projesi gündeme gelmiş, hatta imtiyazı bile verilmişse de hayata geçirilememiştir (C. Giray Özgül, *a.g.t.*, s. 42).

yakından ilgilenen Fransızların iştahının kabartmış olmalıdır. Suriye, XVI. yüzyıldan itibaren burada bir varlığı olan Fransa'nın geleneksel nüfuz bölgesiydi. Öyle ki adı geçen dönemde bu bölgede faaliyette bulunan İngiliz tüccarlar bile bunu Fransız koruması altında yapıyorlardı. Sonraki birkaç yüzyılda da bu durum pek değişim göstermedi.⁵ Napolyon Savaşları'nda kaybettiği etkinliğini kısa sürede geri kazanan Fransa, 1830'larda patlak veren uluslar arası krizde Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer almıştı. Bunun neticesinde, dönemin diğer aktif Batılı devletleri ile pastayı paylaşmak zorunda kalarak etkisini yitiren Fransa'nın, yine de bu olaydan sonra Akdeniz'in doğu kıyılarına ve Suriye'ye olan ilgisi artarak devam etmiştir. Suriye'deki 1860-61 Olayları da Fransa'nın bölgedeki etkinliğinin artmasına hizmet etmiş; 1871'deki Alman mağlubiyetinden sonra bile bu ülkenin Suriye'deki nüfuzu diğer birçok Osmanlı toprağına nazaran yine canlı kalmıştır.⁶ Modernleşme hareketlerinin Fransa kanalıyla Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşması da bu hususu kolaylaştıran bir diğer neden olarak gösterilebilir. Aslına bakılırsa daha XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Suriye ve havalisinde başlayan demiryolları yapımı, bölgenin Fransa ile olan ticaretinin daha da gelişmesine yol açmıştı. Ardından Fransız sermayesinin belediye hizmetleri ve limanlar üzerine olan yatırımları başlamıştı. I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu paylaşılırken Suriye coğrafyasının Fransa'ya bırakılması da bahsedilen gelişmelerin sonucuydu.⁷

Osmanlı Devleti'nin son yarım asrında, Ortadoğu topraklarında Fransızlara ait yatırımlar yanında Belçikalıların yatırımları dikkat çekicidir. Belçika sermayesi yabancı ülkelerde faaliyet gösterirken, bu ülkedeki yabancı yatırım da mâli ve kurumsal etkenlerden dolayı artmıştı. Bu arada belirtmek gerekir ki Belçika'ya gelen yabancı yatırım büyük oranda Fransız sermayesinden oluşmaktaydı.⁸ Sözü edilen dönemde Belçika merkezli şirketler tramvayların elektrikli hâle getirilmesini ana amaç edinmiş ve paza-

⁵ Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu*, İstanbul 2009, s. 44-45.

⁶ J.M. Roberts, *Dünya Tarihi*, İstanbul 2011, II, 809-810; Adil Baktıaya, *a.g.e.*, s. 48.

⁷ Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 67.

⁸ Belçikalı yatırımcıların tramvay projelerine yaptıkları yatırımlarla ilgili özel bir çalışma için bkz. Alberte Martinez Lopez, "Belgian Investment in Tramways and Light Railways: An International Approach, 1892-1935", *The Journal of Transport History*, Mar 2003; 24, 1, 61.

rın ve ekonominin sunduğu imkânlar nedeniyle de büyük şehirleri seçmişlerdi⁹ ki bu çalışmanın konusu olan Şam da bunlardan biriydi.

Konuya girmeden önce, tramvay ve elektrik kullanımının dünyada ve Osmanlı coğrafyasındaki gelişimini kısaca belirtmekte fayda olacaktır. Buna göre; ilk tramvaylar, atlı olarak 1830'lu yıllarda Amerika'da ve sonrasında da Avrupa şehirlerinde kullanılmaya başlanmıştı. Osmanlı Devleti'nde ise ilk atlı tramvay 1871 yılında İstanbul'da hizmete girmiştir.¹⁰ Dünyanın birçok ülkesinde, zamanla büyüyen kalabalıklaşan şehirlerdeki yolcu sayılarındaki artış ve bu iş için atların kullanılmasından doğan sıkıntılar neticesinde, tramvayları çekmek için farklı enerjiler aranmak zorunda kalmıştır. Aynı sıralarda önce buhar gücünden faydalanılmaya başlanmış, fakat yüzyılın sonlarına doğru elektrik üretimi ve bu enerjinin avantajlarının ortaya çıkmasıyla birlikte elektrikli tramvayların kullanımına geçilmiştir.¹¹ Diğer taraftan, bu tür araçlar ilk kez yine Amerika'nın Richmond şehrinde 1888'den itibaren kullanılmaya başlanmıştır.¹² Öte yandan İstanbul'da

⁹ A.M.Lopez, *a.g.m.*, s. 63.

¹⁰ Vahdettin Engin, *İstanbul'un Atlı ve Elektrikli Tramvayları*, İstanbul 2011, s. 40; Feza Gunergun, "Osmanlı Devleti'nde Buharlı Tramvay İşletme Teşebbüsleri", *Çağın Yakalayan Osmanlı – Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 373. Atlı tramvaylar Osmanlı şehirlerine dünyada ilk ortaya çıktıktan yaklaşık 40 yıl sonra gelebilecektir. Buna dair rastlayabildiğimiz ilk resmî kayıt 1868 yılına aittir. O yıl, Meclis-i Meabir azasından Rüstem Bey tramvay inşa ve işletmesi için Osmanlı Hükümeti'nden imtiyaz istemiş; sonrasında da bu imtiyaz için padişah iradesi çıkmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Sadaret Mektûbî Mühime Kalemî [A.MKT.MHM], 416/89, 28 R 1285) ve İrade, Şura-yı Devlet [İ.ŞD], 9/443, 13 R 1285).

¹¹ Feza Gunergun, *a.g.m.*, s. 374. Bu gelişmelerden hiç de uzak kalmayan Osmanlı toplumu bilhassa *Servet-i Fünûn* dergisi vasıtasıyla aynı hususta Avrupa'yı takip edebilmekteydi. Mesela bu dergide 1890'larda Avrupa'da atlı tramvaylar yerine elektrik enerjisiyle çalışan tramvayların denendiği, fakat güvenli olmadığına kanaat edilerek bundan vazgeçildiği; 1897'de Dersaadet Tramvay Şirketi'nin atlı tramvay yerine petrole çalışan tramvay kullanmak üzere Nafia Nezareti'ne bir tasarı sunduğu belirtilmekteydi (*Servet-i Fünûn*, nr. 256, 25 Kanunîsâni 1311, s. 347). Yukarıda geçen elektrikli tramvaylarla ilgili olumsuz nitelikli habere karşın, başka bir sayıda "En ileri tramvaylar elektrikle çalışanlardır ve bunların da en iyisi Peşte'deki tramvaydır" denilmekteydi (*Servet-i Fünûn*, nr. 272, 16 Mayıs 1312, s. 188).

¹² Elektrik enerjisinin taşımada kullanımıyla ilgili olarak bkz. Michael Robbins, "The Early Years of Electric Traction: Invention, Development, Exploitation", *The Journal of Transport History*, (2000); 21, 1, s. 92-93.

1890'dan itibaren buharlı tramvayların hizmete sokulmasına dair çalışmalar yapılmışsa da bu gerçekleşmemiştir. Elektrikli tramvaylar ise, ilk olarak 1907 yılında Şam'da, ardından da Beyrut ve Selanik'te hizmete sokulmuştur. Payitaht'ta ise, ancak 1914 yılında atlar bırakılarak elektrikli tramvaya geçilebilmiştir.¹³

Çalışmamızın kapsadığı bir diğer konu, Şam'daki genel şehir aydınlatmasıyla, ev ve işyerlerinde elektrik enerjisinin kullanımınıdır. Osmanlı döneminde sokakların düzenli olarak aydınlatılması, ilk kez Tanzimat sonrasında gündeme gelmiş; başta İstanbul olmak üzere birkaç şehir önce gazyağı, sonra havagazı ve nihayetinde elektrikle aydınlatılmıştır. Buna bağlı olarak belediye hizmetlerinin özellikle Tanzimat'ın ilk yıllarında önem kazanmasıyla, Avrupa'nın modern şehir olgusu Osmanlı Devleti idarecilerini de benzer gelişmelere yol açabilecek kararlar almaya sevk etmiş, mesela 1847'deki bir resmî bildiriye, geceleri sokakların aydınlatılmasının gelişmişlik göstergesi olduğu belirtilmiş, çarşıda dükkânların önlerine kandil asılması gereği vurgulanmıştır.¹⁴

Aydınlatmada da kullanılan bir yakıt olan petrol, 1850'lerde Amerika'da keşfedildikten sonra kısa sürede Avrupa'da kullanılmaya başlanmış ve Osmanlı'ya da gecikmeden gelmişti. Burada, başlangıçta İstanbul'a yerleşmiş yabancılar ve zengin yerli halk tarafından kullanılmış, sonrasında da İstanbul dışındaki diğer birçok Osmanlı şehrinin de sokakları petrol lambaralarıyla aydınlatılmaya başlanmıştır. Bir diğer aydınlatma aracı olan madden kömüründen elde edilen havagazı ise ilk olarak 1812'de bulunmuş ve ilk olarak ertesi yıl Londra bu gazla aydınlatılmaya başlanmıştı. Osmanlı'da ise havagazı kullanımı daha Abdülmecid döneminde gündeme gelmişse de başkentin bazı caddelerinin bu yakıtla aydınlatılmasına ancak 1880'lerden

¹³ R. Sertaç Kayserilioğlu, "Tramvay", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi [DBİA]*, VII, 299. İstanbul'daki elektrikli tramvaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vahdetin Engin, *a.g.e.*, s. 168 vd. Belirtilmelidir ki Osmanlı Devleti'nin demiryolu ve tramvay teknolojisindeki gelişmeleri yakından takip ettiğini gösteren, 1910 yılında İsviçre'nin Bern şehrinde yapılan uluslararası demiryolları kongresine ve aynı zamanlarda Brüksel'de yapılan şehir içi tren ve tramvaylar kongresine katılması gibi, birçok işaret bulunmaktadır (BOA, Bâbîâli Evrak Odası [BEO], 3732/279890, 1 R 1328;4054/304036, 8 B 1330).

¹⁴ Zafer Toprak, "Aydınlatma" maddesi içinde "Tanzimat Sonrası" kısmı, *DBİA*, I, 476.

sonra geçilebilmiştir.¹⁵ Aynı sıralarda Şam'ın bazı sokakları gazyağı (petrol) ile ışıklandırılmaktaydı. Ayrıca, 1888 Nisanında Şam için havagazı ile aydınlatma imtiyazı verilmişti.¹⁶

Şehir aydınlatmasında zamanla en uygun ve yaygın enerji kaynağı olacak olan elektriğin kullanımı ise, ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşebilmiştir. Nitekim Paris'te 1878'den sonra elektrikle aydınlatmaya geçilmiştir. Bu arada Osmanlı şehirlerinden ilk defa elektrikle aydınlatılan şehir, tıpkı elektrikli tramvayda olduğu gibi yine Şam olmuştur. Hemen sonrasında Beyrut ve Selanik gibi şehirlerde elektrik donanımına izin verildiği hâlde İstanbul'da elektrik kullanımına çok sonraları geçilebilmiştir. Başkent'te elektrik ilk kez 1914'te üretilebilmiş; sokakların elektrikle aydınlatılmasına ise ancak 1920'de başlanabilmiştir.¹⁷

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyıl Başlarında Şam

Dünyadaki en eski şehirlerden biri olarak kabul edilen ve 1521'den itibaren kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan Şam, Osmanlı yönetiminde kaldığı süre boyunca belirgin bir büyümeye sahne olmuştur. Memlûkluların son dönemlerinde zayıflayan şehir, bilhassa XVI. yüzyılda ciddi bir gelişme göstermiş;¹⁸ bu yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Afrika, Mısır, Halep, Anadolu ve diğer bazı yerlerden gelen göçlerle önemli bir nüfusa sahip olmuştur. Aynı yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın başlarına kadarki dönemde yaşanan çatışma ve savaş ortamından olumsuz etkilenen şehir, XVIII. yüzyılda tekrar istikrar ve arkasından yatırım ve imara ka-

¹⁵ Zafer Toprak, *a.g.m.*, s. 478.

¹⁶ İmtiyaz Şam tüccarlarından Şükrü Bey'e verilmiştir. Bu imtiyazın şartnamesinde, ileride elektrikle aydınlatma hususunda başka bir talipli çıkar da imtiyaz isterse Şükrü Bey'in tazminat talebi olamayacağı da belirtilmekteydi (BOA, Bâbîâli Evrak Odası, Sadaret Divan Kalemî, Mukavelât [A.DVN.MKL] 29/18, 10 § 1305).

¹⁷ İstanbul'da elektrik kullanımına çok sonraları geçilebilmesinin sebebini birçok yazar –yanlış olarak– II. Abdülhamid'in güvenlik kaygısına bağlamıştır (Zafer Toprak, *a.g.m.*, s. 478).

¹⁸ Şam'ın kısa tarihçesi için bkz. Cengiz Tomar, "Şam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi [DİA]*, XXXVIII, 311-315 ve Ş. Tufan Buzpınar, *aynı madde* içinde 'Osmanlı Dönemi' ve '1918'den Günümüze' kısımları, s. 315-320.

vuşmuştur.¹⁹ Şam'ın tarihindeki mühim gelişmelerden biri de 1832'den 1841'e kadar Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın idaresinde kalmış olmasıdır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki -en meşhuru Mithat Paşa olan- güçlü Şam valileri, çok gerçekçi idari reformlarla birlikte altyapı gelişimini öngörebilmiş ve uygulayabilmişlerdir. Bunun göstergesi, gittikçe daha yoğun ve ayrıntılı bir hâl alan yol ve demiryolu projeleri ile telgraf hatları ve Şam şehrinin giderek Batılı bir çehreye, toplumsal alanlara, anıt ve caddelere kavuşmasıydı. Ancak bu projeler, büyük yatırımlar ve yeni sermaye kaynakları gerektirmiş, modernleşme giderek daha fazla Avrupa yatırımına bağımlı hâle gelmiştir.²⁰ Bununla beraber, zikredilen projeler, Şamlıların büyük çoğunluğunun geleneksel şehir hayatının dönüşümüne büyük ölçüde tesir etmiştir. Bu gelişmeleri evvela Hüseyin Nazım Paşa'nın girişimlerine dayandıran Şamlı tarihçi *Hüsni* yaşananları, 'Şehir serpildi ve medeniyet ruhu aşiret ve kabileler arasında yayıldı' cümlesiyle betimlemektedir.²¹

Bahsedilen dönemde, Suriye'deki şehir ve kasabalar arasında ulaşım ve iletişimin geliştirilmesi bölge için çığır açıcı olmuştur. Telgraf, 1861'den itibaren Şam ile birlikte Suriye'deki diğer önemli şehirleri İstanbul'a bağlamıştır.²² Avrupalıların bölgedeki demiryolu yatırımlarından otuz yıl kadar önceye gelen Şam-Beyrut yolunun 1863'te açılması ise, Şam ekonomisinin yeni baştan şekillenmesini anlamak için bir anahtardır. Bu yol Şam'ın dünya ekonomisindeki yerinin yeniden yapılanmasını, ürünlerinin rakiplerine göre daha avantajlı hâle gelmesini hızlandırmıştı.²³ Bununla birlikte daha sonraları, bir Fransız şirketin Beyrut-Şam-Havran (1894-96), Humus-Hama (1903) ve Halep (1902-06) demiryolu hatlarını inşa etmesi ile devletin

¹⁹ Ş. Tufan Buzpınar, *a.g.m.*, s. 315-317.

²⁰ L. Olga Hudson, "Cultural Capital: Wealth and Values in Late Ottoman Damascus [Cultural Capital]", Michigan Üniversitesi Doktora Tezi, 1999, s. 325.

²¹ L. Olga Hudson, *Cultural Capital*, s. 313.

²² Ruth Michal Roded, "Tradition And Change in Syria During the Last Decades of Ottoman Rule: The Urban Elite of Damascus, Aleppo, Homs And Hama 1876-1918", Denver Üniversitesi Doktora Tezi, 1984, s. 111.

²³ Böylece kıyı ve iç kesimler arasındaki dağların etrafından gerçekleşen üç günlük zor yolculuk 30 saate düşürülmüş, bazıları ziyaretçi ve önemli kısmı tüccar olmakla birlikte yılda 11 bin kişi bu yolu kullanmaya başlamıştı (L. Olga Hudson, *Transforming Damascus—Space and Modernity in an Islamic City [Transforming Damascus]*, London 2008, s. 50-51; Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 2000, s. 30).

1908'de Şam-Medine Demiryolu'nu tamamlaması,²⁴ sözü edilen değişimde önemli rol oynamıştır.

Elektrik şebekesinin ve elektrikli tramvayın hizmete girdiği XX. yüzyıl başlarında şehrin kuzeybatısında bulunan kamusal binalar da artık idari hayatın bariz Avrupaileşmesini ifşa etmekteydi.²⁵ Fakat II. Abdülhamid dönemindeki modernizasyon projeleri, Meşrutiyet'ten sonra aniden durmuştur. Bundan sonraki süreçte, Türkçülük politikaları ile Arap bölgelerinde gücün merkezileştirilip sağlamlaştırılması, Suriye bölgesinin yeniden yapılandırılmasının devam etmesi yerine, bu bölgeyi İstanbul'dan uzaklaştırmıştır.²⁶ Elbette bu uzaklaşmada bir süredir etkisi artarak devam eden Arap milliyetçilik hareketlerinin de başat rolü bulunmaktadır.

XX. yüzyılın ilk yıllarında, vilayetin ve Beşinci Ordu'nun merkezi olan şehrin genelinde bir bakımsızlık hâli hâkimdi. Çoğunlukla ahşap veya briketten yapılmış evler çamurla sıvanmıştı. Fakat idareci ve eşrafın oturduğu mahaller, Doğu'nun bütün ihtişamını sergileyen bir güzellikteydi. Burada yollar geniş ve bakımlı, yağmurlu havalarda bile gayet temizdi.²⁷ Bir Türk gazeteci 1910'un Şam'ını, genellikle eskilik ve kargaşa içindeki bir şehir olarak tasvir etmekte, burada hiçbir zevkin ve düzenin etkisinin olmadığını savunmaktadır. Ona göre; özellikle eski mahallerdeki bir iki metre genişliğindeki, bazısına hiç güneş değmeyen dar sokaklar iç karartıcıydı. Evlerin dış görüntüsü sâde, hatta fakirâne; fakat evlerin içleri muazzam derecede güzeldi. Ayrıca, büyük caddeler de dâhil Şam sokakları o kadar pisti ki halkın bunlar arasında nasıl yaşadığına hayret etmemek imkânsızdı. Bu yıllarda Şam'ın zaten dar olan caddelerini bir de tramvaylar işgal etmekte, yaya kaldırımlarına sergi açan satıcılar da şehirde yürümeyi bile zorlaş-

²⁴ *Servet-i Fünûn*, nr. 241, 12 Teşrinievvel 1311, s. 98-99; Ruth Michal Roded, *a.g.t.*, s. 112; P. Shukry Khoury, "The Politics of Nationalism: Syria And The French Mandate, 1920-1936", Harvard Üniversitesi Doktora Tezi, 1980, s. 166. Hicaz Demiryolu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Özyüksel, *a.g.e.*; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994.

²⁵ Gérard Degeorge, *Damascus*, Çev. David Radzinowicz, Paris 2004, s. 259.

²⁶ Bu sırada Osmanlı karşıtı duygular 1916'da bir grup Arap milliyetçisinin Merce Meydanı'nda idam edilmesiyle doruğa ulaşmıştı (L. Olga Hudson, "Cultural Capital", s. 324).

²⁷ Sabahattin Samur, "Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 1988, s. 106.

tırmaktaydı. Ne var ki yazar, tüm bu olumsuzluklara rağmen Şam'ın kendine has bir samimiyetinin olduğunu söylemeden de edememiştir.²⁸

Nüfus: XVI. yüzyıl sonlarında 52 bin olan Şam nüfusu XVIII. yüzyılda 90 bine ulaşmıştı.²⁹ 1830'lu yıllarda yaklaşık olarak 100-110 bin civarında insanın yaşadığı³⁰ şehir hakkında XIX. yüzyıl seyyahlarının nüfus tahminleri oldukça farklılık arz etmektedir. Bu, *Taylor*'a göre 35 bin, *Reybaud*'ya göreyse 400 bindir. *Lamartine* ise varoşlar ve çevre köyler dâhil toplamda yaklaşık bir milyon gibi bir sayıya ulaşmıştır. 1880'lerde Şam'ın nüfusunun 150 bin olduğu söyleniyorsa³¹ da *1318 Suriye Vilayet Salnamesi*, 1900 yılında şehrin 143 bin küsur kişiyi barındırdığını belirtmektedir. Bu kaynağa göre Şam'da 126 bin kadar Müslüman, 7 binin biraz üzerinde Yahudi, 4.700 küsur Ortodoks Rum, 4.300 raddelerinde Katolik Rum, 450 kadar Ermeni, 500 civarında Süryani, toplamları ancak 430 olan Marunî, Latin ve Protestan yaşamaktaydı.³² Bundan birkaç yıl sonrasını anlatan başka bir kaynaktan, (1906'da) Şam, 200 bin sakiniyle Suriye'deki en kalabalık şehir olarak nitelendirilmiştir.³³

1880'lerle I. Dünya Savaşı yılları arasında, Şamlılar eski şehirden çıkarak önceleri bağımsız bir yerleşim birimi olan Sâlihiye'ye ve bu kasabayla Şam arasındaki bahçelik ve tarımsal alanlara yönelmişti. Bu harekette bilhassa eski semtlerin gittikçe kalabalıklaşarak sağlıklı mahaller hâline gelmesi etkili olmuştu. Zira Şam'ı baştan başa kateden Berada nehri şehirde yoğun bir rutubet oluşumuna neden olmaktadır. Işık, hava, temizlik ve düzen olmadığından, insanlar bu ortamdan kaçmak istemekteydiler.³⁴ Ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yaşanan kolera ve veba salgınları da Sâlihiye tepelerine olan kaçıışı hızlandırmıştı. Tüm bunlara ilaveten, yol yapımı, jandarma tarafından arttırılan güvenlik ve yeni toprak sisteminin etkileri, şehir merkezinden olan ailelere kuzey varoşlarının açılmasına yar-

²⁸ Ahmed Şerif, *Arnavudluk'ta Suriye'de Trablusgarb'da Tanin*, Haz. Mehmed Çetin Borekçi, Ankara 1999, II, 111.

²⁹ Ş. Tufan Buzpınar, *a.g.m.*, s. 318.

³⁰ S. Samur, *a.g.t.*, s. 107.

³¹ L. Olga Hudson, *Transforming Damascus*, s. 40.

³² *1318 Suriye Vilayeti Salnamesi*, s. 364-365.

³³ Gérard Degeorge, *a.g.e.*, s. 261.

³⁴ Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 184-186.

dım etmişti. Sâlihiye; Şam'ın kuzey kısmında, arkası dağ, çevresi kayısı bahçeleriyle örülü, içinden Berada'nın kollarından Yezid deresinin geçtiği bir kasabaydı. Nüfusu, son zamanlarda buraya göç eden Türkmen ve Kürtler sayesinde artmış ve XIX. yüzyılın sonunda takriben 7 bine ulaşmıştı.³⁵ Bu hareketlilik, XX. yüzyılın geri kalanı boyunca da devam edecekti.³⁶

Şam Tramvay ve Elektrik İmtiyazlarının Verilişi

Osmanlı Devleti'nde şehir içi ulaşım, su, gaz, telefon, elektrik tedariği ve liman işletmesinden oluşan beledi hizmet alanlarında verilen imtiyazlar, devleti temsilen Ticaret ve Nafia Nazırı ile imtiyaz sahibi tarafından imzalanmaktaydı. Pek çok örnekte -yukarıda da belirtildiği üzere- bir imtiyaz Osmanlı kanunları zarfında, yabancı çıkar gruplarını temsil eden Türk tebaadan birine verilmişti.³⁷ Bununla birlikte yabancı tebaadan olanlara da imtiyaz verilebilmekteydi.³⁸

Öncelikle devletle imtiyaz alan kişi arasında bir sözleşme (mukavele-name) düzenlenmekteydi. Bu sözleşmeyle birlikte aynı anda, verilen imtiyazın içeriğiyle, yetki ve sorumluluklarını ve her türlü durum için uygulanacak olan kuralları içeren bir de şartname imzalanırdı. Ayrıca imtiyaz alan kişinin, imtiyazdan doğan her türlü hakkını kullanabilmesi için kurulacak anonim şirketin içtüzüğünü (dâhilî nizamname) hükümete onaylatması gerekiyordu.³⁹

³⁵ *Servet-i Fünûn*, nr. 302, 19 Kânunievvel 1312, s. 243.

³⁶ L. Olga Hudson, *Transforming Damascus*, s. 41. Şam nüfusu, Osmanlı idaresinden sonraki dönemde de şehir dışından gelen yoğun göç dalgasıyla hızla artmaya devam ederek manda rejiminin sonlarına doğru 300 bini aşmıştı (Gérard Degeorge, *a.g.e.*, s. 286).

³⁷ Basim A. Faris, *Electric Power in Syria and Palestina*, Beirut 1936, s. 217.

³⁸ Örneğin, İstanbullu bir tüccar 1888 Nisanında, Şam tramvayı imtiyazını henüz almış olan Yusuf Matran'ın Fransız himayesinde bir zat olduğunu belirterek, imtiyazın kendisine verilmesini istediğinde, aldığı cevapta, Matran'ın Osmanlı tebaasından olduğu, kaldı ki olmasa bile imtiyazların yabancılara da verilebileceği, önemli olanın kurulacak şirketin bir Osmanlı şirketi olması olduğu söylenmiştir (BOA, İrade, Mecelis-i Mahsus [İ.MMS], 97/4118, lef 2, 21 § 1305).

³⁹ Bu içtüzükler, Ticaret ve Nafia Nezareti ile imtiyaz sahibinin vekili arasında görüşülerek hazırlandıktan sonra, Dersaadet Mukavelât Muharrirliği tarafından kayıt işlemi yapılırdı. İç tüzüğün aslı saklanmak üzere Divan-ı Hümayun Kalemî'ne, bir nüshası

İmtiyaz sahiplerinin imtiyaz hakkını, yaşanan bazı aksaklıklar nedeniyle bazen birden çok defa olmak üzere güçlü Avrupalı sermayedarlara devretmesi ya da buna teşebbüs etmesi, Suriye coğrafyasındaki tramvay ve elektrik hatlarının tesis ve işletilmesiyle ilgili projelerin hayata geçiriliş sürecinin tam olarak ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. Bununla beraber, Şam şehrindeki tramvay tesis ve işletilmesiyle ilgili olarak kaydına rastlanılan ilk gelişme 1886 yılına aittir. Azimzâde Ahmed Şefik Bey ve birkaç ortağı o yılın Haziranında imtiyaz talep etmişler, Yusuf Matran'ı da vekil olarak İstanbul'a göndermişlerdi.⁴⁰ Ama bu kişiler sonraki bir buçuk sene içerisinde pek işin peşine düşmemiş, yazışmaların normal seyrini bekleyerek imtiyaz için ciddi bir istek göstermemişlerdi. Aynı arada İzmir'deki Göztepe tramvay hattı için verilen imtiyazın mukavele ve şartnamesine benzer bir şekilde, Şam'da tasarlanan tramvay için Yusuf Matran, 21 Ekim 1887 tarihinde bu kez kendisi için bir arzuhâl vermiştir. 10 Kasım'da bu arzuhal Sadaret kanalıyla Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilir. Yusuf Matran'ın bu işi üstlenmek üzere ortaya çıkması, Suriye Vilayeti ve dolayısıyla da Nafia Nezareti'nin hemen ona meyletmesini sağlar.⁴¹ Çünkü Beyrut Limanı imtiyazına sahip olan Yusuf Matran'ın Şam tramvayı imtiyazına da layık olduğuna inanılmaktadır.

Suriye Vilayeti için işin vakit kaybedilmeksizin hayata geçirilmesi önemlidir, zira Şam şehrinin böyle bir projeye çok büyük ihtiyacı olduğu düşünülmektedir. Bir de tramvayın geçeceği yolların ve kaldırımlarının bakım ve onarımının kurulacak tramvay şirketinin üzerine yıkılmak niyetinde olduğundan bu aceleciliğin sebebi ortadadır. Ticaret ve Nafia Meclisi, 23 Şubat 1888'de Matran lehine görüş bildirince,⁴² evrak Nezaret vasıtasıyla Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da görüşülmüş ve Sadaret kanalıyla Saray'a

---

da şirket vekiline verildi. Ayrıca daha sonra, tasdik edilmiş bir suret de Ticaret ve Nafia Nezareti'ne teslim edilirdi (BOA, BEO, 2207/165455, 8 Ş 1321). İmtiyaz şirketlerinin diğer özellikleri hakkında bkz. C. Giray Özgül, *a.g.t.*, s. 45-46; 86-89; Metin Günday, *a.g.e.*, 296-313.

⁴⁰ Ahmet Şefik Bey, Suriye'nin en güçlü ailelerinden Azimzâde ailesine mensuptu. Bu aile özellikle XVIII. yüzyılda yöredeki en güçlü ayan ailesiydi ve birçok ferdi Şam valiliğinde bulunmuştu (Selda Güner, "On Sekizinci Yüzyıl Şam'ına Dair Bazı Gözlemler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2011/1, s. 131-148).

⁴¹ BOA, İ.MMS, 97/4118, lef 3, 24 S 1305 ve lef 5.

⁴² Yusuf Matran, 1272 (h.) Şam-Ba'lbek doğumlu bir Katolik'tir. Nüfus Tezkiresi için bkz. BOA, İ.MMS, 97/4118, lef 10, 20 L 1303; 97/4118, lef 4, 10 C 1305.

ulaştırılmıştı. Ardından da imtiyazın Yusuf Matran'a verilmesine dair padişah iradesi çıktı.⁴³ Bundan bir süre sonra işi bozma niyetiyle İstanbullu bir tüccar belirseyse de Osmanlı idaresi bu girişimi dikkate almadı.⁴⁴

Şam atlı tramvay hattıyla, Şam'dan Müzeyrib'e kadar uzanacak tramvay hattının imtiyazını alan Yusuf Matran, planlarını tek başına hayata geçirecek maddi güce sahip olmadığından, bu iş için Avrupa'da kaynak aramaya başlar ve sonunda inşaat için gereken parayı Belçika sermayedarlarından oluşan bir şirket vasıtasıyla Brüksel'de temin etmeyi başarır.⁴⁵ Ancak sonraki yaklaşık iki yıl tramvayın tesisiyle ilgili bir gelişme meydana gelmez. Ta ki Kasım 1892'de Beyrut ve Şam Tramvayları Şirketi'nin (anlaşılan Matran bu adla şirketi kurmuş, ya da imtiyazı adı geçen oluşuma devretmiştir) Şam'da yapacağı tramvay hattından vazgeçmek ve onun yerine Müzeyrib hattı üzerinde, Şeyh Miskin adlı mahalden Cebel-i Dürüz'e kadar 35 kilometre uzunluğunda ek bir hat yapmak istediğini Osmanlı yönetimine bildirene kadar. Aynı sıralarda Vilayet yönetimi de kalabalık nüfusuyla beraber sokaklarının dar ve düzensiz olmasını sebep göstererek Şam'da tramvay tesisi işine sıcak bakmamaya başladığını belirtmektedir. Fakat Şûrâ-yı Devlet ve sonrasında Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da mesele masaya yatırıldıktan sonra şirketin bu isteği kabul edilmez. Yani Osmanlı yönetimi Şam'da bir atlı tramvay hattı inşasında kararlıdır. Yerel idareye de sokakların genişletilmesi yükümlülüğünün şirkete ait olduğu, gereken istimplâk için sarf edilecek paranın da onlardan çıkacağı söylenir.⁴⁶ Hakikaten de şirketin bu işten vazgeçmeye çalışmasının asıl sebebi, şehirde yapılacak istimplâk ve yıkımlarda harcanacak paranın oldukça yüksek olan maliyetinden kaçmaktır. Bir de şirketin yapmak istediği ek hatta zaten izin verilmezdi. Nedeni şu ki Osmanlı yönetimince, daha önce Akka-Şam Demiryolu imtiyazı çerçevesinde, bu hattın çevresinde 10 yıl süresince böyle bir girişime müsaade edilmeyeceği taahhüt edilmişti.⁴⁷

⁴³ BOA, İ.MMS, 97/4118, lef 1, 9 B 1305 ve lef 13.

⁴⁴ BOA, İ.MMS, 97/4118, lef 2, 21 Ş 1305.

⁴⁵ Yusuf Matran, parayı temin ettiğini 25 Kasım 1889 tarihinde Osmanlı makamlarına bildirilmişti (BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası [HR.TO], 533/44, 25 Kasım 1889; Stefan Weber, *Damascus-Ottoman Modernity And Urban Transformation 1808-1918*, Damascus 2009, s. 264).

⁴⁶ BOA, BEO, 101/7569, 16 R 1310.

⁴⁷ BOA, BEO, 256/19193, 1 S 1311; 523/39179, 29 CA 1312.

1900 yılında merkezi Paris'te bulunan Traction adlı Fransız anonim şirketi, Osmanlı Devleti tarafından İngiliz Bartelet'e verilen Selanik elektrikli tramvayı ve elektrikli aydınlatması ile İzmir'in elektrikli aydınlatması imtiyazlarını bu zattan satın almak ister. Aynı şirket, Şam tramvayı imtiyazını elinde tutan Şam ve Beyrut Demiryolu Osmanlı Şirketi'nden de Şam'da yapılması tasarlanan atlı tramvay imtiyazını satın almak niyetindedir. Traksiyon Şirketi bu imtiyazları üzerine alırken "İltizam-ı Sanaiye ve Elektrik Osmanlı Şirket-i Mümtaze-i Şahanesi" adı altında bir Osmanlı şirketi kurmayı tasarlar. Ancak anlaşılan Osmanlı yönetimi, bu durumun ilgili alanda bir tekel oluşturacağından çekinmesiyle sözü geçen girişime sıcak bakmamıştır.⁴⁸ 1906 tarihli bir resmî yazıda, Selanik, İzmir, Beyrut ve Şam'daki yatırımlar için bahsedilen şirketin teşkiline dair yazışma ve görüşmelerin yıllar yılı devam etmesine rağmen, adı geçen unvanla şirketin kurulamamış olduğu belirtilmektedir.⁴⁹

Şehirdeki elektrik kullanımıyla ilgili ilk teşebbüs ise, tramvaya göre birkaç yıl sonra meydana gelmiştir. 1891 yılında, Şam'ın elektrikle aydınlatılması için Necib Habib ve Reşid Esad Matran, Osmanlı yönetiminden imtiyaz talep etmişlerdi. Fakat durum Ticaret ve Nafia Nezareti'yle mütalaa edildikten sonra, Meclis-i Vükela tarafından isteğin reddine karar verilmişti. Sebep olarak ise, bir memleketin tamamen elektrikle aydınlatılmasının o an Avrupa'da bile mümkün olmayıp, hâlâ test edildiği, hâliyle bu husustaki çalışmaların neticesinin henüz görülmediğinden, Osmanlı topraklarında böyle bir iş için imtiyaz verilmesinin henüz uygun olmayacağı gösterilmişti.⁵⁰

⁴⁸ Traksiyon Şirketi'nin İstanbul'daki vekilinin girişimlerinin sonuçsuz kalmasından duyduğu öfkeyle, Fransa'nın İstanbul Sefirine meselenin halledilmesi için İstanbul Hükümeti'ne verilmek üzere kaleme aldığı protesto mektubu için bkz. BOA, Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Maruzatı [Y.PRK.EŞA], 37/33, 7 L 1318. Şirketin kuruluşunun tasdiki için yapılan müzakerelerle, bilhassa ismiyle ilgili sorunun aşılması için yapılan yazışmalar için ise bkz. Yıldız Perakende Başkitabet Evrakı [Y.PRK.BŞK], 80/107, 29 Z 1327; BEO, 2831/212311, 26 RA 1324.

⁴⁹ BOA, BEO, 2847/213501, 18 R 1324.

⁵⁰ BOA, Meclis-i Vükela [MV], 68/26, 12 R 1309.

Bundan birkaç yıl sonra, Şam'da elektrik üretip satma imtiyazı, Beyrut eşrafından Dürzî Emir Muhammed Arslan Bey'e verilebilmiştir.⁵¹ Bu imtiyaz, 1903 Nisanında, yine Osmanlı kanunlarına tâbi olmak ve hiçbir yabancıya devredilmeyerek yalnız bir Osmanlı şirketi vasıtasıyla idare edilmek şartıyla verilmişti. Ayrıca Şam Tramvay Şirketi de tramvay arabaları için elektrik enerjisinden faydalanmak istediği takdirde Muhammed Arslan Bey'le uzlaşacaktı. Bununla ilgili çıkarılan fermana uygun olarak, biri aydınlatmaya diğeri de tramvay çekmeye ilişkin düzenlenen mukavele ve şartname layihaları, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararlarıyla kabul edilerek sonunda irade-i seniyyesi yayınlanmıştı.⁵²

Böylelikle, Şam şehriyle civarında tramvay hatları kurup işletilmesi hakkında ilk olarak 10 Receb 1307 (2 Mart 1890) tarihli fermanla Yusuf Matran'a verilmiş olan imtiyaz, 18 Muharrem 1321 (16 Nisan 1903) tarihli mukavelenamenin 19. maddesi üzerine Muhammed Arslan Bey'e intikal etmişti.⁵³ Yani, şehrin elektrik enerjisine ve yine bu enerjiyle işleyecek tramvaylara kavuşmasında yetkili kişi adı geçen Dürzî Emir olmuştu. Sponsorluğu Ahmed İzzet Paşa (Arap İzzet Paşa / İzzet Holo Paşa)⁵⁴ tarafın-

⁵¹ BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323; Public Record Office [PRO], Foreign Office [FO], 368/58, 3 Mayıs 1906 tarihli, İngiltere'nin Şam Konsolosluğu'ndan İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderilen telgraf.

⁵² Bu konuda Sadaret'ten Ticaret ve Nafia Nezareti ile Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazı için bkz. BOA, BEO, 2055/154091, 30 M 1321. Aynı hususun Dahiliye Nezareti'nden Suriye Vilayeti'ne bildirilmesi için ise bkz. BOA, Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemî [DH.MKT], 706/10, 13 S 1321.

⁵³ BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323.

⁵⁴ Arap İzzet Paşa, Şam eşrafından Holo Paşa'nın oğludur. Oldukça iyi bir tahsil görmüş, zekası ve kurnazlığı sayesinde II. Abdülhamid'e yaklaşarak, onun en sadık adamlarından biri olabilmıştır. Zamanla sarayda ve devlet işlerinde büyük bir nüfuz kazanmış, vezirlik rütbesine kadar yükselmiş ve devletin bütün nişanlarını almıştır. Bu sırada padişahın ihسانları ve Avrupalı şirketlerle giriştiği büyük projeler sayesinde muazzam bir servete de sahip olmuştur. Bu servetin oluşumunda, paşanın Avrupalılardan aldığı rüşvetlerin de etkili olduğu bilinmektedir. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Avrupa'ya kaçmış, uzun yıllar Fransa'da yaşamış ve nihayetinde Mısır'da ölmüştür (İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, tarihsiz İstanbul, s. 198; Abdullah Kılıç, *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, I, 688). Ayrıca, incelenen dönemde Suriye'nin en güçlü ama en sevilmeyen siması olan İzzet Paşa'nın Abdülhamid'in adamı olması Arap milliyetçilerinin gözünde onu sevimsiz kılmıştır. 1916'da İttihatçı Cemal Paşa tarafından gıyabında idam cezasına çarptırılmış; ancak yine de milliyetçi Araplar tarafından sevilememiştir (L. Olga Hudson, *Transforming Damascus*, s. 109-110).

dan yapılan tramvay ve elektrik projelerinin gerekli imtiyazlarını almış olan Muhammed Arslan, paşanın tanınmış bir müşterisiydi. İzzet Paşa, hemen sonra proje için gerekli olan tahminen 60 bin lirayı toplamak üzere, şirkette imtiyazı kullanmak için ayrılmış 24 bin hisseyi satmayı denemiş; ancak hisselerin sadece 7 bini satıldığından, nihayet imtiyazın Avrupalılara devredilmesine karar vermişti.⁵⁵

Şam tramvay imtiyazı, sonradan Şam Elektrik Tenvir Şirketi'ne intikal etmiştir.⁵⁶ Bu kesin bilgiye dayanarak, Traction'un, bu kez de Şam tramvayı imtiyazını artık elinde tutan Muhammed Arslan Bey ile -daha doğrusu işin ardındaki asıl kişi olan İzzet Paşa ile- ilk zamanlarda anlaşmamış ve neticesinde Şam'a girememiş olduğu düşünülebilir. Ancak imtiyazın Belçikalı Campagnie General de Traction'a bu sürecin sonunda devredildiği bilindiğinden,⁵⁷ bu durumda Şam'daki bu yeni şirketin, Traction'un -merkezi Paris'te bulunan Traction'la bağlantılı olduğu düşünülmelidir- sahip olduğu bir müessese olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şam'daki tramvay projesini en sonunda hayata geçirecek olan Şam-ı Şerif Şehri Elektrik Tramvay ve Tenvir Anonim Şirket-i Şahane-i Osmaniyesi 23 Şevval 1322 (31 Aralık 1904) tarihinde ve Belçika sermayesiyle kurulmuştur.⁵⁸ Bu dönemler için, Belçika'nın Fransız sermayesini çeken bir ülke olduğu iyi bilindiğinden,⁵⁹ Şam şirketinin bu iki ülke sermayedarları tarafından teşkil edildiği akla yatkın gelmektedir.

⁵⁵ Tramvay ve elektrik imtiyazlarını alan Muhammed Arslan'ın arkasında İzzet Paşa'nın olduğu herkesçe bilinmekteydi (Olga Hudson, *Transforming Damascus*, s. 109-110).

⁵⁶ BOA, BEO, 2847/213501, 18 R 1324.

⁵⁷ L. Olga Hudson, *Transforming Damascus*, s. 110. Konuyla ilgili olarak aynı yazarın benzer içerikteki diğer bir çalışmasına da bakılabilir ("Cultural Capital", s. 312; BOA, İrade, Ticaret ve Nafia [İ.TNF], 1321 R/6, 17 R 1321; BEO, 2123/159185, 27 R 1321). Şirketle ilgili olarak *Servet-i Fünûn*'da, "Brüksel'deki İktisadî Şimendiferler Şirket-i Umumiyesi tarafından kurulan Şam-ı Şerif Elektrik Tramvay ve Tenviratı Anonim Şirket-i Osmaniyesi" ifadesi kullanılmıştır (*Servet-i Fünûn*, nr. 829, 1 Mart 1323, s. 356).

⁵⁸ BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323.

⁵⁹ Alberte Martinez Lopez, *a.g.m.*; Jackson, Simon M.W., "Mandatory Development: The Political Economy of The French Mandate in Syria And Lebanon 1915-1939", New York University Doktora Tezi, 2009, s. 214.

Tramvay ve Elektrik Hizmetlerinin Ayrıntılarının Belirlenmesi

Şam şehrinin elektrikle aydınlatılması ve tramvay tesisi için imtiyaz sahibiyle Nafia Nezareti arasında düzenlenip görüşülen mukavele ve şartnameler, 10 Ağustos 1903'te Nafia Nezareti'nden Sadaret'e sunulmuştu. Şirketin dâhilî nizamnamesi ise, 31 Aralık 1904 tarihinde yine Osmanlı yönetimine teslim edilmişti.⁶⁰

Daha 23 Mayıs 1903 tarihinde, Selanik ve İzmir elektrik imtiyazlarıyla birlikte Şam tramvayı imtiyazı hakkında Nafia Meclisi tarafından değiştirilerek düzenlenen dâhilî nizamname layihası (tasarısı) ve mazbatası Sadaret kanalıyla saraya iletilmişti. Bunun akabinde cevaben, yeni bir mazbata hazırlanarak, burada Şam tramvayının başı ve sonunun açıkça belirtilmesi istenilmişti.⁶¹ Bunu müteakiben Ticaret ve Nafia Meclisi tarafından, istenilen kısımlar layihaya eklenerek ilgili mazbata yeniden düzenlenmişti.⁶² Buna göre Şam'daki tramvay hattı şu şekilde inşa edilecekti: İlk hat Hükümet Konağından başlayarak Mısırcapısı şosesinin sonuna kadar tahminen üç kilometre olacaktı. İkinci olarak, Hükümet Konağından başlayan hat Muhyiddin Arabî Türbesi civarına kadar yaklaşık iki buçuk kilometre uzunluğunda yapılacaktı. Üçüncü hat yine aynı yerden başlayarak Bâb-ı Şarkî denen mahalle kadar yaklaşık iki kilometre olarak inşa edilecekti. Dördüncüsü, Bâb-ı Şarkî hattının sonundan itibaren Dûmâ(?) kasabasına kadar tahminen dokuz kilometre ve beşinci hat ise, hükümet konağından başlayarak Meze'l-Kasb'a (?) kadar takriben iki kilometre uzunluğunda olacaktı.⁶³

Sözü edilen Vükela Meclisi mazbatasını padişaha sunulduğunda, tramvaylar buharla çalıştığı takdirde bir tür tren hâlini alacağından, daha sonraları devlet için bir takım sorunlara sebebiyet verebileceği belirtilmişti.

⁶⁰ 1905 Ağustosunda dâhilî nizamnamenin hisse senetleriyle ilgili bazı maddeleri değiştirilmiştir (BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323).

⁶¹ BOA, İrade Hususi [İ.HUS], 1321 R/133, 13 R 1321.

⁶² BOA, İ.TNF, 1321 R/6, 17 R 1321.

⁶³ BOA, İ.TNF, 1321 R/6, 17 R 1321. Bu hatlardan, Hükümet Konağından Mısırcapısı şosesinin sonuna kadarki ve yine Hükümet Konağından başlayarak Muhyiddin Arabî Türbesi'ne kadarki kısımlarının inşası mecburi olacaktı (BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323).

Bundan dolayı da tramvayın hayvanlarla ya da elektrikle çalıştırılması, yapım izninin yalnız sözü edilen iki türe verilmesi gerektiği söylenmişti.⁶⁴ Padişah ayrıca, inşaatı yüklenenin tramvay hatlarının döşendiği yerlere dikkat etmesini, rayların gelişigüzel her yerden geçirilmemesini istemişti. Yani, Muhyiddin Arabî Türbesi gibi manevî önemi bulunan mekânlara çok yaklaştırılıp zarar verdirilmemesi gibi hususlara da dikkat çekilmiş, bunlara uyulmak şartıyla arzu edilen fermanın verileceği belirtilmişti.⁶⁵

Şam elektrik imtiyazı verildikten sonra,⁶⁶ bu imtiyazla ilgili olarak aydınlatma ve tramvayları hareket ettirmeye dair hazırlanan, elektrikle ilgili mukavelenameye göre; işletilecek tramvayların elektrik enerjisiyle hareket ettirilmesi istenirse, elektrik şirketi bunlara gereken elektriği üretip vermekle yükümlüydü. İmtiyaz sahibi de fiyat konusunda anlaşılırsa, bu mukavele ve şartname hükümlerine uygun bir şekilde tramvaylar için elektrik kullanımıyla ilgili gereken düzenleme ve inşaatı yapmaya mecbur olacaktı.⁶⁷

⁶⁴ BOA, BEO, 2123/159185, 27 R 1321; İ.TNF, 1321 R/6, 17 R 1321. Osmanlı Devleti'nde demiryolu imtiyazlarının alınmasındaki zorluklara karşı tramvay imtiyazlarının daha kolay alınması, demiryolu işletmek isteyen bazı yabancı yatırımcıları imtiyazlarını buharlı tramvay olarak almaya sevk etmekteydi (Feza Gunergun, *a.g.m.*, s. 302). Belgelerden de anlaşıldığı üzere, bu hileli durum Osmanlı makamlarınca gözden kaçmamıştı.

⁶⁵ BOA, BEO, 2123/159185, 27 R 1321; İ.TNF, 1321 R/6, 17 R 1321.

⁶⁶ Şam şehrinin elektrikle aydınlatılması ve elektrikle işleyecek tramvay hattının inşaa ve işletilmesi için verilen imtiyazın sonrakilere örnek olduğu söylenebilir. Şam için verilen imtiyazla aynı şartlarda Halep için bir imtiyazın 1906 yılında Felemenk tebaasından birine verilmesi gibi (BOA, Yıldız Perakende Teşrifat-ı Umumiye [Y.PRK.TŞF], 7/115, 4 Z 1323; İ.HUS, 1324 B/61, 27 B 1324).

⁶⁷ Şayet işletilecek elektriğin fiyatı hakkında müracaat tarihinden itibaren üç ay zarfında taraflar arasında anlaşma olmazsa, Ticaret ve Nafia Nezareti bu konuda görüş beyan edecek, ancak Nezaret'in görüşü de kabul edilmezse, taraflar ikişer hakem seçecek ve bunların belirlediği fiyata uyulacaktı. İmtiyaz sahibi ile tramvay şirketi anlaştıktan sonra, şartnamede belirtilen şekilde 18 ay zarfında yapılacak kesin keşifler akabinde, projenin harita ve layihası dörder nüsha şeklinde düzenlenerek Nafia Nezareti'ne takdir edilecekti. Nezaret de bunları dört ay içinde inceleyerek onaylayacaktı. Ayrıca elektrik fabrikasının yeri önce Ticaret ve Nafia Nezareti, Telgraf Nezareti ve Şam Belediyesi tarafından onaylanacaktı. Bu fabrika; cami, mescit, tekke, okul ile askerî ve mülkî binalarla silah ve mühimmat depoları, istihkâmlar ve torpido istasyonları yakınında kurulmayacak, böylece bu binaların tehlikeden korunması temin edilecekti (BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323).

Yine mukavelenameye göre; imtiyaz sahibi, masraf, zarar ve hasarı kendisine ait olmak üzere, haritaların takdiminden itibaren bir sene içinde inşaata başlamayı ve sonrasındaki 15 ay zarfında da tamamlamayı taahhüt etmekteydi. İmtiyaz sahibi, bir zaruret olmaksızın inşaata başlamadığı, başlayıp da bitiremediği ya da kendisiyle kontrat imzalamış olan tramvay şirketine elektrik vermeyi sebepsiz olarak durdurduğu takdirde imtiyaz haklarını kaybetmiş olacaktı. Bahsedilen madde, Osmanlı Devleti'nde bir şehirde kurulup işletilmek üzere elektrik imtiyazı verilirken başlıca gayenin, bu enerjiyle işleyen tramvaylara elektrik temin etmek olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan, tramvay imtiyazı herhangi bir aksilik durumunda iptal edilirse, hükümet bu imtiyazı da eğer istenirse elektrik imtiyazının sahibine verecekti.⁶⁸

Mukaveleden anlaşıldığına göre; Osmanlı şehirlerinden veya Avrupa'dan getirilecek, fabrika ve müstemilatının başlangıç inşaatı için gereken malzemeyle elektrik telleri, tesisler işletilmeye başlanıncaya kadar gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Fabrika arsasından, binalardan ve tesisatla ilgili araçlardan ve bir de imtiyaz gelirlerinin aslı üzerinden imtiyaz müddeti zarfında vergi alınmamıştır. Ancak doğrudan üretim ve işletmeyle ilgisi bulunmayan bütün binalar vergiye tâbi tutulmuştur. Bunun gibi, şirket görevlileri Osmanlı Devleti'nde geçerli olan vergileri vermekle yükümlüdürler.⁶⁹

⁶⁸ BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323.

⁶⁹ İmtiyaz sahibi ayrıca, fabrikaları, diğer aksamı ve alet edevatı daima iyi bir hâlde muhafaza edecek, masrafı kendisine ait olmak üzere gerektiğinde bunların tamirlerini yapacaktı. Öte yandan, tramvay hatlarının ve bununla ilgili alet edevatın bakım yükümlülüğü ise tramvay şirketinde olacaktı. Ayrıca, Ticaret ve Nafia Nezareti ile Telgraf Nezareti, inşaat esnasında ve bitirildiğinde işlemlerin uygun bir şekilde yapılıp yapılmadığını özel iki komiser vasıtasıyla kontrol edecekti. Tramvay hattının elektriklerle çalıştırılmasını sağlamak için gereken her türlü inşaat ve diğer çalışmanın tamamlandığı, imtiyaz sahibi tarafından hükümete haber verildiğinde, Nafia ve Telgraf Nezaretlerinden birer görevli inşaat ve diğer çalışmalarını teftiş edecek, bunlar yeterli bulunursa geçici kabul işlemi yapılacaktı. Bundan bir yıl sonra da yine İstanbul'dan gönderilecek memurlar tarafından yeni kontroller yapılacak, o zaman da durum şartnameye uygun bulunursa, bu memurlar tarafından hazırlanacak rapora göre, Nafia Nezareti tarafından kesin kabul işlemi yapılacaktı. Ayrıca imtiyaz sahibi her türlü hâsılatın yıllık cetvellerini hazırlayarak Ticaret ve Nafia Nezareti'ne sunacaktı kibu, devletin şirketi kontrol altında tutmak için uygulayacağı yöntemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır(BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323).

Elektrikle ilgili şartnamede, tramvaylar için imtiyaz sahibinin vereceği elektriğe mukabil alacağı azami ücret belirlenmiş, sarf edilecek elektriğin kilovat saat itibarıyla miktarının tespiti için özel saatler bulundurulması öngörülmüştü. Ayrıca, tarife ücretleri resmî izin olmaksızın arttırılamayacak; şehirde elektrik kullanan abonelerin balo, şenlik gibi özel durumlarda geçici olarak fazla elektrik talep edenleri olursa, imtiyaz sahibi kullanılan cereyanı elektrik saatine göre ücretlendirecekti. Yine şartnameye göre, şirket çalışanları Osmanlı yönetiminin belirleyeceği kıyafetlerle fes giyeceklerdi. Buradaki teknik elemanlar dışında kalan görevliler Osmanlı vatandaşlarından seçilecek, bu personel Şam halkıyla Türkçe konuşacaktı. Ayrıca imtiyaz sahibinin yerini alacak anonim şirket bir Osmanlı şirketi olacağından, doğal olarak devlet ile imtiyaz sahibi/şirket arasındaki sorunlar Şûrâ-yı Devlet'te görüşülecekti. Bunlara ek olarak, şirket hükümet daireleriyle Osmanlıca haberleşecekti.⁷⁰

Şam-ı Şerif Şehri Elektrik Tramvay ve Tenviri Anonim Şirket-i Şahane-i Osmaniyesi dâhilî nizamnamesine göre; merkezi İstanbul'da olacak olan şirketin ömrü, imtiyaz müddeti olan 99 yıldır. İmtiyaz sahibi Muhammed Arslan Bey bütün imtiyaz haklarını bu şirkete devrettiğinden, artık şirket imtiyaz sahibi sıfatını almıştı. Bu sebeple Muhammed Arslan Bey, ferman, mukaveleler ve imtiyazla ilgili diğer bütün evrakı, ayrıca şehrin genel aydınlatması için Şam Belediyesi ile kararlaştırılmış olan 22 Nisan 1903 tarihli sözleşmeyi şirkete teslim etmişti. Buna mukabil şirket temsilcisi; yukarıda bahsedilen inşası mecburi olan elektrikli tramvay hatlarını, Şam Belediyesi ile yapılan sözleşmeye göre yapılacak şehir aydınlatmasını, elektrik fabrikasıyla imalathaneleri, tramvay ve aydınlatmanın işletilmesi için gerekli olan teçhizatı tamamlamayıp hiçbir masraf talep etmeyerek şirkete teslim etmeyi taahhüt etmekteydi. Ayrıca, içtüzükte şirketin sermayesinin 6 milyon frank olduğu ve bunun her biri 500 frank olan 12 bin hisseye ayrıldığı belirtilmiştir. İchtüzükte göze çarpan önemli bir bilgi de diğer üyeleri Avrupalı olan şirketin idare kurulunda Arap İzzet Paşa'nın bulun-

⁷⁰ BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323.

Osmanlı toprakları üzerindeki Alman nüfuzunun arttığı bir dönemde bahsedilmiş olan bu imtiyazlar verildikten bir süre sonra, Şam'daki İngiliz konsolosunun imtiyazların Almanlara devredildiğini duyması Londra'da tedirginliğe yol açmış; ama sonra bu şirketin Belçikalı olduğunun anlaşılmasıyla İngilizler rahatlamışlardı (PRO, FO, 368/58).

masıdır.⁷¹ Bu, en başından beri sözü edilen projelerin ardındaki asıl gücün o olduğunu ispat eder bir durumdur.

Şam'da Elektrikli Tramvayın Hizmete Girişi ve Şehrin Elektrikle Aydınlatılması

Tramvayla, şehir merkezinin Sâlihiye ve Mîdân'ın uzak semtleriyle bağlantısı hedeflenmişti. Bu amaçla, önce sistemin planlarını hazırlamak üzere şirket tarafından Rozental adlı mühendis Şam'a gönderilmişti.⁷² Nitekim planlama ve ilk etapta hizmete girecek kısımların inşaatı 1905 ve 1906 yıllarında tamamlanmıştı.⁷³ Böylece ilk olarak Sâlihiye'den Mîdân yakınındaki Kadem'e kadar raylar döşenmişti.⁷⁴ Kadem-i Şerif mevkii, buradaki tren istasyonu Medine hattının başlangıç noktası olma özelliğine de sahip olduğundan,⁷⁵ tramvayın önce bu yöne doğru inşası kararlaştırılmış olmalıdır. Çünkü bu şekilde treni kullanacak yolcuların kolayca şehre ulaşmaları veya Şamlıların yine rahatlıkla trene ulaşmaları sağlanmış olacaktı.

Bu arada Tekye/Sûk Vadi Berada köyü yakınında bulunan şelalelere türbinlerin takılması ve elektrik santrallerine bağlanması, Danimarkalı mühendis Jensen tarafından denetlenmekteydi.⁷⁶ Osmanlı Hükümeti de aydınlatma ve tramvay tesisiyle ilgili olarak, şirketin yapacağı inşaat ve

⁷¹ Dâhili nizamname, şirket temsilcisi Franko ile Babîali hukuk müşavirlerinden Mehmed Ali Bey ve Belgrat Sefareti başkâtibi Emir Arslan Bey tarafından hazırlanmıştı (BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323). Burada ismi geçen Emir Arslan Bey, büyük ihtimalle imtiyazları alan Muhammed Arslan Bey ile aynı kişidir.

⁷² Bu esnada Sadaret'ten Suriye Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Rozental'e işlerinde kolaylık gösterilmesi isteniyordu (BOA, BEO, 2315/173606, 3 S 1322).

⁷³ Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 107-108. 1 Mart 1906 tarihli bir belgeden, o günlerde Şam Tramvay ve Elektrik Şirketi'ne ait arazide hafriyat çalışmaları yapılıyor olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî [MF.MKT], 913/52, 5 M 1324).

⁷⁴ L. Olga Hudson, "Cultural Capital", s. 313.

⁷⁵ Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 189.

⁷⁶ L. Olga Hudson, "Cultural Capital", s. 312. Berada nehrinin kaynağı, Beyrut – Şam Demiryolu güzergâhında bulunan Zeydani kasabası yakınındadır. 1.200 rakımı olan bu bölgeden doğan nehir, adını verdiği vadiden akarken büyür ve birkaç kolla Şam'a ulaşır (*Servet-i Fünûn*, nr. 301, 12 Kânunievvel 1312, s. 227).

diğer işlemlere nezaret etmek üzere Latif Efendi'yi komiser olarak tayin etmişti.⁷⁷

1906 yılı sonlarında şirket, inşaat bitime yaklaştığından geçici kabul işleminin yapılmasını Ticaret ve Nafia Nezareti'nden istemişti. Ekim ayında Nezaret'ten Sadaret'e gönderilen tezkire üzerine, Sadaret'ten Nezaret'e ancak yılsonuna doğru verilen cevapta, inşaat ve üretimin mukavele ve şartname hükümlerine uygunluğu anlaşıldığı takdirde geçici kabul işleminin yapılması için, Turuk ve Meabir Müdürü Hulusi Bey ile Posta Nezareti İmalat Müdürü Hasan Ferid Bey'in Şam'a gönderileceği bildirilmişti.⁷⁸ Bu gelişme hemen Nezaret kanalıyla şirkete aktarılmıştı.⁷⁹ Ardından Şam'a gitmiş olan Hulusi ve Hasan Ferid Beyler⁸⁰ tarafından düzenlenen rapor Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilmişti. Rapora göre; müesseselerin inşaatı tamamlanmış olan kısımları, mukavele ve şartname hükümleriyle bu konudaki tarifname ve resimlerin içeriğine uygun bulunmuştu. Ayrıca, tramvay için sokakların genişletilmesi sırasında harcanacak para, Suriye Vilayeti'nin emrine tâbi olarak Osmanlı Bankası Şam Şubesi'ne depozito edilip, tayin edilen komisyon tarafından istimplâk işlemlerine de başlanmış olduğundan, bahsi geçen kısımların geçici kabulünün (kabul-ı muvakkate) yapılması münasip bulunmuştu. Bununla birlikte, şehrin merkezinden her yöne 10'ar kilometre mesafeye kadar aydınlatma yapılması hakkındaki mecburiyetin devam etmesi şartıyla, geçici kabul işleminin tasdik edilmesine 3 Nisan 1907 tarihinde karar verilmiştir.⁸¹

Şam elektrik tramvayı ve aydınlatma şebekesinin resmî açılışı, 7 Şubat 1907 (25 Kânunisâni 1322 / 23 Zilhicce 1324) tarihinde Suriye Valisi Şükrü Paşa'nın da katıldığı bir törenle yapılmıştı. Ruhsatın verilmesinden sonra gerçekleşen açılıшта, vilayetin sivil ve askerî erkânı da hazır bulunmuştu. Törene şirketin genel sekreteri tarafından yapılan bir konuşma ile başlan-

⁷⁷ BOA, BEO, 2778/208321, 15 M 1324. Maaşı şirket tarafından ödenen bu görevli 2 Aralık 1905 tarihinde vazifeye başlamıştı (BOA, Ticaret ve Nafia Nezareti Dosyaları [T.], 141/10, 1 S 1324).

⁷⁸ BOA, BEO, 2958/221783, 23 L 1324.

⁷⁹ BOA, T., 141/150, 3 Z 1324; 141/153, 5 Z 1324.

⁸⁰ *Servet-i Fünûn*, nr. 829, 1 Mart 1323, s. 357.

⁸¹ Birer nüshası Posta ve Telgraf Nezareti ile şirket komiserliğine gönderilen rapor için bkz. BOA, T., 142/39, 19 S 1325.

mış, ardından hep birlikte padişah için hayır dualar okunmuş, kurbanlar kesilerek şehrin fakir fukarasına dağıtılmıştı. Daha sonra askerlerin selam duruşuyla birlikte mızıka takımı marşlar söylemişti. Bunu müteakiben de mızıka takımının en öndeki vagona, davetlilerin de diğer vagonlara binmesiyle ilk sefer gerçekleştirilmişti. Bu şekilde beş saat süren açılış merasiminden sonra, akşamleyin şehir ilk defa olarak elektrikle aydınlatılmıştı. Böylece Osmanlı topraklarında elektrikli tramvay kullanan ve elektrikli aydınlatmaya sahip ilk şehir Şam olmuştur. Belirtilmelidir ki şehrin böyle bir özelliğe sahip olmasında, civarında bu enerjinin az bir masrafla elde edilmesini sağlayacak bir su kuvvetinin bulunması da önemli bir etken olmuştur.⁸²

Tramvay hizmete girdiğinde, ileride şehrin diğer mahallerine uzatılması tasarlanmakla beraber, yukarıda da değinildiği üzere, şehir merkeziyle Sâlihiye ve Mîdân Mahalleleri arasında tesis edilmişti ve 5.400 metre uzunluğundaydı. Tekye'deki santralden gelen ve 10 aracın birlikte işlemesine müsait olan elektrikle işleyen tramvay arabalarının her biri 30 kişilikti. Kalabalık zamanlarda motorsuz bir araba bir motora takılıp işletilebiliyordu. Tramvay için kullanılacak elektrikle ilgili şartnamede yer alan maddelerden de araçların bazı özelliklerini ortaya koymak mümkün olabilmektedir. Buna göre; tramvaylar dolu olduklarında yokuş yukarı saatte 12, düzlükte ise saatte 20 kilometre hız yapabiliyorlardı. Ancak yolcuların ve yayaların can güvenliği için, tramvayın şehir içindeki hızı saatte 10 kilometreyi, şehir dışında da 20 kilometreyi aşmamaktaydı. Çok işlek ve kalabalık sokaklarda ani fren yapılıp durulabilmesi için bu sürat daha da düşük tutulmaktaydı. Bunun yanında, yayaları ikaz etmek üzere makinistlerin bir çanı ve ağız borusu vardı. Yine bir güvenlik önlemi olarak, hareket esnasında yolcuların binip inmelerini engellemek için arabalara küçük kapılar da konulmuştu.⁸³

Araçlardaki elektrik aksamı hakkında ise şunlar söylenebilir: Her tramvay vagonunun ön tarafında yeşil, arka tarafında kırmızı olmak üzere

⁸² *Servet-i Fünûn*, nr. 829, 1 Mart 1323, s. 357.

⁸³ Şartnameye göre, tramvaylar tek hatlarda yalnız makas yerinde, çift hatlarda ise sadece duraklarda duracak, duraklar arasındaki mesafe en fazla 300 metre olacak ve durak yerleri üzeri yazılı direklerle işaretlenecekti (BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323; *Servet-i Fünûn*, nr. 830, 8 Mart 1323, s. 375).

16 mumluk iki lamba bulunuyordu. Ayrıca vagonların içinde 10 mumluk bir lamba daha vardı. Yine tramvaylarda, saatte 10 kilometre hıza sahipken üç metrede, daha yavaş gittiği takdirde de bir metrede fren yapıp durabilmesi için sıradan bir köstekle, bir de elektrikle çalışan köstek bulunmaktaydı.⁸⁴

Tramvaylar anılan özellikleriyle Şam caddelerinde işlemeye başladığında ve sonrasında yeni açılacak hatlarla ilgili çalışmalar da devam etmekteydi. Bu faaliyetler sürerken, 1911 yılında Şam Elektrik ve Tramvay Şirketi'nin mukavelenameye göre tesis etmeye mecbur olduğu güzergâhta bir değişiklik isteği gündeme gelmiş, Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da alınan kararlar da şirketin talebi münasip görüldüğünden gereğinin yapılmasına izin çıkmıştı. Çünkü Şam Hükümet Konağı'ndan başlayarak Muhyiddin Arabî Türbesi'ne uzatılması gereken hattın geçeceği yolun bazı kısımlarının epeyce meyilli ve yolun etrafındaki emlakten istimlak edileceklerin oldukça kıymetli olması nedeniyle şirketin isteği makul karşılanmıştı. Bu ikincisi muhtemelen daha da önemliydi. Böylelikle o an Cısrülebyad'a kadar uzatılıp tamamlanmış olan hattın el-Ebyad Köprüsü'nden Türbe'ye kadar yapılacak kısmının değiştirilerek, güzergâhın bahçeler arasından geçen diğer bir yolu takiben Türbe'ye kadar uzatılmasına karar verilmişti.⁸⁵

Ancak Osmanlı idaresi, Şam'ın gelişmeye ve imara en uygun yeri olan Sâlihiye'nin Muhâcirîn Mahallesi sakinlerinin tramvay güzergâhının bu şekilde değişmesinden dolayı, yani tramvayın semtlerinden geçmeyecek olmasıyla mağdur edilmemelerini istiyordu. Daha önceden de bahsi geçtiği üzere, Şam'ın eski mahallelerindeki sağlıklı ortam sebebiyle, halk sokakları geniş ve yaşamaya daha elverişli olan Sâlihiye Muhâcirîn Mahallesi'ne rağbet etmekteydi. Dolayısıyla şehir bu yöne doğru genişlemekte ve buranın nüfusu artmaktaydı. Bunun için de el-Ebyad Köprüsü'nün sol tarafından Muhâcirîn Mahallesi'ne de ayrıca yeni bir hat tesis edilmesi şirketten istendi. Zaten daha öncesinde Suriye Vilayeti İdare Meclisi, bahsedilen hattın yapımını ertelemenin uygun olmayacağı hakkında görüş bildirerek, her iki hattın birden inşasına başlanması şartıyla yeni güzergâhı onaylanmıştı. Neticede, şirket de sözü geçen bu hatların birlikte uzatılmasına -

⁸⁴ BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323.

⁸⁵ BOA, İ.MMS, 1329 CA/28, 23 CA 1329.

başka bir şansı olmadığından- rıza göstermişti. Çünkü Osmanlı yönetimi Mayıs 1911'de, önce Muhâcirîn Mahallesi'ne giden hattın tamamlanması mecburiyetini dile getirerek, şirketin güzergâhın değiştirilmesi için yukarıda bahsedilen talebini kabul etmişti.⁸⁶ Bu sebeptendir ki, 1913 yılında Merce Meydanı'ndan başlayıp Cisirülebyad üzerinden Muhâcirîn Mahallesi'ne kadar giden ikinci hat tamamlanmıştı. Sonrasında da üçüncü bir hatla raylar Bâbütmâ'ya kadar uzatılmıştı.⁸⁷

1913 başında Sâlihiye'nin Muhâcirîn Mahallesine uzatılacak hattın güzergâhıyla ilgili yine sıkıntılar vardı. Bazı vatandaşlar hattın Sâlihiye Caddesinden geçmesini istiyorlardı. Tramvayın geçmesi, o caddenin değerini yükselteceğinden insanlar hattın kendilerinin bulunduğu yerden geçmesini arzu etmekteydiler. Ne var ki ana caddelerde yapılacak olası istimlâk faaliyetleri de işin maliyetini artırmaktaydı. Bir de hattın geçeceği güzergâha Vilayet İdare Meclisi'nce karar verilmişti⁸⁸ ve bu kararın anılan sebeplerle değişmesi mümkün olamayacaktı.

Elektrik, Şam'dan takriben 35 kilometre uzaklıkta bulunan el-Tekye adlı kayalık bir mahalde kurulan santralde, Berada nehrinin oluşturduğu bir şelaleden yararlanılarak üretiliyordu. Buna göre, suyun durgunlaştığı yerin üst tarafına kâgır sağlam bir bent inşa edilerek suyun önü kesilmiş ve seviyesi yükseltilmişti. Su buradan nehrin eski yatağı istikametinde inşa edilmiş olan kanal vasıtasıyla kasrû'l-mâi denilen bir depoya akıtılmaktaydı. Diğer taraftan, fabrika açıldığında bin beygir gücündeki türbinlerle çalıştırılmaktaydı.⁸⁹ Yine elektrik fabrikası hizmete girdiğinde 270 adet akümülatör alan bir kısım çalışırken, kısa zaman sonra bunun yetersizliği anlaşılacak tesise aynı miktarda aküyü alacak yeni bir kısım daha inşa edilecektir.⁹⁰

⁸⁶ BOA, İ.MMS, 1329 CA/28, 23 CA 1329; BEO, 3897/292227, 25 CA 1329.

⁸⁷ Ş. Tufan Buzpınar, *a.g.m.*, s. 317; Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 107 ve 264.

⁸⁸ BOA, Dahiliye Nezareti, İdarî Kısım [DH.İD], 4-2/29, 11 S 1331.

⁸⁹ *Servet-i Fünûn*, nr. 829 (1 Mart 1323), s. 356-357. Konunun teknik ayrıntıları için bkz. *Servet-i Fünûn*, nr. 830, 8 Mart 1323, s. 372-373. Şirketin elektrik fabrikası, arsa ve arazileri hakkında ayrıca bkz. BOA, Şura-yı Devlet [ŞD], 69/36, 9 ZA 1326; 2311/18; DH.İD, 107/22, 16 R 1329.

⁹⁰ BOA, T, 1360/15, 11 M 1327; 1360/18.

Tekye'de üretilen elektrik, üç telli bir hat ile Şam'a naklediliyordu. Bu hat telgraf telleri gibi inşa edilmiş ise de telleri 5 milimetre bakırdan ve direkleri de telgrafinkine göre daha kalın ve sağlamdı. Elektrik tellerini taşıyan direkler çoğunlukla çift olarak 30 metre aralıklarla dikilmişti. İnşaat esnasında elektrik hatlarının yerleşme olmayan mahallerden geçirilmesine gayret edilmiş, telgraf hattıyla kesiştiği noktalarda, telgraf hatları yerin altına alınmıştı. Ayrıca, şehrin içinde tramvay hattı geçirilen caddelerde önceden bulunan telgraf hattı yerinden kaldırılarak başka bir tarafa nakledilmişti.⁹¹

Fabrikada elektrik üretilmeye başlandığında, Şam'da henüz kişiye özel aydınlatma başlamamıştı; ancak bunun hangi şartlarda olacağı tespit edilmişti. Buna göre, abonelerin evlerine girecek tellerin üzeri lastikli olacağı gibi, her abonenin girişinde bir telden devre ve sarfiyatı bildirmek üzere bir elektrik saati bulunacaktı. Buna ilaveten, başlangıçta bir mum kuvvetinde bir gecelik aydınlatma ücreti 10 para olarak belirlenmişti.

Şam'da elektrikten önce, bazı sokaklar belediyenin kontrolünde gaz lambalarıyla aydınlatılıyordu. Fakat anlatıldığı üzere, sık sık çocukların lambaları kırması yüzünden bu pek yapılamamaktaydı. Bu sebeple, doğal olarak Şam halkı geceleri mum ve fenerler kullanmak zorundaydı. 1907'den itibaren elektrik sisteminin hizmete girişiyle birlikte bu durum sona ermiştir. Elektrik Şirketi, sokakların aydınlatılması için belediyeye imzalanmış mukavele gereğince, başlangıçta her biri 12 mum kuvvetinde bin adet elektrik lambasını 25-30 metre aralıklarla sokaklara yerleştirmişti. Ayrıca Büyük Cami ve Hükümet Konağı Meydanı, her biri biner mumluk sekiz büyük lamba ile aydınlatılıyordu.⁹²

Elektrik zamanla, şehirde sokak aydınlatmasıyla beraber, çarşılar, meydanlar ve çeşitli semtlerin sınırlarına kadar uzanıp gitmiş, böylece de şehir merkezinde, yeni kurulan semtlerde ve Şam'ın daha varlıklılarının yaşadığı kısımlarında güvenliğin sağlanması kolaylaşmıştır. Ne var ki başlangıçta, elektriğe kavuşan şehrin toplumsal hayatı çok büyük bir değişime uğramamış, bunda Müslümanların Ramazan ayı hariç geceleri dışarı pek çıkmamaları etkili olmuştur.⁹³

⁹¹ *Servet-i Fünûn*, nr. 830, 8 Mart 1323, s. 374.

⁹² *Servet-i Fünûn*, aynı yer. Şehirde aydınlatmaya ilk başlandığı zamanki lamba sayısı 1.442 olarak da verilmiştir. Bkz. Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 108.

⁹³ Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 109.

Şam'da 1907-1918 Döneminde Elektrik ve Tramvay Kullanımıyla İlgili Meydana Gelen Belli Başlı Gelişmeler

Şehir elektriği ve elektrikli tramvayın hizmete girişinden, Şam'ın 1918'de Osmanlı idaresinden çıkışına kadar geçen sürede, anılan müesseselerin şehrin hayatına ne derece etkide bulunduğu ortaya konulması bu çalışmanın başlıca hedeflerindendi. Ne var ki resmî evraka ve diğer kaynaklara yansıyan veriler neredeyse tamamen yaşanan sorunlarla alakalı ve sınırlıdır. Bu nedenle de bahsedilecek sorunlar çerçevesinde bir anlatının ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. *Elektrikle ilgili yaşanan sıkıntılar bahsinde*, Şam Belediyesi ile şirket arasındaki sözleşmeden doğan kriz, şüphesiz ilk değinilmesi gereken gelişmedir. Bu sözleşme, şehrin elektrikle aydınlatılması imtiyazına sahip Muhammed Arslan Bey'in vekili Mustafa Ayni Bey ile Şam Belediye Reisi Halil Paşa arasında 1904 yılında imzalanmıştı. Sözleşme üzerine şirket, şehri aydınlatmak için sarf ettiği elektrik mukabilinde belediye gelirlerinden yıllık 3 bin Osmanlı lirası almaya başlamıştı.⁹⁴ Fakat zamanla ödemeye ilgili ortaya çıkan sıkıntılar, meseleyi bir kriz hâline sokacaktı. Daha 1910 Nisanında Suriye Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne ve oradan da Sadaret'e iletilen yazıda, Şam Belediyesi ile şirket arasındaki mukavelenin, Ticaret ve Nafia Nezareti ile Şûrâ-yı Devlet'in onayı olmaksızın imzalandığı, belediyenin böyle bir salahiyetinin olmamasından dolayı da feshedilip yenisinin yapılması isteniyordu.⁹⁵

O sıralar elektrik enerjisini kömürle çalışan santralinden sağlayan Beyrut Tramvay Şirketi, kömür masrafına rağmen şehir aydınlatmasını ücretsiz olarak sağlamaktaydı. Buna karşılık Şam Elektrik Şirketi, memleketin bir nehrinin bedavaya kullandığı suyundan elde ettiği elektriği belediyeyi borca mahkûm ederek satmaktaydı. Bu durumun devam etmesi Şam ahali için büyük bir haksızlık olacaktı. Ayrıca sınırlı geliri kendine bile yetmeyen Şam Belediyesi zaten şehrin elektrik ulaşmayan bölgelerini aydınlatmak için bir de gazyağı kullanmakta olup bunun için de yıllık bin lira harcamaktaydı. O sıralar şehir meclisi de aydınlatma için sarf edilen bu meblağın üstüne bir de elektrik parasının kesinlikle ödenemeyeceğini belirtmişti. Bu sebeplerle de bahsedilen mukavelenin feshedilmesi bekleni-

⁹⁴ BOA, ŞD, 2313/3, 10 N 1331.

⁹⁵ BOA, Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi [DH.MUİ], 87-2/21, 18 C 1328.

yordu.⁹⁶ Ne var ki sonrasında durum defalarca İstanbul'a bildirilmiş; fakat bir kaç yıl boyunca kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır. Ta ki 1913 kışına kadar. Bu sırada Şam Belediyesi aşırı faizli olduğu gerekçesiyle, kontratta belirtilen bedeli elektrik şirketine ödemeyi reddedince, şirket de bir basın bildirisinden sonra şehrin elektriklerini kesmişti.⁹⁷

Aynı süreç devam ederken Ağustos 1913'te Şûrâ-yı Devlet; Şam Belediyesi ile elektrik şirketi arasında yapılan 1904 tarihli sözleşmeyi, imtiyaz mukavelename ve şartnamesine uygun bulmayıp, bunun muteber olmadığına karar vermiştir. Buna gerekçe/bahane olarak da şartnamedeki bir maddeye uyulmadığını öne sürmüştür. Zira şartnamenin 14. maddesi uyarınca, lambaların yanma ve söndürülme vakitleri belediye ile imtiyaz sahibi arasında kararlaştırılarak zikredilen konuda ayrı bir nizamname hazırlanması gerekmekteydi. İşte bu metnin hazırlanıp onay için Ticaret ve Nafia Nezareti'ne sunulması gerekiyorken bu yapılmamış, şirketle belediye kendilerince anlaşarak işi yürütmek istemişlerdi. Ayrıca şirket, şartname ve mukavelenamesi gereğince yalnızca elektrikle aydınlatma imtiyazına sahip olduğu hâlde, belediye ile yapılmış sözleşmenin 5. ve 7. maddelerinde başka usul ve vasıtalarla da şirkete aydınlatma hakkı verilerek imtiyazın sınırları genişletilmişti. Hâlbuki belediyenin imtiyazın sınırlarını genişletmek gibi bir yetkisi bulunmamaktaydı. Bu nedenle de Şûrâ-yı Devlet'te, belediye ile şirket arasında yapılan bahsi geçen sözleşmenin kanunen hükümsüz olup yok sayılacağı kararı alınmıştı.⁹⁸ Bu önemli gelişmenin akabinde taraflar masaya oturmuş ve yeni bir sözleşmeye imza atmışlardır. Eski sözleşmeye göre elektrik şirketine yılda lamba başına üç Osmanlı lirası ödenmesi gerekiyorken, şirket kârının ciddi bir kısmından vazgeçmiş ve çok daha makul bir fiyat olan 2.500 lamba karşılığında yıllık toplam 3.500 lira teklifinde bulunmuştu. Kısa bir müddet devam eden görüşmeler sonucunda mutabakat sağlanmış, böylece bir süredir elektrik verilmeyip karanlıkta bırakılan şehir tekrar ışığa kavuşmuştur.⁹⁹ Hizmete ilk girdiğinde bin lamba ile şehir

⁹⁶ BOA, ŞD, 2313/3, 10 N 1331.

⁹⁷ L. Olga Hudson, "Cultural Capital", s. 313.

⁹⁸ BOA, ŞD, 2313/3, 10 N 1331.

⁹⁹ Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 109.

1916'nın başlarında belediye ile şirket arasında halka satılacak ve şehrin aydınlatılmasında kullanılacak elektrik tarifesi hakkında yeniden görüşmeler yapılmaktaydı. Hemen sonrasında şirket yeni bir nizamname hazırlayarak ilgili makamlara sunmuş, Şûrâ-yı Devlet'in onayını beklemekteydi (BOA, T., 1418/27, 25 S 1334).

aydınlatılırken, hemen sonra bu sayı 1.400 küsura ve böylelikle de 1913 yılında 2.500'e çıkarılmış oldu. Diğer taraftan, dört yıl boyunca Şam sokakları aydınlatıldıktan sonra şirkete karşı takınılan bu tavır, dikkat çekici olmakla birlikte, belediyenin yaşanan malî sıkıntıdan kurtulacak bir hâlinin bulunmamasından ileri gelmiş olmalıdır.

Şehirde elektrikle ilgili şikâyetlerin başında, şirketin cereyanı istediği şekilde ve zamanlarda, istediği yerlere keyfince vermesi geliyordu. Ayrıca lambaların sözleşme şartlarına aykırı bir şekilde ancak üç beş mum kuvvetinde zayıf bir ışık verdiği de düşünülmekteydi. Şirketin bu yolsuzluğuna, halk da bazı evlere kaçak çekilen elektrik kablolarıyla karşılık vermektedir.¹⁰⁰

Şubat 1911'de, şehirde elektrik enerjisinin ahali tarafından çalındığı, saatleri teftiş için gönderilen şirket memurlarının ev ve dükkânlara girişlerine sahipleri tarafından engel olunduğu şirket tarafından Nafia idaresine bildirilmişti. Şirket, haklarının korunması için elektrik tesisatının teftişinde memurlarının ev ve işyerlerine girebilmelerine mahalli yönetim tarafından yardım edilmesini istemekteydi. Buna karşın Nezaretin Hukuk Müşavirliğinden, kanunların tayin ettiği durumlar haricinde, sahiplerinin rızası olmaksızın evlere girişin yasak olduğu; böyle durumlarda, sayaçlarını kontrol ettirmeyenlerin elektriklerinin kesilmesiyle bu insanların ev ve işyerlerini memurlara açmasının sağlanması gerektiği şeklinde bir cevap verilmişti. Bu meseleyle ilgili yazışmalardan anlaşıldığına göre, Nafia Nezareti şirketin sorununu çözmede istekli davranmamıştır. Zira bu meselenin halli yalnızca şirketin kazancını arttıracaktır. Oysa yönetimin istediği şey, şirketle birlikte hem hazinenin hem de ahalinin menfaatinin gözetileceği şartları oluşturmaktır. Tam da bu vesileyle şirketin şartnamesinde olan ve henüz yoluna koymadığı bazı pürüzlerin giderilmesinin istenmesi buna matuftur.¹⁰¹

Şam'daki elektrik enerjisinin kullanımı ve satışıyla ilgili zaman içinde farklı farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır. Belediye ile şirket arasında kararlaştırılacak sokak lambalarının durumu ve bunlarda kullanılan elektriğin ücretlendirilmesi, yine şirketle aboneler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi gibi durumlar ayrı ayrı nizamnamelere ihtiyaç duymaktaydı. Fakat Osman-

¹⁰⁰ Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁰¹ BOA, *T.d.*, 206.

lı idaresi bu tür düzenlemeleri yaparken açıkça, şirketin yönetime işinin düştüğü zamanları kolluyordu ki şirketin pazarlık gücü azalsın. Mesela şirketin tesislerindeki bir genişletme ya da yeni bir inşaat talebinin olduğu vakitlerde bu gibi düzenlemelere dair nizamnamelerin yapılması bekleniyordu.¹⁰²

Osmanlı Devleti'nde tüketim alışkanlıklarını değiştirmek ve yüzyıllardır karşılıksız olarak sağlanan hizmetlere para ödenmesini sağlamak şirketleri oldukça zorlamıştır. Su, gaz ve elektrik şirketlerinin yeterli sayıda abone bulamaması bu durumun göstergesidir.¹⁰³ Bu genel durumun varlığını Şam için de kabul etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim 1917'de elektrik arzı iyiden iyiye düştüğünde –ki bunda sürmekte olan savaşın da rolü büyüktür– şirketin türbinleri kapatarak üretimi durdurmak zorunda kalması, aynı hâli işaret etmektedir. Elektriksiz kalarak yine geceleri el feneriyle dolaşılan bir şehir vaziyetine gelen Şam'ın bu hâli, Osmanlı idaresinden sonra, Ekim 1918'de Faysal Hükümeti'nin girişimiyle şirketin elektrik üretimini yeniden başlatmasıyla sona ermiştir.¹⁰⁴

Tramvaylarla ilgili yaşanan sıkıntılar: Elektrikli tramvayın kullanılmaya başlanmasıyla Şam halkı bu yeni ve hızlı araçlara çok büyük bir ilgi göstermiş, vagonları daima hınca hınç doldurmuştu.¹⁰⁵ Ancak her hangi bir anda bu araçların dışında bulunan, rayların üzerinde gezinen Şamlılar için bu ilgiden eser görülüyordu. Şehrin caddelerinin dar ve düzensiz olmasına rağmen tramvaylara bağlı olarak meydana gelen kaza sayısının az olmasında Şam'a has bu özellik etkili olmuştur. Çoğu kere insanlar hiç çekinmeden tramvayların önünde yürür, araç sürücülerini devamlı olarak uyarı çanına basarlar, ama Şamlılar buna pek aldırmadığından, sonunda tramvay durağa gelmemiş olsa bile durmak zorunda kalırdı. Böylece, sürücülerin bu vaziyeti kanıksamalarından olsa gerek, pek kaza yapılacak durum da kalmamaktaydı.¹⁰⁶

¹⁰² Mayıs 1916'da bu türden bir örnek vuku bulmuştur (BOA, MV, 201/100, 4 B 1334).

¹⁰³ C. Giray Özgül, *a.g.t.*, s. 86-89.

¹⁰⁴ Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁰⁵ Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 106-108.

¹⁰⁶ Gazeteci Ahmed Şerif bununla ilgili olarak, "Hatta eşekli adamların eşekleri yoldan çekilir de sahipleri onlar kadar olamaz." diyerek şaşkınlığını ortaya koymaktadır. Yine aynı yazar, "Normalde gereksiz yere durmak zorunda bırakılan tramvayın sürücülerinin bu duruma öfkelenmesi beklenirken her defasında yolundan edilen yayaların kızdığı görüldü" demektedir (Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 182-183).

1908 güzünde Şam'da kullanılan vagonların yaklaşan kış şartları nedeniyle elverişsizliği görülmüş, bunun üzerine şirketin Osmanlı Devleti memuru olan komiseri durumu vilayet kanalıyla İstanbul'a bildirmiş, bunu müteakiben de şirketten kapalı vagonlar satın alarak sefere koyması istenmişti.¹⁰⁷ Ne var ki 1908-09 kışı geçerken vagonların ancak planlarının tasdiği aşamasına gelinebilmişti.¹⁰⁸ Ticaret ve Nafia Nezareti'nin onca ikazına rağmen 1909 Nisanında hâlâ yeni arabalar hizmete sokulmamıştı¹⁰⁹ ki bundan balık istifi doldurulan vagonlarla yolculuk eden ahalinin şirket tarafından pek de önemsenip saygı görmediği durumu çıkarılabilir.

Şam tramvayı hizmete girdikten sonra, bununla ilgili olarak şehirde ortaya çıkan başlıca sorun, hattın geçtiği caddelerde, özellikle dar caddelerde beliren izdiham olmuştu. Bir de çok dar caddeler için çift yerine tek hat tesis edilmişti ki bu durumu daha da kötüleştirmekteydi. Yani -istimlâkten kaçınılarak- mevcut genişlikle yetinilip tek hat inşa edilen caddelerdeki sorun. Bu durumda bir tramvay karşıdan gelen tramvayı bekliyor, zaten sıkışık olan yollar böylece daha da darlaşıyordu. Ancak işin maddi boyutu o denli büyüktü ki bu durumun zamanla kanıksanmasından başka bir şey yapılamamıştır.¹¹⁰

Osmanlı ülkesindeki mevcut diğer tramvaylar gibi Şam tramvayının başlıca meselelerinden birisi biletsiz yolculuk edenlerdi. Bu konuda sayısız şikâyet mektubu alan Osmanlı idaresi tramvaylar için yeni bir zabıta nizamnamesi hazırlatmaya koyuldu. Ancak bu nizamname tamamlanana kadar da o an yürürlükte olan demiryolları hakkındaki nizamnameyi 1912 yılından itibaren geçici olarak tramvaylarda da tatbik etmeye başladı¹¹¹. 1914 Martından itibaren ise "Memalik-i Mahrûse Demiryollarıyla Tramvaylarının Usul-ı Zabıtasına Dair Nizamname" yürürlüğe girdi. Nizamname, baş kısmı demiryollarına son kısımları tramvaylara ayrılan bir matbu kitapçık olarak, Şam ile birlikte ilgili diğer vilayetlere gönderilirken, icrasından Nafia, Adliye ve Dâhiliye nazırlarının sorumlu olduğu belirtiliyor-

¹⁰⁷ Bu arada şirketin hiç de yeterli olmayacak sayıda, yalnızca altı adet yeni vagon ısmarlaması şirket komiseri tarafından eleştirilmekteydi (BOA, T., 1359/88, 4 Z 1326).

¹⁰⁸ BOA, T., 1360/4, 3 M 1327; 1360/17, 11 M 1327.

¹⁰⁹ BOA, T., 1360/90, 30 RA 1327.

¹¹⁰ BOA, T., 1441/24, 27 Z 1329.

¹¹¹ BOA, DH.İD, 1/15, 28 CA 1330.

du. Nizamnamede tramvayların zabıta işleri beş kısımda ele alınmıştı. Birinci kısım, şirketin vazifeleriyle ilgiliydi ve üç fasıl da ele alınmıştı. İlk fasıl, tramvayları teftiş hizmetlerinde sevk ve idaresinde bulunacak görevliler hakkındaydı. İkinci fasıl arabaların vaziyeti, sağlamlığı, kapılarının özellikleri, arabaların iç ve dış lamba tertibatı, kadınlar için ayrılan bölümler ve her arabanın numarasının olması gibi konuları açıklıyordu. Aynı kısımdaki üçüncü fasılda ise işletmeye dair genel kaideler ele alınmıştı. Nizamnamenin ikinci kısmında işletme memurlarının vazifeleri, üçüncü kısımda yolcuların vazifeleri, dördüncü kısımda yayaların vazifeleri ve son olarak da beşinci kısımda zabıta memurlarının vazifeleri açıklanmıştı.¹¹² Bilhassa şirketin istediği husus, yani araçlara biletsiz binilmemesi, yolcuların vazifeleri bahsinde nizamnameye girmişti. Ayrıca bu durumun sağlanmasında artık yerel yönetimler de sorumluydu. Buna mukabil yerel yönetimlerin beklentileri de şirket ve memurlarının görevleri kısmında yazıya geçirilmiş oldu.

Daha şirketle Osmanlı yönetimi arasındaki elektrikle ilgili yaşanan krizden itibaren, tramvay yabancılara bağlılığın bir sembolü hâline gelmiş ve zaman zaman protestoların odağı olmuştu. Nitekim yukarıda bahsi geçtiği üzere, 1913 kışında şirketin elektrikleri kesmesinin ardından elektrik lambaları kırıldığı gibi şehrin birkaç bölgesinde tramvay yolcuları taciz edilmiş, tartaklanmıştı. Ayrıca dokuz vagona da zarar verilmiş ve bunu müteakiben tramvaya karşı bir boykot başlatılmıştı. Bu sırada, nadiren kullanılıyor olsa da her vagona iki polis yerleştirilmesi,¹¹³ yaşanan güvenlik kaygısını ortaya koymaktadır. Aynı esnada boykotun bitirilmesi umuduyla, saygın kimselerden oluşan bir komisyon görevlendirilmiş; ancak onların da girişimi hiçbir işe yaramamıştı. En sonunda, Mîdân semtinde tramvay kullanımını yerine omnibüs kullanımını için girişimciler ortaya çıkmıştı. Halk da bununla alakalı olarak kurulan yeni şirketin hisselerinin (1.200 liralık) ciddi bir kısmını alacak kadar bu işi sahiplendiğini göstermişti.¹¹⁴

Osmanlı belgelerinde Mîdân'daki sıkıntının kaynağı çok daha farklı gösterilmektedir. Buna göre, yollarına kaldırım döşenmesi talebinin yerine getirilmemesi üzerine, Mîdân Mahallesi sakinleri tramvay idaresine karşı

¹¹² BOA, DH.MB.HPS.M, 13/38, 8 B 1332.

¹¹³ L. Olga Hudson, "Cultural Capital", s. 313 ve 317.

¹¹⁴ Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 109; L. Olga Hudson, *Transforming Damascus*, s. 111-112.

iki buçuk ay boykot uygulayarak tramvayı kullanmamıştı. Yapılan görüşmeler neticesinde yolların şose olarak inşası karşılığında bu istekten vazgeçen ahali, 1913 Nisanın ortalarında tramvaya binmeye başlamıştı.¹¹⁵ Ne var ki çok geçmeden, 1913 Kasımında, Mîdân'da işleyen tramvaylara bazı çocukların musallat olup, içlerinde biletçiler olduğu hâlde arabalara zarar verdikleri, yolcuları rahatsız ederek üzerlerine çamur ve taş attıkları, polisin de bu durumu ancak izlediği şirket tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Mesele Vilayetten sorulduğunda, asla böyle bir durum olmadığı; bilakis, tramvaylara haddinden fazla insan bindirildiği, arabaların eskiliği yüzünden zamanında duramadığından esef verici kazalar yaşandığı cevabı alınmıştı. Aynı yazıda bahsedilen sebeplerden dolayı asıl ahalinin şirketten çok şikâyetçi olduğu, ayrıca şirketin biletçi ve diğer memurlarının işten anlamayan adamlar olmaları nedeniyle de sık sık gerginlikler meydana geldiği belirtilmişti.¹¹⁶ Karşılıklı memnuniyetsizlik, suçlama ve şikâyetler bundan sonra da sürüp gitti. Mesela 1917 yılında tramvay bilet ücretleri zamlanınca tartışma tekrar alevlenmiş ve tramvaya karşı yeni bir genel boykot yapılmıştı. Bu durumda da şirketin –yukarıda da bahsedildiği gibi- Tekye'deki türbinleri durdurmadan başka çaresi kalmamıştı.¹¹⁷

Tramvaylarda yabancıların fazla ücret alınarak dolandırıldığı, bazen bilet kesilmeden görevlilerin alınan ücreti ceplerine atıyor olması da hoşnutsuzluk yaratan konulardandı.¹¹⁸ Ama Şamlıların tramvayla ilgili başta gelen meselesi, bilet ücretlerinin pahalılığı olmuştur. Araçlar hizmete girdikten sonra, Şam'daki askeri okullarda okuyan öğrencilere tam bilet kesilmesi ilk şikâyetlere yol açmış, bunun üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti'nden şirkete, asker sayılan bu öğrencilerden yarım ücret alınması gerektiği bildirilmişti.¹¹⁹ 1907 Aralığında şirketin bu konuda hâlâ bir düzenleme yapmaması, Nezaret'in daha sert bir uyarıda bulunmasına neden olmuştu. Hâlbuki şartnamede yüzbaşı rütbesine kadar olan askerlerden yarım bilet alınacağı maddesi bulunmaktaydı ve askerî okullarda eğitim görenler de asker sayıldığından bahsedilen maddeyi uygulamak gerekiyordu. Müzake-

¹¹⁵ BOA, Dâhiliye Nezareti, Umur-ı Mahalliye-i Vilâyât [DH.UMVM], 105/1, 8 CA 1331.

¹¹⁶ BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus [DH.KMS], 5/26, 30 M 1332.

¹¹⁷ Stefan Weber, *a.g.e.*, s. 109.

¹¹⁸ Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 182.

¹¹⁹ BOA, T., 142/10, 14 M 1325.

reler sonucunda, üniformalı Mekteb-i Harbiye ve Askerî İdadî öğrencilerinden yarım bilet alınmaya başlandı. Sivil kıyafetle yolculuk edenlerse bundan faydalanamayacaktı.¹²⁰ 1910 Mayısında bu kez Şam Tıbbiye Mektebi öğrencilerinin tramvaylara 20 para mukabilinde binmesi okul müdürlüğünce istenmişse de şirket bunu reddetmişti. Bununla birlikte aynı günlerde, tramvay yolculuğu için on dokuz yaşını doldurmamış bütün öğrencilere mahsus olarak aylık 1, üç aylık 2,5 ve yıllık 9 mecediye olan abonmanlar oluşturulmuştu.¹²¹ Öte taraftan, araçlarda kimlerin ücretsiz taşınacağına dair şartnamede yeterli bir madde olmaması diğer bir sorundu ve bu konuda da karışıklıklar yaşanmaktaydı. Mesele ancak 1916'da Şûrâ-yı Devlet tarafından giderilebilmiş; buna göre, yalnızca vergi memurlarıyla telgraf ve posta memurlarının paso kullanarak tramvaydan ücretsiz faydalanmaları sağlanmıştır.¹²²

Yukarıda değinilen sorunlarla birlikte yaşanan gerginliklerden başka ilişkileri bozan başka başka sebeplerden de bahsedilebilir. Mesela, Osmanlı idaresi şirketin muhabere dili olarak Fransızca'yı kullanmasından oldukça rahatsızdı. Mukavelenamede de yazdığı üzere iletişim Türkçe yapılmak zorundaydı ve haberleşmenin bu şekilde yapılmaması "Osmanlı hukuk ve kanunlarına bir saldırı" olarak telakki ediliyordu. Meselenin alevlendiği dönemlerde duyulan rahatsızlık nezaret kanalıyla İstanbul'daki şirket vekiline bildirilerek Şam'daki müdürün ikaz edilmesi sağlanıyordu, o kadar.¹²³

İttihat ve Terakki yönetiminin Türkçü politikalarının Şam'daki bir tezahürü olarak da değerlendirilebilir bir şekilde, 1916 yılında Elektrik Şirketi halkla olan ilişkilerinde Türkçe kullanmaya zorlanmış, abone sözleşmeleri de Fransızcadan Türkçeye çevrilmişti.¹²⁴ Şartnamede de geçtiği üzere, aslında daha en başından beri şirket görevlilerinin halkla Türkçe konuşması gerekmekteydi¹²⁵ ama bu gerçekleşmemiş olmalı ki böyle bir direk-

¹²⁰ BOA, T., 143/50, 29 Ş 1325; 143/52.

¹²¹ Şirket yetkilileri, bu okulun öğrencilerinin de diğer öğrenciler gibi abonman alarak zaten istenilen ücrete yakın bir paraya tramvayları kullanabileceklerini söylemişti (BOA, MF.MKT, 1152/32, 29 R 1328).

¹²² BOA, ŞD, 512/2, 29 S 1334).

¹²³ BOA, T., 1362/42,3 B 1327.

¹²⁴ BOA, T.,1418/67, 17 CA 1334.

¹²⁵ BOA, A.DVN.MKL, 45/16, 14 C 1323.

tif verilmişti. Ne var ki bu sırada Şam'da Türkçe konuşan insan bulmak da oldukça zordu.¹²⁶

Şirket, I. Dünya Savaşı öncesinde olduğundan daha çok savaş sırasında büyük güçlükler yaşamıştır. Hem Osmanlı idaresi hem de boykotlarla alakalı olarak Şam halkıyla mücadele eden şirket, bu dönemde teknik elemanlarla ilgili olarak da sıkıntı çekmişti. Çünkü savaş devam ederken şirket çalışanlarının Şam'ı terk etmesiyle müessesenin işletilmesinde de sorunlar belirmişti. Bu eksiklik 1915'in sonlarında yabancı ve yerli mühendislerle giderilmeye çalışılmaktaydı. Almanya tebaasından başmühendis Alfred Krotet? ile yardımcısı elektrik mühendisi Kostantinidi Efendi ve işletme mühendisleri Âkil ve Kâmuran Beylerden oluşan teknik heyetin Şam'a gönderilmesi bundandır. Görevliler Şam'da Şubat 1916'da vazifeleri sona erene kadar üç ay kalmış,¹²⁷ muhtemelen yeni elemanlar yetiştirip işi onlara devrederek İstanbul'a dönmüşlerdi.

Benzer bir hâl Nisan 1917'de yaşandı. Bu sırada şirketin elindeki az sayıdaki eleman Belçika'ya döndüğünden Almanyalı baş makinistten başka makine ve elektrik tesisatından anlayan kimse kalmamıştı. Ancak baş makinist de devleti tarafında Alman ordusunda görev yapmaya çağrıldığından şehirden ayrılması gerekiyordu. Bu sebeple durum Alman Hükümeti'ne bildirilip baş makinist için özel izin istenmişti.¹²⁸ Yine bunun gibi, sonraları şirketin Brüksel'deki genel merkezi tarafından bir Alman mühendisin Şam'a gönderilmesi hakkında Osmanlı makamlarınca Alman idaresinden istekte bulunulmuştu.¹²⁹

1917 yazında Suriye Valiliği, şartname uyarınca tramvay güzergâhındaki mahallerdeki şose ve kaldırımları (tozlanmaya karşı) sulaması gerektiğini şirkete bildirdiğinde, şirket yetkilileri böyle bir yükümlülükleri olmadığı cevabını vermişti. Bunun üzerine Vilayet, Dâhiliye Nezareti aracılığıyla meseleyi Şûrâ-yı Devlet'e taşımıştı. Buradaki müzakereler neticesinde, şartnamedeki ilgili maddede belirtilen hükümde yalnızca bozulan şose ve

¹²⁶ Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 180. Başka bir kaynakta buraların Osmanlı toprağı olduğunu söylemenin bile insana garip geldiği vurgulanmıştır (*Şehbal*, nr. 34, 1 Şubat 1326/14 Şubat 1911, s. 190).

¹²⁷ BOA, T., 1418/45; 1418/48; 1418/49; 1418/50; 1418/51; 1418/52.

¹²⁸ BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi [HR.SYS], 2433/53.

¹²⁹ BOA, HR.SYS, 2437/42.

kaldırımların tamir edileceğinin yazıyor olması sebebiyle, şirket haklı bulunarak mesele kapatılmıştı.¹³⁰ Buna karşılık Osmanlı yönetiminin şirketin bazı yanlış hâllerine karşı müsamahakâr olmadığını da işaretleri vardır. Örneğin, Şam İstasyonu ile fabrikanın bulunduğu Tekye mevki arasında şirketin bir telefon hattı kurarak birimleri arasında haberleştiği Osmanlı Hükümeti'nce öğrenildiğinde buna ciddi bir tepki gösterilmiş ve hattın derhâl kaldırılması sağlanmıştı.¹³¹

1917 yılında benzer birçok yabancı sermayeli yatırım gibi Şam tramvayının da devlet tarafından satın alınmasının tasarlandığı bilinmektedir; ama bunun gerçekleştiğine dair tarafımızdan bir kayda rastlanamamıştır.¹³² Ayrıca Şam'daki Türk idaresinin son günlerinde, devletin şirkete pek de güvenmediğini gösteren belirtiler vardır. Şöyle ki Temmuz 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden çıkan bir belgeden, bu sırada şüphe duyulan Şam Elektrik Fabrikası müdürü olan Belçikalının genel hâlleri hakkında bilgi isteniyordu.¹³³ Bunun üzerine Suriye Vilayeti'nin Eylül 1918 tarihli cevabında, bu şahsın tehlikeli ve fena biri olduğu, elindeki elektriği alet ederek ahaliye karşı her türlü zorbalığı yapabildiği belirtilmiştir.¹³⁴

Osmanlıların bölgeden çekilmesinden yaklaşık iki yıl sonra, 1920'de Fransız mandasına giren Şam, 1946'ya kadar bu şekilde idare edilmiştir.¹³⁵ Dünya Savaşı esnasında olduğu gibi sonrasında da yani Suriye'deki Osmanlı idaresi fiilen bittikten sonra da Fransa'ya yakın olan Belçikalı yatırımcılar Şam şirketini kontrol etmiştir.¹³⁶ Ancak doğal olarak savaş şirketin büyümesine büyük oranda engel olmuş, gelişim için bütün enerjisiyle yeni

¹³⁰ BOA, Dâhiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri [DH.İ.UM.EK], 106/83, 19 R 1335.

¹³¹ Zira telefon hattı kurmak için ayrı bir ferman ve ruhsat gerekiyordu (BOA, T., 143/25, 20 B 1325; DH.MKT, 1201/62, 13 B 1325).

¹³² BOA, MV, 205/65, 13 RA 1335.

¹³³ BOA, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi [DH.ŞFR], 88/273, 21 N 1336.

¹³⁴ BOA, DH.ŞFR, 5947/53, 10 Z 1336. İlginçtir ki müdür Mösyö Mison üçüncü rütbeden Osmanlı nişanı sahibiydi (BOA, İrade, Taltifat [İ.TAL], 1332 R/8, 5 R 1332). Yine bunun gibi Temmuz 1908'de Şam Elektrik Şirketi vekili Mösyö Franko'ya, Hamidiye Hicaz Demiryoluna ait çalışmalar sırasındaki hizmetlerinden dolayı ikinci rütbeden Osmanlı nişanı verilmesi ise, yukarıda anlatılanlara karşın şirketle Osmanlı idaresinin iyi ilişkilerinin de olduğunu gösteren durumlardandır (BOA, İ.TAL, 1325 Z/12, 3 Z 1325).

¹³⁵ Ş. Tufan Buzpınar, *a.g.m.*, s. 318-319.

¹³⁶ Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 67.

baştan başlamaya zorlanmıştır.¹³⁷ Hakikaten de şirket savaş süresince hem santrallerindeki materyal kayıplarından hem de müşteri sayısındaki azalmadan zarar görmüştü. Bununla birlikte Suriye'deki Fransız manda yönetimi sürerken, 1928 yılında, önceki Belçikalı şirketin yeniden yapılandırılmasıyla yeni bir şirket kurulmuş ve buna aynı tarihten itibaren 30 yıllık imtiyaz verilmişti.¹³⁸ Öte yandan, dikkat çekici bir husus olarak belirtilmelidir ki savaştan sonra Suriye toprakları artık Türklerin olmasa da burada Osmanlı hukuku muhafaza edilmiştir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı kanunlarına ait hükümler, Şam'da kamu hizmetleri düzenlemesine temel olarak Fransız mandası döneminde de devam etmiştir.¹³⁹

S o n u ç

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda dünyada ulaşım alanında meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmiş, vakit kaybetmeksizin bunları kendi şehirlerinde uygulamaktan geri kalmamıştır. Aynı yüzyılın sonlarında Avrupa'da faaliyete geçen elektrikli tramvaylar için de durum böyledir. Bu araçların doğal olarak öncelikle başkentte faaliyete geçirilmiş olması beklendirildi; ancak bu gerçekleşmemiş, ülke topraklarında elektrikle işleyen tramvayların ilk kullanıldığı şehir Şam olmuştur. Bununla birlikte, tramvaylar için üretilen enerjinin sağlandığı santralden elde edilen elektrikle şehrin cadde aydınlatması da sağlanmıştır. Şam bu yönüyle de Osmanlı şehirleri arasında ilk olma özelliğine sahiptir. Nitekim XIX. yüzyılın sonlarından itibaren gazağı ile yapılan sokak aydınlatmasına sahip olan Şam, 1907'de elektrige ve bu enerjiyle çalışan toplu taşıma araçlarına kavuşmuştur. Şehir elektriğinin kısa bir süre sonra ev ve dükkânlara kadar ulaşmış olduğu da ayrıca belirtilmelidir. Bununla birlikte, zaten bahsi geçen yüzyılın ortalarından itibaren Batı sermayesinin artan ilgisiyle birlikte, beledi hizmetler alanında büyük projelerin vücuda getirildiği Şam'da, XX. yüzyıl başlarında modernleşme ve geleneksel şehir hayatının dönüşümü, elektrik ve tramvayla birlikte önemli ölçüde ivme kazanmıştır.

Diğer taraftan, bazı Avrupalı çağdaş gözlemciler, XIX. yüzyılı Şam için genel bir gerileme dönemi olarak nitelendirmiş, bu süreçte şehrin eski

¹³⁷ Basim A. Faris, *a.g.e.*, 73.

¹³⁸ Basim A. Faris, *a.g.e.*, 114-115.

¹³⁹ Basim A. Faris, *a.g.e.*, 214.

parlaklığını kaybettiğini belirtmişlerdir. (1872'de) E. Melchior'a göre, modernleşmeyle birlikte Avrupa'nın mefruşat ve mobilyasının Şam'ı istilası, şehrin eski evlerine büyük bir darbe indirmişti. Diğer taraftan o günün Batılı şehirlerinin aksine Şam'da cadde ışıklandırmasının olmayışı Avrupalılarca hayretle karşılamaktaydı. Zira bu yüzyılın son çeyreğinde şehrin her caddesi ışıklandırılmıyor, yalnızca sokak başlarına konulan fenerlerden sağlanan aydınlıkla yetiniliyordu. Bunların dışında, Pierre Lotti 1894'te Şam'ı şen, gülen ve serbest bir İslam şehri olarak tanımladıktan sonra, yığınla yapılan yapay bronz saatlerle gaz lambalarının varlığından hayıflanmakta, sonraki yıllarda demiryolu tamamlandığında Avrupa'nın ucuz ve zevksiz mallarının Şam'ı tamamen istila edeceğini düşünmekteydi.¹⁴⁰ Aynı bakış açısıyla, tramvay ve elektriğin Şam'ı kendi kimliğinden ayırarak daha Avrupalı bir hâle dönüştürdüğü sonucuna varılabilir. Ancak açıktır ki bu bakış açısının temelinde, özellikle o yüzyılda Avrupalıların gezi ve arkeolojik kazılarıyla başlayıp gelişen, onların zihinlerindeki Doğu imajıyla ilgili beklentilerin etkisi bulunmaktadır.

“First Electric Trolley and Establishment of City Electricity in the Ottoman Empire:
ELECTRIC TROLLEY AND URBAN LIGHTING IN DAMASCUS”

Abstract

Damascus that began to have a new silhouette with important investments from mid-nineteenth century onwards became one of the greatest cities of Ottoman State and a living trade center with its nearly a hundred and fifty thousand population at the beginning of twentieth century. One of the pioneering projects that planned for Damascus and can be realized, city electricity and making electrical tramway railroads is able to be accomplished with the support of Arap İzzet Paşa who is presented as the most powerful face of the region in this period. Beforehand the imtiyaz concession of tramway and lighting the city of Damascus is given to Druze Emir Muhammed Arslan Bey after this concession is assigned to the company “Şam-ı Şerif Elektrik Tramvay ve Tenviratı Anonim Şirket-i Osmaniyesi” which is established by a company centered on Brussels. Company accomplished santral and railways proper to high technology of the date in a very short time, inaugural ceremony occurred in the year of 1907. So the first city that has electrical lighting and electrical tramway was Damascus. In this study, through Ottoman Archival Documents and foreign literature, the construction and operating of Damascus electrical tramway and city lighting lines which is one of the most important modernization projects of Hamidian Syria is tried to be explained.

Keywords

Damascus, Syria, electrical tramway, electrical lighting.

¹⁴⁰ Gérard Degeorge, *Damascus*, s. 236-37.

MOHAÇ SAVAŞI'NA DAİR FETİH-NÂMELER VE
BAHÂRÎ KADİ ALİ EFENDİ'NİN KİYÂMET-NÂME ADLI
FETİH-NÂMESİ

Fatma KAYTAZ

ÖZET

Fetih-nâmeler, kroniklerle birlikte Osmanlı tarihinin eksik kalan kısımlarını tamamlamaları bakımından önemli belgelerdir. Bu sebeple söz konusu eserlerin, daha çok araştırmacının istifade edebileceği bir ortama taşınması ve ihtiva ettikleri tarihî malzemenin ortaya çıkarılması Osmanlı araştırmaları açısından büyük bir önemi haizdir. Bu amaçla, bu makalede öncelikle Mohaç Savaşı ve Budin'in fethine dair yazılan fetih-nâmelere temas edilmiş, sonrasında da bu konuda müstakil eser yazan Bahârî Kadî Ali Efendi'nin hayatı ve Kıyâmet-nâme adlı eseri üzerinde durulmuştur. Makalenin devamında Kıyâmet-nâme, bu konuda yazılan eserlerden bir diğeri olan Futuhî Hüseyin Çelebi'nin Ensü'l-guzat'ı ile karşılaştırılmıştır. Çalışmanın sonunda Kıyâmet-nâme'nin Türk alfabesine aktarılmış metnine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Mohaç Savaşı, Fetih-nâme, Bahârî Kadî Ali Efendi, Kıyâmet-nâme, Budin, Kanuni Sultan Süleyman.

Fetih-nâme İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde fethedilen beldeleri, kazanılan zaferleri haber veren mektup ve fermanlarla bu fetihleri anlatan tarihî eserlerin genel adıdır.¹ Bu tanımdan tarihî malzeme olarak fetih-nâmelerin, resmî belge ve gayri resmî metin olarak iki grupta değerlendirilebileceği ortaya çıkmaktadır. Resmî vesika olanlar, başta nişancı olmak üzere resmi görevliler tarafından yazılan ve nâme-i hümayun defterleri içinde yer alan Osmanlı diplomatığının mühim belgelerinden olan fetih-nâmelerdir. Bu metinler belli bir sisteme göre ve genellikle Türkçe, Arapça

---

* Dr. fatmakaytaz@gmail.com

¹ Hasan Aksoy, "Fetih-nâme", *DİA*, XII, s. 470.

veya Farsça olmakla birlikte gidecek ülkenin diliyle de yazılabilmektedir.² İkinci grupta yer alan, edebiyat ve tarihle ilgili olan fetih-nâmeler ise bir seferin başlangıcından sonuna kadar geçen olayları, bir şehrin, kalenin alınışını veya bir savaşın kazanılmasını konu edinen eserlerdir. Bu eserleri yukarıda bahsettiğimiz nâme-i hümayûn grubu içinde yer alan resmî fetih-nâmelerden ayırt etmek kolay olmakla birlikte gaza-nâme, zafer-nâme şeklinde isimlendirilen eserlerden ayırt etmek oldukça zor hatta mümkün değildir. Bu alanın uzmanı olan Levend'e göre gaza-nâmelerde düşmanla yapılan tek bir savaş, gazavât-nâmelerde ise savaşlar veya akınlar silsilesi tasvir edilir. Gazalarda fetih veya zafer söz konusu değildir, gaza sadece savaştır. Bir şehrin veya kalenin alınışını anlatan eserlere ise fetih-nâme adı verilir. Fetihleri ve düşmanın yenilgiyle sonuçlanan savaşları hikaye eden gaza-nâmelere "zafer-nâme" de denilir. Bu tabirler sonradan birbiriyle karıştırılmış, fetih-nâme ve zafer-nâmelerin hepsine birden gazavât-nâme denilmiştir.³ Levend'in temas ettiğimiz bu açıklamalarından gaza-nâme, fetih-nâme ve zafer-nâme türü eserlerin birbirine çok yakın muhtevalı eserler olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, gazavât-nâmeleri şu üç başlık altında sınıflandırmıştır.

1. Bir padişahın eserlerini ve döneminde gerçekleşen belli başlı olayları anlatan eserler. Selim-nâme, Süleyman-nâme gibi.
2. Bir vezirin ya da önemli bir komutanın gazalarını esas alan gazavât-nâmeler. Gazavât-ı Hayreddin Paşa, Gazavât-ı Özdemiroğlu Osman Paşa vb.
3. Belli bir seferi veya bir kalenin ya da şehrin alınmasını hikaye eden gaza-nâme, fetih-nâme veya zafer-nâmeler.

² Resmi fetih-nâmeler hakkında bilgi için bkz. M. P. Pedani Fabris, "Ottoman Fetihnames The Imperial Letters Announcing a Victory", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII, (İzmir 1998), s. 181-192; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 159-160; G.L. Lewis, "The Utility Of Ottoman Fethnâmes", *Historians of the Middle East*, Ed. B. Lewis- P.M. Holt, London 1962, p. 192-196.

³ Ağah Sırrı Levend, *Ġazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Beyin Ġazavât-nâmesi*, Ankara 2000, s. 1; Bu tarz fetih-nâmeler üzerinde yapılan çalışmaların bibliyofyası için bkz. Kürşat Şamil Şahin, "Ġazavât-nâmeler Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies*, Volume 7/2, (Ankara 2012), p. 997-1022.

Levend'in bu tasnifi, fetih-nâmelerin gazavât-nâmelerin bir türü olduğunu düşündürmesinin yanı sıra, gaza-nâme, zafer-nâme ve fetih-nâme türü eserlerin hepsini üçüncü gruba dahil etmesi bu üç türün kesin çizgilerle birbirinden ayrılmadığını akla getirmektedir. Nitekim Erkan⁴ da makalesinde, Türk edebiyatında daha çok manzum olarak ve mesnevi şeklinde düzenlenen gazavât-nâmelerin konu itibarıyla zafer-nâme veya fetih-nâmelerden çok farklı olmadığını bu tür eserlerdeki adlandırmaların müelliflerin tercihinin bir sonucu olduğunu belirtir. Her ne kadar gazavât-nâme, zafer-nâme ve fetih-nâme tabirlerinin birbirinden kesin çizgilerle ayrılması zor olsa da yukarıdaki açıklamalardan fetih-nâme türünü meydana getiren eserlerin en bariz özelliğinin belli bir sefer ya da bir kalenin veya şehrin alınışını tasvir etmesi ve bununla sınırlandırılması olduğu anlaşılmaktadır. Bu metinlerin Osmanlı tarihinin ilk devirlerine ait elimize ulaşan bir örneği olmayıp, ilk örnekleri XV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar.⁵ Tâcîzâde Cafer Çelebi'nin İstanbul'un fethini anlatan *Mahrûse-i İstanbul Fetih-nâmesi*,⁶ Sinoplu Safâyî'nin *Fetih-nâme-i İnebahtı ve Moton'u*⁷ bu tarz eserlerin ilk örnekleri arasında sayılabilir. Silâhşor'un Yavuz'un Mısır seferini anlatan *Fetih-nâme-i Diyâr-ı Arab*'ı⁸ da söz konusu fetih-nâme grubu içine dahil edilebilir.

Uzun süren hükümdarlığının yaklaşık dörtte birini seferlerde geçiren Kanuni'nin batıya doğru fetih hareketlerinin artması sebebiyle belli bir sefer ya da bir yerin fethiyle ilgili fetih-nâmelerin sayısı da çoğalmıştır. Örneğin Kanuni'nin tahta çıkmasından kısa bir süre sonra gerçekleştirdiği Belgrad ve Rodos'un fethi hakkında müstakil eserler kaleme alınmıştır. Sa'yî'nin *Feth-i Kal'a-i Belgrad*,⁹ Tabib Ramazan'ın, *er-Risâle el-fethiyye es-*

⁴ Mustafa Erkan, "Gazavatnâme", *DİA*, XIII, s. 439.

⁵ Levend, *a.g.e.*, s.4.

⁶ Levend, *a.g.e.*, s. 16-17.

⁷ Levend, *a.g.e.*, s. 20; Aksoy, *a.g.m.*, s. 471; Erhan Afyocu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007, s. 41.

⁸ Salâhattin Tansel, "Silâhşor'un Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab Adlı Eseri", *Tarih Vesikaları*, S. 17 (Ankara 1958) s. 295-320; S. 18 (Ankara 1958) s. 429-454; Aksoy, *a.g.m.*, s. 471.

⁹ Levend, *a.g.e.*, s. 39; Abdülkadir Özcan, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. VIII, S. 11-12 (İstanbul 1956), s. 139; Afyoncu, *a.g.e.*, s. 46.

*Süleymaniyye*¹⁰ yine Tabib Ramazan'ın *er-Risâle el-fethiyye el-Radosiyye es-Süleymaniyye*¹¹ ve Abdürrahim el-Abbasi'nin *Minah Rabb el-Beriyye fi Feth-i Rodos el-Ebiye*¹² adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

Türk edebiyatında gaza-nâme, fetih-nâme veya zafer-nâme şeklinde adlandırılan bu metinler, kroniklerle birlikte, Osmanlı tarihinin bir takım eksik kalan noktalarını tamamlamaları açısından önemli belgelerdir.¹³ Bu sebeple, bu makalede Kanuni'nin 1526 yılında gerçekleşen Mohaç Savaşı ve Budin'in fethi hakkında yazılan fetih-nâmeler konu edinilmiştir. İncelemede öncelikle Mohaç Savaşı ve Budin'in fethi ile ilgili bilinen fetih-nâmelere temas edilmiştir. Sonrasında bu konuyla ilgili müstakil fetih-nâme yazdığı bilinen Bahârî Kadı Ali Efendi hakkında bilgi verilip, *Kıyâmet-nâme* isimli fetih-nâmesi tanıtılmıştır. Makalenin devamında *Kıyâmet-nâme* ile aynı olayı ihtiva eden Futûhî'nin *Enîsü'l-guzât*'ı karşılaştırılıp bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Son olarak da *Kıyâmet-nâme*'nin Latinize edilmiş metnine yer verilmiştir.

Mohaç Savaşı'na dair yazılmış fetih-nâmeler

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1526 yılında gerçekleşen Mohaç muharebesi ve Budin'in fethi hakkında dönemin tarihçileri tarafından çok sayıda eser kaleme alınmıştır.¹⁴ Ancak bunların büyük bir kısmı Osmanlı tarihi ya da Süleymân-nâme tarzı eserlerin Mohaç savaşıyla ilgili parçalarından iba-

¹⁰ Özcan, a.g.m., s. 139; Tabib Ramazan'ın "*Er-Risale el-Fethiyye es-Süleymaniyye*"si, Haz. Necati Avcı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989.

¹¹ Tabib Ramazan, *Er-Risale el-fethiyye er-Radosiyye es-Süleymaniyye*, Haz. Necati Avcı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 1993; Özcan, a.g.e., 140; Afyoncu, a.g.e., s. 45.

¹² Necati Avcı, "Osmanlı Tarih Yazarlarından Mısırlı Abdurrahim El-Abbasi ve Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 8 (Kayseri 1999), s. 291-298; Özcan, a.g.m., s. 140; Afyoncu, a.g.e., s. 46.

¹³ Levend, a.g.e., s. 1.

¹⁴ Bu eserler için bkz. Levend, a.g.e., s.39-79; Özcan, a.g.m., s. 114-154; Afyoncu, a.g.e., s. 46-54.

rettir.¹⁵ Yapılan incelemeler neticesinde bu konu hakkında müstakil yazılmış bilinen dört fetih-nâme tespit edilmiştir. Bunlar:

Nâme-i fütûhât-ı memâlik-i Üngürus: Bu eserde iki risale bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Belgrad'ın ikincisi Budin'in fethiyle ilgilidir.¹⁶ Fakat bunlar kadınlara gönderilen fetih-nâme suretleri¹⁷ olmaları dolayısıyla yukarıda kısaca bahsettiğimiz resmî fetih-nâmeler grubu içine girer. Bu sebeple metin, konumuz dışında kalmaktadır.

Zafer-nâme-i Sultan Süleyman: Eser, Babinger ve Bursalı Mehmed Tahir'den¹⁸ kaynaklanan bir hata dolayısıyla yıllarca Hüsvrev isimli bir müellifin zannedilmiştir.¹⁹ Ancak aslında Kemal Paşazâde'nin *Tevarih-i Âl-i Osman*'ının Kanuni dönemiyle ilgili X. cildinin Üngürus seferine ait son bölümüdür.²⁰

Enîsü'l-guzât: XVI. yüzyıl şairlerinden Futûhî Hüseyin Çelebi'nin Mohaç Savaşı ve Budin fethine dair kaleme aldığı fetih-nâmedir. Bu eser konu hakkında yazılmış tipik bir fetih-nâme özelliği göstermektedir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 3785'de bulunan, bilinen tek nüshası üzerinde Meltem Aydemir tarafından dil alanında yüksek lisans tezi çalışması yapılmıştır.²¹ *Enîsü'l-guzât*, *Kıyâmet-nâme* ile birlikte bu sefer hakkında yazılan müstakil fetih-nâmenin ikinci örneğidir. Bu sebeple iki metin karşılaştırılarak benzer ve farklı hususiyetleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

¹⁵ Örneğin, Celalzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Deracâtü'l-Mesâlik*, Haz. Funda Demirtaş, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erciyes 2009; Celalzâde Salih Çelebi, *Tarih-i Sultan Süleyman*, Haz. Seyid Ali Topal, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008; Kemal Paşazâde, *Tevarih-i Al-i Osman X. Defter*, Haz. Şefaettin Severcan, Ankara 1996, adlı eserlerin hepsinde bu seferle ilgili bölümler bulunmaktadır.

¹⁶ Özcan, a.g.m., s. 139; Levend, a.g.e., s. 47; Afyoncu, a.g.e., s. 47.

¹⁷ Özcan, a.g.m., s. 139.

¹⁸ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 73; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. III, İstanbul, 1342, s. 50.

¹⁹ Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman X. Defter*, Haz. Şefaettin Severcan, Ankara 1996, s. XXXII-IV; Levend, a.g.e., s. 43-45; Afyoncu, a.g.e., s. 47.

²⁰ Levend, a.g.e., s. 43-45.

²¹ Futûhî Hüseyin Çelebi, *Enîsü'l-guzât (Metin – Dizin)*, Haz. Meltem Aydemir, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2006.

Kıyâmet-nâmê: Makalenin konusu olan metin kaynaklarda *Fetih-nâme-i Üngürus*, *Fetih-nâme-i Gazâ-yı Üngürus* isimleriyle de geçer. Aşağıda hayatı hakkında bilgi verilen Bahârî Kadı Ali Efendi tarafından Mohaç Savaşı ve Budin'in fethine dair yazılmıştır.

Bahârî Kadı Ali Efendi'nin hayatı

Hayatıyla ilgili detaylı bilgi bulunmayan Ali Efendi hakkında sınırlı malumatı tezkireler vermektedir. Rumeli'nin Tırhala kasabasından olan²² ve şiirlerinde Bahârî²³ mahlasını kullanan yazarın asıl ismi Ali'dir. Bu kasabada doğduğu ifade edilen²⁴ Ali Efendi'nin doğum tarihi açık olarak zikredilmemektedir. Ancak Âşık Çelebi'de²⁵ yaşı altmış civarlarında iken Edirne'de H.958 / M.1551 yılında vefat ettiği ifade edilmektedir. Buradan yazarın yaklaşık olarak H.897-98 / M.1491-92 yıllarında doğduğu düşünülebilir.

²² Latîfi, (*Tezkiratü'ş-şu'arâ ve Tabsiratü'n-nuzamâ (İnceleme-Metin)*), Haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 192) tezkiresinde Rumelinin Prizren adlı kasabasından olduğunu belirtmesine karşın; Âşık Çelebi, (*Meşâ'irü'ş-şu'arâ, İnceleme-Metin*, I, Haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, s. 434) Tırhalalı olduğunu ifade ederek kasidesinde dahi bunun belirtildiğini söylemektedir. Sehî Bey (*Heşt Behişt*, Haz. Mustafa İsen, Ankara 1998 s. 221) Tırhala ismini vermeyerek sadece "Rumelidendir" şeklinde bilgi vermiştir. Beyânî Mustafa bin Carullah (*Tezkiratü'ş-şu'arâ*, Haz. İbrahim Kutluk, Ankara 1997, s. 47), Kınalı-zâde Hasan Çelebi (*Tezkiratü'ş-şu'arâ*, I, Haz. İbrahim Kutluk, Ankara 1978, s. 222); Şemsettin Sâmî (*Kâmûsu'l-alâm*, C.2, Ankara, 1996, s.1414); Mehmet Nâil de (Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî, Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri I*, Haz. Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001, s.108) yazarın Tırhalalı olduğunu belirtmektedirler.

²³ Âşık Çelebi (*a.g.e.*, s.435) Bahârî'nin önceleri Kemâlî mahlasını kullandığını ancak etrafındakilerin Kem Ali diye dalga geçmesi üzerine Bahârî olarak değiştirdiğini belirtir. *Tuhfe-i Nâilî*'de de (*a.g.e.*,s. 108) yazarın evvelki mahlasının Kemâlî olduğu kaydedilmektedir. Yazar eserinde Bahârî mahlasını iki yerde şu şekilde kullanır:

Ben Bahârî'yem gülistândur yirüm

Andelibem tâze bostândur yirüm, Metin, 2a (b. 11).

Evsâf-ı şâha yokdur koy ey Bahârî gâyet

Deryâ-yı bî-girâna olmaz ki hadd ü pâyân, Metin, 13a (kasîde kısmında).

²⁴ Kınalı-zâde, *a.g.e.*, s. 222; Mehmed Tevfik, *Kâfile-i Şu'arâ*, Hazırlayanlar: Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve diğerleri, İstanbul 2012, s. 113.

²⁵ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, s. 435.

İlmiye sınıfına mensup olan Ali Efendi²⁶ bu alanda gerekli olan eğitimi tamamladıktan sonra Kadıasker Seyyidi Çelebi'den mülazım²⁷ olmuş, Edirne ve Karaferye'de müderrislik görevinde bulunmuştur.²⁸ Uzun süre müderrislik yaptığı anlaşılan yazar, Dülbendzâde Kasım Paşa gibi dönemin önde gelen devlet adamlarının çocuklarına da muallimlik yapmıştır.²⁹ Daha sonra kadılık memuriyetine yönelen Ali Efendi Çatalca'da bu hizmeti eda ederken ölmüştür.³⁰

Ali Efendi hakkında tezkirelerde yer alan ifadelerden,³¹ onun kabiliyetli ve beğenilen bir şair olduğu anlaşılmaktadır. Saadeddin Nüzhet Ergun³² da, sade ve âşıkane gazelleriyle tanınan Bahârî'nin devrinde oldukça şöhret kazanmasının yanı sıra devrinden sonra da büsbütün unutulmadığını ifade etmektedir. Bunun dışında Bahârî'nin tarih düşürmede de mahir olduğu belirtilmektedir.³³ Âşık Çelebi,³⁴ yazarın bu alandaki şöhretine “*Merhûm târihde dahı mahal-gû idi ve zemânında târihleri ile dîvânlar ve mecmû'alar memlû' idi*” sözleriyle değinir.

İncelediğimiz fetih-nâmesinden iyi bir şair olduğu anlaşılan Bahârî'nin tarihî ve edebî eserlerinin olması ihtimal dahilindedir. Nitekim

²⁶ Şemsettin Sâmî, *a.g.e.*, s. 414.

²⁷ Stajyer yerine kullanılan bir tabirdir. İlmiyede, medreselerde gerekli eğitimi tamamladıktan sonra müderrislik ya da kadılık yapabileceğine dair icazet alanlar için kullanılır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 45; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1984, s. 612.

²⁸ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, s. 434; Yazarın müderrislik yaptığı yer, Kınalı-zâde'de (*a.g.e.*, s. 222) “Edirne ve gayri” Sehî Bey'de (*a.g.e.*, s. 221) “Edirne”; Şemseddin Sâmî'de (*a.g.e.*, s. 414) “Edirne ve sâ'ir ba'zı taraflarda” şeklinde belirtilmektedir.

²⁹ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, s. 435; Kınalı-zâde, *a.g.e.*, s. 222.

³⁰ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, s. 435; Mehmet Nâil, *a.g.e.*, s.108.

³¹ Tezkirecilerden, Sehî Bey (*a.g.e.*, s. 221) “parlak şiirler söyleyen, yaratıcı bir şairdir”; Kınalı-zâde, (*a.g.e.*, s. 222) “Zümre-i kuzât-ı me'âlî-şi'ardan eşcâr-ı pür-simâr-ı eş'arı bahâr-ı belâgat ve 'arâr-ı fesâhat ile pür-izhâr olan şu'arâ-yı nâmdârdandır” şeklinde Ali Efendi ve şiirleri hakkındaki beğenilerini ifade etmektedirler.

³² Saadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, II, s. 659.

³³ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, s. 435; Latîfî, *a.g.e.*, s. 192; Kınalı-zâde, *a.g.e.*, s. 222; Mehmed Tevfik, *a.g.e.*, s. 113.

³⁴ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, s. 435.

Kâfzâde, dîvânını gördüğünü belirterek ondan iki beyit nakletmiştir.³⁵ Ancak söz konusu dîvânın herhangi bir nüshasına tesadüf edilememiştir. Yazarın bu güne kadar aşağıda inceleyeceğimiz ve tek nüshası tespit edilebilen *Kıyâmet-nâme* isimli fetih-nâmesi dışında eserine ulaşamamıştır.

K ı y â m e t - n â m e

Bahârî'nin fetih-nâmesi hakkında tezkirelerde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Babinger ve Bursalı Mehmed Tahir de eserden bahsetmemektedir. Eser muhtemelen ilk defa Atsız'ın "*Tanınmamış Osmanlı Tarihleri*" makalesi ile ilim âlemine tanıtılmıştır.³⁶ Tayyib Gökbilgin³⁷ de İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı "Süleyman I" maddesinin bibliyografya kısmında eserin ismini ve kütüphane kataloğundaki numarasını kaydetmiş, ancak yazarının yani Bahârî'nin ismini vermemiştir.

Bahârî'nin *Kıyâmet-nâme*'sinin bu güne kadar tespit edilebilen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 5345'de bulunmaktadır. Metin 16 yapraktır. Baş tarafında üç yaprak boşluk vardır. Boş yapraklardan üçüncü sayfaya "Türkî manzûm Fetih-nâme-i Üngürus" notu düşülmüştür. Bu notun mürekkep ve yazı stiline farklı olmasından asıl metinden daha sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış olan metin harekesizdir. Mevcut nüshanın istinsah tarihi ve müstensih hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Eserin ismi elimizde bulunan nüshanın baş kısmında *Fetih-nâme-i Gazâ-yı Üngürus* şeklinde kaydedilmiştir. Fakat bu başlığın yazar tarafın-

³⁵ Bahsi geçen beyitler Ergun'da;
 "Âşüfte geçer Leyli i zülfüne çoğ ammâ
 Mecnûn gibi meydân-ı mahabbette seçilse"
 "Gel ey nihâl-i cinân kandesin ki gülşende
 Seninçün itti sabâ nâmeler perâkende"
 şeklinde kaydedilmiştir. Ergun, *a.g.e.*, s. 659.

³⁶ Ç. Nihal Atsız, "İstanbul Kütüphanelerinde Tanınmamış Osmanlı Tarihleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni'nin VI. Cildinin 1-2. sayısından ayrı basım*, Ankara 1957, s. 77.

³⁷ Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I.", *İA*, XI, s. 154.

dan mı yoksa müstensih tarafından mı konulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Diğer taraftan Atsız³⁸ metinde,

*Tutayum hengâmile hengâmeyi
Okuyayum bu kıyâmet-nâmeyi
Şarka ğarba bu kıyâmet-nâmedür
Rûm'a düşse n'ola meyli Şâm'adur*³⁹

şeklinde geçen beyitlere dayanarak eseri *Kıyâmet-nâme* olarak isimlendirmiştir. Ağâh Sırrı Levend⁴⁰ de aynı mısraları kastederek şairin eserini *Kıyâmet-nâme* şeklinde isimlendirmiş olabileceğini belirtmesine karşın kitabı *Fetih-nâme-i Ungurûs* ismiyle tanıtmıştır. Eser Süleymâniye Kütüphanesi kataloğunda *Kıyâmet-nâme* ismiyle kaydedilmiştir. Biz de çalışmamızda eserin ismini Ali Efendi'nin manzumenin içinde işaret ettiği şekilde *Kıyâmet-nâme* olarak kabul ettik. Diğer taraftan eserin bir fetih-nâme özelliği gösterdiği de göz ardı edilmemelidir. Nitekim kitap araştırmacılar tarafından da daha çok *Fetih-nâme-i Ungurus* ismiyle bilinmektedir.⁴¹

Metin mesnevi nazım şekliyle (*Fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün*) vezniyle yazılmıştır. Ancak 12a-13a varakları arasındaki 21 beyitlik kasîde (*Mef'ûlü / fâ'ilâtün / mef'ûlü / fâ'ilâtün*) vezniyledir. Eserde,

*Bu Budun'un şehri alunduğı dem
Bu kasîdeyi okurdum bî-elem*⁴²

şeklinde yer alan beyitten yazarın bu kasîdeyi Budun şehrinin zaptı sırasında kaleme almış olduğu ve daha sonra eserine eklediği tahmin edilmektedir.⁴³ Eser, mesnevîde 284, kasîdede 21 olmak üzere toplam 305 beyitten oluşmaktadır.⁴⁴

³⁸ Atsız, *a.g.e.*, s. 77.

³⁹ Metin, 1b (b. 2, 8).

⁴⁰ Levend, *a.g.e.*, s. 46.

⁴¹ Afyoncu, *a.g.e.*, s. 47.

⁴² Metin, 12a (b. 225)

⁴³ Levend, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁴ Atsız (*a.g.m.*, s. 77) eserin toplam 306 beyitten oluştuğunu belirtmektedir. Yazarın verdiği bu yanlış bilgi eserin tek nüshasının kenarında beşerli olarak verilen beyit numaralarında da görülmektedir. Atsız'ı da yanlışmış olması ihtimali olan bu namara-

Fetih-nâmenin yazılış tarihi ile ilgili metinde net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserdeki genel ifadelerden seferden kısa bir süre sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Çalışmada *Kıyâmet-nâme*'nin metni tesis edilirken tarafımızdan yapılan eklemeler [] içinde, okunmasında tereddüd olan kelimeler (?) işareti ile gösterilmiş, okunamayan kelimeler aslı ile metne dâhil edilmiştir.

Kıyâmet-nâme'nin muhtevasını Mohaç Savaşı ve Budin'in fethi oluşturmaktadır. Bu konu hakkında edebî değeri de yüksek bir tarih metni kaleme alan Bahârî'nin eserinin ehemmiyetli taraflarından biri de elimizdeki bilgilere göre bu fetihle ilgili yazılmış müstakil fetih-nâmelerden birisi olmasıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi ikinci eser ise Futûhî'nin *Enîsü'l-guzât*'ıdır. Aynı fethi anlatan hem metin hem de şekil bakımından benzer iki metin oluşturan Bahârî ve Futûhî'nin fetih-nâmelerinin karşılaştırılarak bir değerlendirme yapılması da gerekli ve elzemdir. Bunun için, daha sağlıklı bir sonuca ulaşmak amacıyla, aşağıda öncelikle her iki eserin özetine yer verilmiş, sonrasında değerlendirme kısmına geçilmiştir.

Kıyâmet-nâme'nin özeti

Bahârî'nin kitabında klasik mesnevilerin giriş kısmında yer alan Allahu Teâlâya, Hz. Muhammed'e, dört halifeye yazılan tevhid, münâcât, naat, medh-i çehâr-yâr-ı güzîn gibi bölümler yoktur. Yazar

*Evvel Allah ismiyle ey hümâm
Başlayayum bir kitâb-ı hoş kelâm*⁴⁵

beytiyle direkt eserinin ve eserinin kıymeti dolayısıyla kendisinin övgüsüne geçer. Bundan sonra "*Matla'-ı Dâstân*" başlıklı bölümde yer alan

*Ne uzadalum sözi az idelüm
Kıssa-ı hakamî âgâz idelüm*⁴⁶

---

landırmaya göre metin 306 beyitten oluşmaktadır. Nüsha üzerinde yapılan incelemede bu yanlışlığın 149. beyite 150 numarası verilerek yapıldığı görülmüştür. Bu numaralandırmaya göre metin bir beyit fazla çıkarak aslında 305 beyit olmasına rağmen 306 beyit zannedilmiştir.

⁴⁵ Metin, 1b (b. 1)

⁴⁶ Metin, 3a (b. 40).

*Kıssa-ı cengin amûn şerh eyleyem
Cür'etinden binde birin söyleyem*⁴⁷

beyitleriyle asıl konuya giriş yapar ve Üngürus seferini anlatmaya başlar. Eserde öncelikle, Rodos'un fethinin gerçekleşmesinden sonra Üngürus kralının sıranın kendisine geldiği korkusuyla savaş hazırlıklarına başlaması ve diğer kafir devletlerle ittifak etmesi, bu haberlerin padişah tarafından duyulması üzerine Sultan Süleyman'ın da hazırlıklara başlaması şeklinde savaşın sebebi anlatılır.⁴⁸ Bundan sonra Bahârî Farsça başlıklar altında savaş kademe kademe anlatmaya devam eder.

“*Nevâziş nümûden-i şâh-ı gâzî leşker-i İslâm-râ*”⁴⁹ başlığı altında Kanuni'nin İbrahim Paşa'ya mükemmel bir ordu hazırlama emri verdiğinden, bunun üzerine askere seher vaktinde bahşiş dağıtıldığından, padişahın Üngürus'a sefer için hazırlık yaptığından, bir ay içinde bütün hazırlıkların tamamlandığından bahsedilir.

“*Arz-ı asâkir-i nusret-şi'âr*”⁵⁰ başlığı altında askerlerin zırhlarını giyip, silahlarını kuşanarak savaşa hazırlandığından, ordusunu bu şekilde sefer için hazır gören padişahın mutlu olarak İbrahim Paşa'yı övdüğü anlatılır.

“*Teveccüh-i râyât-ı sultânî be-kurâ-i Üngürus*”⁵¹ başlığı altında padişahın ve askerlerinin Üngürus'a doğru yola çıkıp nice aylar seyr ü sefer ettikten sonra, Dırava Suyu'na ulaşmaları, Üngürus iline varan şahın burayı asker seline vermesi hikaye edilir. Ayrıca burada Üngürus serhaddinde bulunan ve on hisardan oluşan Anlug⁵² isimli kalelerin padişahın emri ile İbrahim Paşa tarafından fethedildiği, buranın fethi haberi ile seher vaktinde padişaha giden paşanın padişahın övgüsüne nail olduğu ve sırtına bir hilat giydirdiği gibi hadiseler yer verilir.

⁴⁷ Metin, 3b (b. 49).

⁴⁸ Metin, 4a-b (b. 52-63).

⁴⁹ Metin, 4b-5b (b. 64-87).

⁵⁰ Metin, 5b-6b (b. 88-114).

⁵¹ Metin, 6b-9a (b. 115-166).

⁵² Bu kalenin Celalzâde'de “İlog” (*a.g.e.*, s. 191) Kemal Paşa-zâde'de (*a.g.e.*, s. 266) “İluk” şeklinde geçen kale olması muhtemeldir. Emecen de (Feridun Emecen, “Mo- haç Muharebesi”, *DİA*, XXX, s. 233) makalesinde kalenin ismini İllök, Uljak gibi farklı şekillerde vermektedir.

“*Haber yâften-i kırâl ez-âmeden-i leşger-i İslâm*”⁵³ başlığı altında Anlug kalelerinin fethini işiten kralın, askerinin çokluğuna güvenerek İslam ordusunu karşılamak için hemen hazırlıklara başladığından, gece gündüz durmadan yol alarak sonunda Mohaç Sahrası’na konduklarından, iki tarafın karavullarının buluşması ile savaş davullarının çalındığından söz edilir. Burada ayrıca Üngürus kralının ordusu hakkında, asker sayısı için nice yüz bin, tüfek tutan yayalar için elli bin, top arabaları için on iki bin sayıları verilir.

“*Mukâbele şoden-i kırâl be-harb-ı leşker-i İslâm*”⁵⁴ başlığı altında adeta ke-limelerle Mohaç meydan savaşının dehşetini anlatan bir resim çizmektedir. Bu kısımda savaşın Tuna suyu üzerinde gerçekleştiğinden ve güneşin gazilerin burcunda doğarak kralın karanlık içinde kaldığından, İslam askerinin düşman ordusunu basarak mağlubiyete uğrattığından, Üngürus kralının meydanı terk edip kaçtığından, bundan sonra padişahın kralın merkezi olan Budun’a yöneldiğinden bahisle yazar

*Budun’un şehri alunduğı dem
Bu kasîdeyi okurdum bî-elem*⁵⁵

beytiyle geçiş yaparak Budun şehri alındığı sırada yazmış olduğu kasideye yer verir.

“*Zafer yâften-i şâh-ı Rûm ve giriften-i taht-ı Budun*”⁵⁶ başlığı altında fetih-ten sonra beylerin bir araya gelerek divan kurulması, padişahın ihsan kapılarını açarak herkese lutuflarda bulunması, İbrahim Paşa’nın başına altın otaga takması, Budun halkının boyunlarına kefen sarıp, ellerine şehrin anahtarlarını alıp teslim etmeleri üzerine padişahın onları affederek taht-gahına doğru yönelmesi hakkında bilgi verilir. Bundan başka yazar burada, fetih hakkında yazılan beşaretnâmenin sürekli şahın kapısında olan Korkud adlı çavuşa verildiği, ulaklar ile Korkud’un her tarafa fetih müjdesini ulaştırdığı, beşaratnâmeyi okuyan beylerin Korkud’un muştuluğunu verdiği, bütün Müslümanların bu haberlerle sevinçle dolduğu gibi detay sayıla-

⁵³ Metin, 9a-10a (b. 167-181).

⁵⁴ Metin, 10a-12a (b. 182-225)

⁵⁵ Metin, 12a (b. 225).

⁵⁶ Metin, 13a-15a (b. 226-266).

bilecek ve kroniklerde bulamayacağımız bilgileri aktarır. Bahârî bundan sonra

*Üngürus'un kıssasın itdük tamâm
Bu hikâyâtı işitdi hâs ü âm
Ben hikâyet yazmadum tafsîl ile
Bir du'âdur okudum ta'cîl ile⁵⁷*

beyitleriyle Üngürus fethiyle ilgili kısmı tamamlar ve padişahı ihşanda bulunmasını isteyen beyitlerle eserine son verir.⁵⁸

Enîsü'l-guzât'ın özeti

Futûhî'nin eseri de *Kıyâmet-nâme* gibi manzumdur.⁵⁹ Ancak eser tevhid, münâcât, naat, medh-i çehâr-yâr-ı güzîn bölümleri ihtiva edip, içinde beş kasîde ve bir hatîme bölümü bulunmaktadır. Şair klasik mesnevi tarzında olduğu gibi Allahu Te'âlâya övgü ile eserine başlar ardından dünyanın var olma sebebi olarak gördüğü Hz. Muhammed'in özelliklerini ortaya koyacak şekilde övgüye başlar. Bu bölümün bitiminde dört halifenin güzel özelliklerinden, yaşadıkları olaylardan, Hz. Muhammed'le yakınlıklarından ve dönemin toplumu için yaptıklarından bahseder.⁶⁰ Övgü bölümlerinin bitiminde "*Der-münâcât-ı Hakk ve şikâyet ez-nefs-i hüyeş*"⁶¹ başlığı altında hem Allah'a övgüde bulunur, hem de Allah'ın kendisini doğru yola getirmesi için yalvarır.

"*Der-beyân-ı sebeb-i te'lîf*"⁶² başlığı altında şair, dünyanın, dostların aşkların her şeyin geçici olduğunu, şu ana kadar yapmış olduğu işlerden geriye sadece pişmanlık kaldığını belirtir. Bundan dolayı yazar eşi benzeri olmayan, kimsenin mukabil olamayacağı padişahı öven bir kitap yazarak kalıcı bir eser bırakabileceğini düşünür. Bunun da herkesin övgüsünü kazanacak

⁵⁷ Metin, 15a (b. 267-268).

⁵⁸ Metin, 15b-16a (b. 270-284).

⁵⁹ Futûhî'nin eseri özetlenirken Aydemir'in tezinden istifade edilmiş ancak onun çalışmasına tıpkıbasımını koyduğu Farsça başlıklar tarafımızdan okunmuştur.

⁶⁰ Aydemir, agt, s. 2; *Enîsü'l-guzât*, 1b-8a.

⁶¹ *Enîsü'l-guzât*, 8a-9b.

⁶² *Enîsü'l-guzât*, 9b-13a.

ve şöhretini artıracak Üngürus fethini anlatan bir eser yazmakla olabileceğini belirtir. Bu bölüm zaman zaman yazarın kendiyle muhasebesini de ihtiva etmektedir.

“*Kasîde-i musammat*”⁶³ kısmı padişahı öven ve tarihî bilgi içermeyen bir bölümdür.

“*Der-azm kerden-i hazret-i pâdişâh-ı hilâfet-penâh be-ğazâ-yı Üngürus hullidet hilâfetuhu*”⁶⁴ başlığıyla padişahın hükmü altında bulunan diyarlardan ve onların başına atanan beylerbeyilerinden bahseder ki bu da aslında eserin övgü kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde özet olarak padişahın emri altında bulunan emirlerine beylerine savaş için yanına çağırıldığı ifade edilir.

“*Der-resîden-i ahkâm-ı mülûk ü selâtîn-râ ve azm kerden-i îşân be-âstân-ı şâh-ı cihân hullidet hilâfetuhu*”⁶⁵ başlığı altında da padişahın yüce dergahına emirlerin ve beylerin geldiği ve ordunun ihtişamla toplandığı ifade edilir.

“*Der-beyân-ı irsâl-i hükm-i şerîf be-kırâl-ı Üngürus ve da‘vet-i û be-İslâm*”⁶⁶ başlığı altında şair padişah ağzından Üngürus kralını tehdit etmektedir.

“*Der-beyân-ı resîden-i hükm-i pâdişâh be-kırâl-ı Üngürus*”⁶⁷ başlığı altında da kralı dile getirerek kralın Tuna suyundan padişahın ordusunun geçemeyeceği ümidiyle ve şeytanın hileleriyle İslam askerine karşı koymak cesareti gösterdiğini anlatır.

“*Der-beyân-ı feth-i kal‘ahâ ki der-râh-ı şâh vâkı‘ şodeest kabl-i ceng-i kırâl*”⁶⁸ başlığı altında herhangi bir kale ismi verilmez. Düşmanın kalelerinin ihtişamından bahsedilerek kiminin kendi isteğiyle teslim olduğu kimisinin de İslam askeri tarafından fethedildiği anlatılır.

“*Der-beyân-ı sıfat-ı leşker-i düşmen ve ittifâk-ı îşân*”⁶⁹ başlığı altında düşman askerinin gücü ve kuvvetinden bahsedildikten sonra içtikleri şarap ile kendilerinden geçtiklerinden söz edilir.

⁶³ *Enisü'l-guzât*, 13a-15a.

⁶⁴ *Enisü'l-guzât*, 15a.

⁶⁵ *Enisü'l-guzât*, 16a.

⁶⁶ *Enisü'l-guzât*, 17a.

⁶⁷ *Enisü'l-guzât*, 18a.

⁶⁸ *Enisü'l-guzât*, 20b.

⁶⁹ *Enisü'l-guzât*, 22b.

“Der-beyân-ı âgâh şoden-i leşker-i İslâm ez-haylet-i leşker-i kâfir bâ-şurb-ı hamr ve bâ-mest şoden ez-hamr ve arz kerden-i îşân an haylet-râ be-hazret-i düstûr-ı a‘zam-ı vezîr-i mufahham İbrâhîm Paşa”⁷⁰ başlığı altında düşmanın bir önceki başlık altında anlatılan durumunun İslam askeri tarafından öğrenilmesinden ve İbrahim Paşa’ya bildirilmesinden bahsedilmiştir.

“*Der-beyân-ı nasihat kerden-i hazret-i İbrahim Paşa leşker-i İslâm-râ*”⁷¹ başlığı altında İbrahim Paşa ağzından askerlerin şehitlik ve savaş için cesaretlendirilmesi anlatılır.

“*Matla‘-ı dâstân-ı ceng bâ-kırâl*”⁷² başlığı altında ordunun münasip bir yere konması ve bu esnada İslam ordusunu gaflet halindeyken yenilgiye uğratmak için kralın ani bir baskın yapması söz konusu edilmiştir.

“Der-beyân-ı nazar kerden-i pâdişâh-ı âdil ber-leşker-i düşmen benazar-ı inâyet ü rahm”⁷³; “Der-emr kerden-i pâdişâh-ı hilâfet-penâh be-mîr-i mîrân-ı hazret-i İbrâhîm ki kırâl-râ mukâbele koned”⁷⁴ başlıkları altında kralın İslâm ordusunun merkezine saldırmak gibi cahilane bir teşebbüste bulunduğu ve düşman askerinin yüce vezirin, Anadolu ve Rumeli askerlerinin gayretleri sayesinde kahroldukları anlatılır.

“*Der-beyân-ı firâr-ı kırâl ez-heybet-i hazret-i sultân hullidet hilâfetuhu*”⁷⁵ başlığı altında kralın korkuyla savaş meydanından Çeh iline kaçmak istemesi ancak kılıç darbesi bile almadan şahın büyüklüğünün korkusundan hayret denizinde boğulduğu ya da heybetinden ödünün patladığı ve öldüğü ifade edilir. *Tokuz yüz otuz ikiyidi hicret / Kırâl-ı Üngürus’e erdi nikbet*⁷⁶ beytiyle kralın ölüm tarihi verilir.

Bu bölümlerden sonra iki tanesi padişah için, diğeri de İbrahim Paşa için yazılmış üç kaside⁷⁷ bulunmaktadır ki tarihî bilgi içermemektedirler.

⁷⁰ *Enisü'l-guzât*, 24a.

⁷¹ *Enisü'l-guzât*, 24b.

⁷² *Enisü'l-guzât*, 25b.

⁷³ *Enisü'l-guzât*, 27b.

⁷⁴ *Enisü'l-guzât*, 28b.

⁷⁵ *Enisü'l-guzât*, 35a.

⁷⁶ *Enisü'l-guzât*, 38a.

⁷⁷ *Enisü'l-guzât*, 38a-43b.

“*Beyân-ı nüzü'l kerden-i pâdişâh ba'd ez-tamâm-ı muhârebe der-cây-ı muhârebe*”⁷⁸ başlığı altında İslam askerlerinin elde ettiği ganimetin bolluğundan bahsedilir.

“*Der-beyân-ı defîne kerden-i âlât-ı ceng hâk-ı eskâl ki kâbil-i ihrâk bâşed*”⁷⁹ başlığı altında düşmanın hisarlarına geri taşıma ihtimali olan savaş aletlerinin toprak altına gömüldüğünden ya da yakıldığından bahsedilmektedir.

“*Der-beyân-ı azm kerden-i pâdişâh ber-kal'a-i Budun ki taht-ı kırâl bûd*”⁸⁰ başlığı altında padişahın Tuna suyu kenarında olan Budun'a hareketi ve burada bulunan sarayın güzellikleri medhedilmekte ve yıllardır padişahın gelişini beklediği anlatılmaktadır.

“*Der-beyân-ı nasb kerden-i emîr ber-taht-ı Budun*”⁸¹ başlığı altında Erdel beyine Budun hakimiyetinin kendisine verilmesi ile ilgili hükm-i şerif gönderildiği belirtilir.

“*Der-beyân-ı resîden-i hük-m-i pâdişâh-ı âlem-penâh be-Erdel*”⁸² başlığı altında Erdel⁸³ beyinin padişahın mektubunu alınca duyduğu mutluluğu, gönderilen elçiyi hediyelere boğduğu, Budun'dan ayrılmadan padişahın eteğini öpmek için yola çıktığı ancak yetişemeyip çok mahzun olduğu anlatılır.

“*Rücû' ber-kıssa-i âmeden-i hazret-i pâdişâh-ı âlem-penâh hullidet hilâfetuhu*”⁸⁴ başlığı altında, padişahın menziller aşarak İstanbul'a yöneldiği ifade edilir, bundan sonra da İstanbul için bir medhiye yazılır.

“*Der-beyân-ı kudûm-ı şâh-ı âlem-ı mefhar-ı benî-âdem hullidet hilâfetuhu*”⁸⁵ başlığı altında padişahın İstanbul'a geri dönmesiyle herkesin mutlu olduğundan bahsedilir. Bu bölümden sonra yazar padişahın gelişi için tekrar kasîde yazmıştır. 55a'ya kadar devam eden kasîdeden sonra hatîmeye geçi-

⁷⁸ *Enisü'l-guzât*, 43b.

⁷⁹ *Enisü'l-guzât*, 44a.

⁸⁰ *Enisü'l-guzât*, 45b.

⁸¹ *Enisü'l-guzât*, 48a.

⁸² *Enisü'l-guzât*, 48b.

⁸³ Futûhî “*Vardı bir ulu beg adı Erdel*” (*Enisü'l-Guzât*, 48a) diyerek burada Erdel ismini Zapolya yani Yanoş için kullanmaktadır.

⁸⁴ *Enisü'l-guzât*, 50b.

⁸⁵ *Enisü'l-guzât*, 52.

lir. Burada da Futûhî eserini övdükten sonra hadisler ışığında Allah yolunda cihadın ve şehitliğin önemini anlatan beyitlerle eserini tamamlar.⁸⁶

Değerlendirme

Yukarıda özet olarak muhtevalarını verdiğimiz iki eser manzum yazılmaları ve savaşı Farsça başlıklar altında aşama aşama anlatmaları açısından birbirine benzemektedir. Her iki müellif de olayları yorumlama yoluna gitmeden düz bir şekilde sırasına göre anlatmıştır. Ayrıca eserlerdeki ifadelerinden her ikisinin detaya girmeden, hızlı ve çabuk bir şekilde eserlerini bitirme gibi bir meyillerinin olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ Bu durum yazarların savaşı bütün ayrıntılarıyla ortaya koymak gibi bir kaygılarının olmadığını düşündürmektedir. Onların asıl amacı padişahın kısa süre önce gerçekleştirdiği zaferini tebrik etmektir. Bunu da padişahın yaptığı seferin büyüklüğünü, ne derece önemli bir zafer olduğunu anlatarak gerçekleştirmeye çalışırlar. Bahârî bunu padişahın zaferini Yavuz'un Mısır ve daha önceki padişahların zaferleriyle karşılaştıran aşağıdaki gibi beyitleriyle gerçekleştirmeye çalışır.

*Taht-ı Tebrîz'e Selîm olduysa şâh
Bu Süleymân Üngürüs'a buldı râh*

*Bunca bir feth ü gazâ olmuş degül
Bu fütûhî şâhlar bulmuş degül⁸⁸*

⁸⁶ *Enîsü'l-guzât*, 55a-58b.

⁸⁷ Muttavvel kılma lîkin muhtasar kıl
Dehân-ı gül-ruhân-veş pür güher kıl
Şular kim sözleri dürr ü güherdür
Demişler muhtasar matbu'-ı terdür, *Enîsü'l-guzât*, 10b,11a.
Kıssa-ı çarhı niçe tatvîl idem
Muhtasarî sözi_işi ta'cîl idem
Kıssa-ı cengin anuñ şerh eyleyem
Cür'etinden biñde birin söyleyem
Ben hikâyet yazmadum tafsîl ile
Bir du'âdur okudum ta'cîl ile, Metin, 3a, 3b, 15a (b. 35, 49, 268).

⁸⁸ Metin, 3b,4a (b. 46, 53).

Futûhî ise eserin genelinde seferin ve zaferin büyüklüğü hakkında beyitler yazmasının yanı sıra zafer ve fetih redifli yazdığı kasîdelerle de bu zaferin ne derece önemli olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁹ Bu açıdan aslında bu fetih-nâmeler padişahın zaferini kutlamak için ona sunulan birer hediye olarak düşünülebilir. Fetih-nâmelerdeki diğer bir amacın olayların kısa bir panoromasını çizerek fethi ilan edip, bunun sevincini herkesle paylaşmak olduğu düşünülebilir. Eserin bizzat padişaha ya da devlet büyüklerinden birisine sunulması durumunda ihsana nail olma duygusu da ayrı bir amaçtır.⁹⁰ Yine her iki yazar padişah ve zafer için olduğu gibi İbrahim Paşa hakkında da övgü dolu beyitler yazmışlardır. Bu övgüler Bahârî’de yeri geldikçe aralarda yapılırken Futûhî bununla birlikte İbrahim Paşa için mehdîye özelliği taşıyan bir kasîde kaleme almıştır.⁹¹

Amaç ve yöntem bakımından benzerlik gösteren eserler, yukarıda verilen özetlerin sadece başlıklarına bakıldığında bile anlaşılacağı gibi, verdikleri malumat açısından neredeyse hiçbir ortak noktaya sahip değildir. İki-side Mohaç Savaşı’na dair yazılmalarına rağmen savaşı çok farklı açılardan anlatmaktadırlar. Bu durum yazarların savaş esnasında farklı yerlerde bulunmalarına bağlanabilir. Nitekim Bahârî’nin haber bekleyen Müslümanlara ve bunlar için Korkud adlı çavuşun gönderildiğine işaret etmesinden ve

*Bu Budun’un şehri ahunduğı dem
Bu kasîdeyi okurdum bî-alem⁹²*

⁸⁹ *Enisü’l-guzât*, 38b-42a.

⁹⁰ Kabûl-ı şâhdan ger ere şâdî
Ola her beytüme Cibrîl hâdî
Gel ey dil ko niyâz u arz-ı hâli
Degüldür bu vilâyet arz-ı hâli
Ne ise kadrünjî ederler izhâr
Gel Allâh’ı severseñ etme iksâr, *Enisü’l-guzât*, 52b.
Mûra meyl itmiş Süleymân añladum
Ben de mûram kudretümce söyledüm
Yirde gendüm dânesine kâyilem
Sanma çarhuñ hırmanına mâyilem
Halk-ı âlem üstine hakdur sehî
Cân viren tanrı virür etmek dahı, Metin, 15b-16a (b. 272, 274, 279).

⁹¹ *Enisü’l-guzât*, 42a-43a.

⁹² Metin, 12a (b. 225).

*Âdem oğlyam sekiz cennet benim
Gendüm için terk idindüm meskenüm*⁹³

gibi beyitlerinden bu esnada seferde olduğu anlaşılmaktadır. Bahârî eserinin hiçbir yerinde haber bekleyen bir kişi imajı çizmez. O daha çok fetih haberini ulaştırma pozisyonunda gözükmetedir. Futûhî'nin ise,

*Yolda kalmışdı mübeşşir gözlemekden gözlerüm
Hâtif-i gaybî bu beyti okıdı büşrâ-yı feth
Gussadan hâlüm harâb olmuşdı gelmezdi haber
Cân kulagına erişdüirdi bu beyti bâd-ı feth*⁹⁴

gibi beyitlerinden bu sırada İstanbul'da olduğu anlaşılmaktadır. Buradan Bahârî'nin verdiği bilgilerin bizzat gözlemlerine, Futûhî'nin ise râvilelere dayandığı sonucu ortaya çıkmaktadır.⁹⁵ Bu durumu eserde verilen bilgilerin nitelikleri de göstermektedir. Savaşı râvilerden işiten Futûhî'nin eseri savaş hakkında, padişahın ordusunu toplaması, padişahın Üngürus'a yönelmesi, düşman askerinin içki içerek kendilerinden geçmesi, İbrahim Paşa'nın orduya nasihat etmesi gibi daha genel bilgiler ihtiva eder. Mesela yazar padişahın yol üzerinde bulunan kaleleri fethettiğinden bahseder ama herhangi bir kale ismi zikretmez. Hatta eser Mohaç savaşı hakkında olmasına karşın Mohaç'ın ismi dahi eserde geçmemektedir. Buna karşılık Bahârî, padişahın seher vaktinde orduya ihsanlarda bulunması, bir ay içinde sefer hazırlıklarının tamamlanması, Dırava suyuna ulaşıldığında ordunun suya dalması, düşman ordusundaki sipahi, top arabasının sayısı, zafer sonunda padişahın İbrahim Paşa'nın başına altın otaga takması, kazanılan zaferi müjde bekleyen Müslümanlara ulaştırmak için Korkud adlı çavuşun beşaretnâme ile gönderilmesi gibi detaya inen bilgiler verir.

Bahârî eserini sade bir üslupla akıcı bir dille kaleme almıştır. Futûhî ise daha ağdalı bir dille ve uzun ifadelerle yazmıştır. Ayrıca yukarıda başlıklar altında muhtevası hakkında verdiğimiz kısımdan da anlaşılacağı gibi Hüseyin Çelebi'nin eserinin mehdiye kısmı Bahârî'ye göre çok daha ağır

⁹³ Metin, 16a (b. 282).

⁹⁴ *Enîsü'l-guzât*, 42a, 42b.

⁹⁵ Rivâyetdür ki bir akıncı gördi

Olup mahzûn elin dizine urdı, *Enîsü'l-guzât*, 35a.

basmaktadır. Zaten eserin üçte ikisini padişah ve İbrahim Paşa için yazılmış olan ve tarihî bilgi ihtiva etmeyip mehdiye özelliği taşıyan kasideler oluşturmaktadır. Bahârî'de ise övgüden ziyade olayların tasvirine ağırlık verilmiştir. Bu durum yine iki yazarın savaş esnasındaki pozisyonlarının farklılığından kaynaklanabilir. Zîrâ Futûhî her fırsatta padişahın yokluğunda dünyanın ne kadar anlamsız olduğu, haber beklemekten gözlerinin yollarda kaldığını belirtir.

Sonuç olarak, Mohaç Savaşı ve Budin fethine dair yazılmış olan iki fetih-nâme, amaç, olayların aktarılma şekli ve yöntem bakımından birbirine benzemektedir. Ancak içerik açısından iki eser birbirinden çok farklıdır. Bahârî olayları savaşta bulunan birinin gözünden, Futûhî ise müjde için haber bekleyen birinin gözünden aktarmaktadır. Bu açıdan iki eserin birbirini tamamlar mahiyette olduğu düşünülebilir. Her ne kadar tarihî olayları bütün detaylarıyla anlatmasalar da savaştan kısa bir süre sonra yazılmaları, özellikle Bahârî'nin eserindeki bilgiler bizzat yazarın gözlemlerine dayanması bakımından önemlidir. Bu sebeple bu fetih-nâmeler Kanuni Sultan Süleyman dönemi, özellikle Mohaç Savaşı ve Budin'in fethi yazılırken göz ardı edilmemesi gereken kaynaklardır.

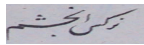
1 b] Fetih-nâme-i Gazâ-yı Üngürüs

(Fâ'îlâtün/ fâ'îlâtün/ fâ'îlün)

- 1 Evvel Allâh ismiyle ey hümâm
Başlayayum bir kitâb-ı hoş-kelâm
- 2 Tutayum hengâmile hengâmeyi
Okuyayum bu kıyâmet-nâmeyi
- 3 Her ki bu hemgâme bahsin dinleye
Ma'rekesinden kıyâmet inleye
- 4 Kelle-i arşdan görinsün yıldızum
Gelle-i insâna mağz olsun sözüm
- 5 Göz kulağ olsun kevâkib dinlesün
Söz ü sâzından felekler inlesün
- 6 Nergis encüm⁹⁶ bâğ u gülşendür felek
Bu temâşâyile hayrândur melek
- 7 Bu makâma kudsîler urur semâ'
Kıl teferrüc ey şeh-i âlem-mutâ'
- 8 Şarka garba bu kıyâmet-nâmedür
Rûm'a düşse n'ola meyli Şâm'adur

[2a]

- 9 Mustafâ'nuñ âline ashâbına
Rahmet okur ehline ahbâbına
- 10 Âl-i Osmân [u] süvârân-ı gazâ
Munkatı' olmaya tâ yevmü'l-cezâ
- 11 Ben Bahârî'yem gülistândur yirüm
Andelîbem tâze bostândur yirüm
- 12 Zâğı bâğlardan uçurdum öteyüm
Bülbülem sanmañ ki gülden öteyüm
- 13 Diñle beyitler ki bünyâd eyledüm
Şehr vîrândur ki âbâd eyledüm

⁹⁶ Nergis encüm:

- 14 Söylemiş üstâdlar sözi ezel
Gerçi kılmış müşkil-i ma'nâyı hal
- 15 Şehr-i köhne çok velîkin nev gerek
Neylerüz vîrânı ma'mûr ev gerek
- 16 Köhne-ise devr-i zamân-ıla şâh
Leşkeri yıldız olursa kendü mâh
- 17 Perri dahı tâlî' olur gün gibi
Mahv ider devrini anun dün gibi
- 18 Yilde nergisler gözin açar bahâr
Tâze güller gûşına söyler hezâr
- 19 Bir gül için yarımaz bostâna yaz
Eylemez bir gönçaya bülbül niyâz

[2b]

- 20 Çünkü böyle oldı resm-i kâyinât
Yazılır her şâha bir yeñi berât
- 21 Ben dahı bir nüsha-i nev yazayın
Ma'nâ mührin taşa muhkem kazayın
- 22 Sözlerüm erbâb-ı akla kût ola
Her biri bir dâne-i yâkût ola
- 23 Hoş dem eyler hâtır-ı gam-gîni bu
Sûretâ anberdür ammâ misk bu
- 24 Sûret-i havz-ı latîf-i cûy-ı cân
Bu kitâb içindedür ma'nâ revân
- 25 Bûy-ı ma'nâ bu kitâb içindedür
Nâf-ı âhû Çîn ile Mâçîn'dedür
- 26 Ehl-i sevdâdur sabâ kokusına
K'armağan ilte Hıtây âhûsına
- 27 Rûm'a Çîn'den çok gelüpdür misk-i ter
Şimdi Rûm'dan Çîn'e gitsün bu haber

Matla'-ı Dâstân

- 28 Gel berü ey murğ-ı âh u zâr-ı aşk
Nağme-sâz ol kim güle gülzâr-ı aşk
- 29 Tûtî-i gûyâyı ki sâz eylegil
Mısr-ı kandistâna pervâz eylegil

[3a]

- 30 Çün açıldı gonca-i bâğ-ı murâd
Söyle bülbüller gibi tahsîn-bâd
- 31 Cânûña mihr [ü] vefâyı istegil
Gönlüñe sıdk ü safâyı istegil
- 32 Dilde koyma lâle-veş dâğ-ı ğamı
Bâde ile hoş geçür devr [ü] demi
- 33 Çizginüp dün gün felekdür devr ider
Kimine mihr ü kimine cevri ider
- 34 Ağlama devr-i felekden ârif ol
Hokka-bâz-ı ma'rekedür bak gül
- 35 Kıssa-ı çarhı niçe tatvîl idem
Muhtasar⁹⁷ sözi işi ta'cîl idem
- 36 Böyle buyurmuş durur ma'nâyı pîr
Ârif oldur kim kıla yüz sözi bir
- 37 Çan ki heykeldür deve boğazına
Çiñradukça kulağ urma sâzına
- 38 Ma'nâlu sözler kim olur muhtasar
Nüşa-i âdemdür efdal mu'teber
- 39 Nüşa-i âdem olur söz efdali
Bârı baş ağrıdur üstür heykeli
- 40 Ne uzadalum sözi az idelüm
Kıssa-ı hakanı âğâz idelüm

[3b]

- 41 Niçe kim devr ide çarh ey dostân
Âlem içre okına bu dâstân
- 42 Şol ki âlemde Süleymân Hân'dur
Kâyinâta ser-te-ser hakandur
- 43 Sâye bân eflâk aña âlem alem
Tahtgâhı kulle-i Kâf-ı kadem
- 44 Âl-i Osmân'dan Süleymân-ı cihân
Geldi kim buldı şeref devr-i zamân

---

⁹⁷ muhtasar : muhtasarî (metin)

- 45 Hân Süleymân ibn Hân Sultân Selîm
Çarh anuñ heybetindendür sakîm
- 46 Taht-ı Tebrîz'e Selîm olduysa şâh
Bu Süleymân Üngürus'a buldı râh
- 47 Hind ü Sind ü kişver-i Fûrs ü Irâk
Mısır u Şâm anuñ durur yakın ırak
- 48 İsm-i İskender ki Zülkarneyn'dür
Bu Süleymân sözi hadra'l-ayndur(?)
- 49 Kıssa-ı cengin anuñ şerh eyleyem
Cür'etinden biñde birin söyleyem
- 50 Hoş kerâmetdür kim ol şâha müdâm
Âlet-i ceng ü gâzâsı subh u şâm
- 51 Kâfiristân üzre kurulmuş durur
Heybetiyle berk ü ra'd olmuş durur

[4a]

- 52 Ol hafiz-i şehri-i şer' İslâm'a sed
Gerçi kılmışdı gâzâ-yı bî-aded
- 53 Bunca bir feth ü gâzâ olmuş degül
Bu fütûhı şâhlar bulmuş degül
- 54 Ol zamân kim şâha râm oldu Rodos
Kaldı havf içre kırâl-ı Üngürus
- 55 Korkar-ıdı ol kırâl-ı tîre-kîş
Kim vararak kendüye tutula iş
- 56 Beglerini dirdi dîvânına ol
Meşveret meydânına iletirdi yol
- 57 Didi begler gâfil olmañ bu zamân
Bizedür şimden girü nevbet hemân
- 58 Fikr-i fâsidden görindi begleri
Didiler dirmek gerekdür leşkeri
- 59 Kim bize dahı kılur bir gün hücum
Yağdurur başumuza oddan nücüm
- 60 Cem' olup Efreng-ile Kıbrıs [u] Rûs
Didiler kim ey kırâl-ı Üngürus

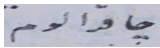

- 61 Kal'a-ı Rodos'ı andan dilerüz
Virse il virmese isyân eylerüz
- 62 Çün şeh-i sâlâr-ı bü'l-feth-i zafer
Aldı kırâl ittifâkından haber

[4b]

- 63 Ehl-i küfrün anladı cem'iyetin
Yanına dirdi Muhammed ümmetin

Nevâziş nümûden-i şâh-ı gâzî leşker-i İslâm-râ

- 64 Şâh-ı İslâm-ı Süleymân-ı cihân
Bu haberden cûşa geldi nâ-gehân
- 65 Haykırıp hey didi bir kez kıldı cûş
Na'rahâ ya[n]ında ra'd oldu hamûş
- 66 Mu'cizât-ı Mustafâdan idi hey
 tâc-ı kırâl üzre kay
- 67 Bu Süleymân Şâh'a mahrem ey ulu
Bir sa'âdet ehli vardur bahtlu
- 68 A'zam Âsaf ismi İbrâhîm'dür
Bu Felâtun'dur Ferîdûn kim dur[ur]
- 69 Eye âyîni düzer kânûn henüz (?)
Çarh urar dem-sâzıdur gerdûn henüz
- 70 Âl-i Osmân âsitânına sehî
Gelmemişdür misli anuñ bir dahı
- 71 Şâh-ı Rûm'a ol vezîr-a'zam durur
Dikkat-ile derk ile a'lem durur
- 72 Hüsn-i tedbir-ile ol sâhib-vukûf
Yûsuf idi bu degüldi feylesof

[5a]

- 73 Añı buyurdu hemândem pâdişâh
Hazneler dağıt döse hayl-i sipâh
- 74 Bahr-ı ummânüm temevvüc eylesün
Mevcine âlem teferruh eylesün

- 75 Bir küre kaynat ki âteş ola pür
Mahv ola düşse ana tağ demür
- 76 Şâh fermânı ile ey nâm-dâr
Hazneler açıldı pürden ez-şümâr
- 77 Bahşış oldı askere vakt-i seher
Akçe encüm şu'le-i şems idi zer
- 78 Añladı Âsaf Süleymân'uß sözün
Düzdi âyîn ile ayuñ yıldızın⁹⁸
- 79 Bu Süleymân-ı ebü'l-feth-i zafer
Bildiler Üngürus'a eyler sefer
- 80 Şâh eşiginde çalındı sâz-ı ceng
Mest-i medhûş oldı Zühre çarh deng
- 81 Bir düğündür kim tutıldı merdlere
Bu düğün mâtem durur nâmerdlere
- 82 Havf-ı aklı terk idüp merdâneler
Oldılar bî-pâ vü per dîvâneler
- 83 Na'ra-i ra'd-ı bülend-âvâz ile
Çarh urup oynadılar bu sâz ile

[5b]

- 84 Gündizün anca kim iderlerdi cüş
Düşde_olurlardı adû cengine dûş
- 85 Yat [u] yarağ itdiler bir ay tamâm
Kalmadı hiç nesne eksük ve's-selâm
- 86 Çün tamâm oldı her âyîn-i yarağ
Başladı deprenmege pûlâd dâğ
- 87 Kûs-ı harbîler çalındı her taraf
Çıkdılar meydâna asker saf-be-saf

Arz-ı asâkir-i nusret-şi'âr

- 88 Bir seher kim pehlivân-ı şark u ğarb
Tutdı hûn-rîz olmağa âlât-ı harb

---

⁹⁸ yıldızın: yulduzın (metin)

- 89 Kırmızı kalkan getürdi çignine
Nîl-gûn zer-beft giydi egnine
- 90 Saru atlasdan idindi zîveri
Sîm eline aldı zerrîn şeşperi
- 91 Şâh-ı Hind idi gök atına süvâr
Kara gerdûn gâv idi der-kenâr⁹⁹
- 92 Tîğ-ı Hindû ile subh-ı tîz-dest
Zengibâr iklimini itmişdi pest
- 93 Bu hümâ-yı devlet-i dârâ ile
Göge uçdı altun otağa ile

[6a]

- 94 Toğdı maşrık kulesinden âfitâb
Toldı âlem şu'le ref' itdi hicâb
- 95 Nev-bahâr eyyâmı idi rûzgâr
Nağme-sâz idi güle karşı hezâr
- 96 Askerüñ vaz'ında idi bâğlar
Şu'le-i şemşîr idi ırmağlar
- 97 Su akıncı oldı cân u baş-ıla
Cevşenin giydi dögüşdi taş-ıla
- 98 Düzdi sûsen bergini tîğ u teber
Gülşen üzre tutdı her gül bir siper
- 99 Mîğler savurdu tîğ-ı sûsene
Goncadan yağdurdı peykân gülşene
- 100 Lâleler dağ ile güller bâğ ile
Cenge bel bağladılar ırmağ-ıla
- 101 Subh-dem arz itdi âsaf askeri
Açdı gûyâ gülşen-i tâze teri
- 102 Servler bigi sünüler ser-firâz
Elde cân almağışun eyler niyâz
- 103 Pehlivânlar na'ra-i yâ Hû ile
Câm-ı çarhı çekdiler bir hûy ile

⁹⁹ Mısra'ın vezni problemlidir.

104 Lu‘b-ıla ay gibi başdan aşdılar
Oynaş idüp ol günü oynaşdılar

[6b]

105 Eylemişler çarhı Dâvûdî zırhı
Halka-ber-halka_ idi yıldızlar girih

106 Giydilerdi câme-i zerrîn-benek
Yıldız ile sanki yirde nüh felek¹⁰⁰

107 Cem‘ idi âyinle ol kevn [ü] nücûm
Âsumân idi der-i sultân-ı Rûm

108 Cengiçün cümle zırh-pûş idiler
Cûş-ı meydânında medhûş idiler

109 Gülşenin şeh kim temâşâ eyledi
Hurrem oldu âferînler söyledi

110 İbrehîm Paşa idi a‘zam vezîr
Bu der-i devletde idi dest-gîr

111 Didi aña şâh kim ey zü-fünûn
Vey Felâtûn-ı Ferîdûn-ı füsûn

112 Âsitân-ı devletümde dâyim ol
Rây-ı dârâ ile devre kâyim ol

113 Makdemü‘l-hayr ol kapumda subh u şâm
Maksad-ı maksûd-bahş-ı hâss u âm

114 Reng-i elvân-ıla nakş-ı Çîn ile
Bizedük Rûm illerüñ âyîn ile

Teveccüh-i râyât-ı sultânî be-kurâ-i Üngürus

[7a]

115 Kulle-i Kâf üzre gün kim subh-dem
Âleme göstermege dikdi alem

116 Şâha altun başlu sancakdur güneş
Kim tulû‘ından gider zulmânî ğış

117 Nûr-ı Ahmed’dür Süleymân üzre gün
Sûre-i “ve ş-şems” hakkıçun bu gün¹⁰¹

¹⁰⁰ nüh: yedi

- 118 Şu'le-i gün düşdi çün ser-tâ-serâ
Sarugeldi çarh basmaz yire pâ
- 119 Tizliki[l]e germ-i hink-i âfitâb
Şâh ile ğarb iline kıldı şitâb
- 120 Tahtgâhından Süleymân-ı zamân
Çün nihâyet ğarbına oldu revân
- 121 Maşrıkından şehr-i İslambol'uñ ol
Gün gibi tutdı diyâr-ı ğarba yol
- 122 Üngürus kırâlına azm eyledi
Çekdi leşker niyyet-i rezm eyledi
- 123 Ay çeker burc-ı esedden pençeler
Şeb siyeh-gûşa ider işkenceler
- 124 Ya'nî devrinde felek her yıldızı
Şöyle bîdâr itdi kim yummaz gözi
- 125 Askerüñ el-kıssa yıldızlar sıfat
Gözlerinden çıkdı uyku âkıbet

[7b]

- 126 Durmasun diñlenmesün çarh dün [ü] gün
Pâspân olsun bu şâha ay [ü] gün
- 127 Pâdişâ bindi semend-i sür'ate
Varmaga gâyet mahall-i rihlete
- 128 Bağladılar bu hevâya bâl ü per
Niçe aylar itdiler seyr ü sefer
- 129 Şâhin-i İslâmlar bâl açdılar
Kâfiristân sedlerinden geçdiler
- 130 Her ferişte oldu bir peyk-i perî
Bâd-ı perrân-veş giderdi ileri
- 131 Asker-i cûşân kûh-ı Elbürz idi
Tîğ-ı uryân ellerinde gürz idi
- 132 İrdiler asker Dırava suyına
Bakdılar heybetle reng-i rûyına

---

¹⁰¹ Kur'an, Şems (91) 1.

- 133 Bu nazardan şöyle kim kaçdı o su
Kalkmak isterken yine düşerdi o
- 134 Girdiler ol suya cândan geçdiler
Pâk erenler bundan andan geçdiler
- 135 Şâh irişdi Üngürus'ün iline
Viridi anı bahr-ı asker seyline
- 136 Üngürus ser-haddi idi hem o yir
Kal'alar var idi gök gibi ne yir

[8a]

- 137 Adları Anluğ idi çün anlaruñ
Sedd-i sa'bı idi bî-îmânlaruñ
- 138 Yan virürdi alçağına tîz ü hoş
Uçmaz idi yücesine hiç kuş
- 139 İçlerine düşmemiş gün şu'lesi
Degmemiş taşına îmân lem'ası
- 140 Burçları vardur bülend eflâk-veş
Üstlerinden geçmemiş hergiz güneş
- 141 On hisâr idi ol Anluğ nâm yir
Eylemişdi burçları eflâka yir
- 142 İbrehîm Paşa'ya hakan-ı cihân
Didi gel iy Âsaf-ı devr-i zamân
- 143 Şimdi bu kal'alar oldı düşmenüm
Üstine var feth için himmet benüm
- 144 Zarbezenler kur hevâ-yi tob-ı ceng
Başlarına yüceden yağdur[a] seng
- 145 Asker al ol yaña turma gidegör
İbtidâ-yı cengdür feth idegör
- 146 Şeşidür kara kırâluñ nerdânı
Salduk alursañ ol andan ferdini
- 147 Anı uğur tatalum iy nîk-baht
Feth olursa eyledüñ eflâkı taht

[8b]

- 148 Seyl-i deryâmı yönelt andan yaña
Ol siyeh-rûlar görüp kalsun taña

- 149 Âsaf itdi emr-i şâh ile hurûş
Eyledi bir seyl-i deryâ ile cûş
- 150 Akdı ol kal'alara karşı bu seyl
Bahr-ı ummândur boşandı meyl meyl
- 151 Katre su deñlü görindi her hisâr
Anca kim bürüdi bahr-i bî-şümâr
- 152 Kal'alar ol asker içre bî-şitâb
Kaldılar bahr ortasında çün habâb
- 153 İtdiler merdâne toplar darbzen
Anca kim ehl-i hisâr olmuşdı zen
- 154 Âteş-efşân båd-ı top ile tozu
Başlarına dökdi gökden yıldızı
- 155 Himmet-i şâh-ıla himmetlü vezîr
İzz ü kurb-ıla sa'âdetlü vezîr
- 156 Bilmezem ol kal'alara n'eyledi
Hoş-fesâne tuhfe efsûn eyledi
- 157 Dögdi kimin top-ı nerre-fil ile
Yine kimiñ ohşadı hoş-dîl ile
- 158 Berķ [u] ra'd ile kimini kıldı râm
Pend ü bend-ile kimine saldı dâm

[9a]

- 159 Aldı bu on kal'a-i Anluğ'ı ol
Pes Süleymân Şâh'a toğru tutdı yol
- 160 Şâd u hurrem bu fütûh ile meger
Öpdi şâhuñ destini Âsaf seher
- 161 Didi toğdı tıfl-ı devlet gün gibi
Kal'alar feth eyledüm gerdûn gibi
- 162 Eyledüñ ner bendeler sa'y-ı şitâb
Oldı sen şâh devletinden feth-i bâb
- 163 Destüñe geldi kilîd-i Üngürus
Ne kırâl makhûrdur Kıbrıs [u] Rûs
- 164 Şeh şecâ'at alkışın kıldı ziyâd
Âsaf-ı sâfa didi tahsîn båd

- 165 Egnine giydürdi nusret hil'atin
Kendüye hem-râh kıldı himmetin
- 166 Er gerek kim göstere dürlü hüner
Germ ola nerm-i zebânından hacir

Haber yâften-i kırâl ez-âmeden-i leşger-i İslâm

- 167 Kal'a-i Anluğları kırâl-ı şûm
Çün işitdi nice aldı şâh-ı Rûm
- 168 Didi tîz aña mukâbil olayın
Seyl ise ben kûh-ı hâyil olayın
- [9b]
- 169 Karşulayın ideyin ceng ü savaş
Yâ alam kal'alarum virem ya baş
- 170 Bu hayâl-ile devşirdi beglerin¹⁰²
Hışm-ıla tiz itdi tîğ [u] hancerin
- 171 Niçe yüz biñ leşkeri ile kırâl
Cümle cevşen-pûş [u] âteş pür-celâl
- 172 Kûh u hâmûn idi hep âhen-libâs
İçmege bahrı iderler çarhı tâs
- 173 Dillerinden kunît itdi küfr-i kâf
Dâll-ı dîne urdılar lâf [u] güzâf
- 174 Askerûñ çoğluğına tayandılar
Küfre mağrûr oldılar inandılar
- 175 Tayy iderlerdi uyup menzilleri
Benlik ile iblîs idi dilleri
- 176 İki gün bir yirde oturmadılar
Göc-ber-göc itdiler turmadılar
- 177 Elli biñ idi tûfeng tutan yayan
Tabla encümleri atard[ı] nişân
- 178 On iki biñ top araba ile
Germ idiler oddan deryâ ile

¹⁰² Mısra'ın vezni problemlidir.

- 179 Hamle-i sür'atle şeytân askeri
Seyl ü âteşdür yöneldiler beri

[10a]

- 180 Kondılar âhır Mohac Sahrâsı'na
Talğalar düşdi bahır ortasına
- 181 Birbiri ile bulışdı karavul
İşidildi na'ra-i tavul dühül¹⁰³

Mukâbele şoden-i kırâl be-harb-ı leşker-i İslâm

- 182 Gün kılıc çıkardı kınından seher
Çarh aldı cignine çînî siper
- 183 Zîn-i zerrîn ile sürdi çarh atı
Çarhacı tavrında itdi sür'atı
- 184 Tâli' oldı kulle-i maşrıkdâ gün
Düşdi mağrib câhına rengî-i dün
- 185 Çün hevâyî topın atdı âfitâb
Yandı hep berk-i tüfeklerden şihâb
- 186 Şu'le-i şems ile toldı şark u garb
Kâf-tâ-Kâf oldı âlem dâr-ı harb
- 187 Tutdı dehri berk-i top-ı bî-şümâr
Sankim ol sahra idi tennûr-ı nâr
- 188 Nice biñ fil gibi toplar var-ıdı
Ejdehâ-peyker misâl-i mâr idi
- 189 Nerre-fillerdür ki toplar ceng ider
Bir koşına depmege âheng ider

[10b]

- 190 Topotı kîr ü kara katran-ıdı
Göge karşı dūd-ı bî-pâyân idi
- 191 Yağmur idi tiz tüfeng fındıkları
Arkuru yolda kor idi okları
- 192 Yir ü gök arası tolmuşdı buhâr
Bu arada ay ü gün kalmışdı zâr

¹⁰³ tavul dühül: tavul ü dühül (metin)

- 193 Anca kim top ü tüfekler atdılar
Berk ü düdü ra'da dek iletdiler
- 194 Seyl-i hûndan dehr idi hamrâ deñiz
Bağlamışdı berr [ü] bahr üzre beñiz
- 195 Tuna suyu üstine oldı savaş
Çün habâb idi erince bahra baş
- 196 Cûybârından kılıcların o gün
Neçe mağrib-i cihân tolmişdı hûn
- 197 Bezmini kurmışdı takdîr-i kazâ
Cümle cânlar aña virmişdi rızâ
- 198 Devr ecel sâkî kadeh şemşîr idi
Cür'asından nev-cüvânlar pîr idi
- 199 Mest idi diller şarâb-ı nâb ile
Ditrer idi hûş başdan hâb-ıla
- 200 Bezmi germ itdiler içdiler şarâb
Düşdiler her kûşeye mest ü ħarâb

[11a]

- 201 Telh mey dil bâdesinde kan idi
Ter meze bu bezme şîrîn cân idi
- 202 Birbiriyle itmediler mekr ü âl
Lâle idi ancak ol sahrâda al
- 203 Cümle merdân-ı şeh-i İslâmbol
Ehl-i küfr üzre yürüdi sağ u sol
- 204 Gâziler burcında toğdı âfitâb
Kaldı zulmetde kırâl-ı bî-savâb
- 205 Çün mezâr-ı Mustafâ'dan esdi bâd
Gâziler bu nusret ile oldı şâd
- 206 Na'ra-i gülbang-ı bâlá ile çün
Zîr-i pâý itdiler anları o gün
- 207 Gâziler sür'at semendin depdiler
Bâd-ı pâý-ı çarhdan tîz çapdılar
- 208 Asker-i kırâl-ı şûmı basdılar
Tîğ ile başlar kesüp tîz asdılar

- 209 Döndi kandan bahra ol berr-i Mohac
Baş habâb idi aña yağısı saç
- 210 Kal'a yapırdı şeh âdem başların
Sûret-i dem-beste itdi taşların
- 211 Yücelükde çarh ile dem-sâz idi
Bu dahı gerdûn-ı sûret-bâz idi

[11b]

- 212 Çetr-i hûnînler kurup hengâmede
Gün tonukmuşdı tumanî câmede
- 213 Derzi dükkânına dönmişdi zamân
Kırmızı biz idi kat kat âsumân
- 214 Germ idi bâzâr-ı üstâd-ı ezel
Derzi olmuşdı kazâ ile ecel
- 215 Gönder erşün igne ok sındı kılıç
Biz idi âdem tiz idi kesbiç¹⁰⁴
- 216 Kırdılar küfrün çerisin her taraf
Kaldı makhûr ol kırâl-ı bî-şeref
- 217 Kaçdı bî-sûr oldı kırâl-ı kabîh
Tâli' oldı gün gibi şâh-ı melîh
- 218 Çün basıldı asker-i kırâl-ı şûm
Azm-i göç itdi Budun'a şâh-ı Rûm
- 219 Tahtgâhı idi kıráluñ o şeh
Dehirî kırâla olmuş-ıdı dehr
- 220 Gice gündüz göç-ber-göç itdi şâh
Çün Budun'un şehrine eyledi râh
- 221 Gördi kim bir şeh-i âlî-üstüvâr
Güneşinden eylemiş eflâk zâr
- 222 Toptolı ol şeh içi bütler durur
Kanda baksañ hüsn-i sûretler durur

[12a]

- 223 Lâciverd kânı ise gerdûn-ı dûn
Kal'a-i zerrîn-şi'âr idi Budun

¹⁰⁴ Mısra'ın vezni problemlidir.

- 224 Âsumân-ı bî-sütündür kal'ası
Çarha direk olmuş-ıdı kulesi
- 225 Bu Budun'un şehri alunduğı dem
Bu kasıdeyi okurdum bî-elem

Kasıde

(*Mef'ûlü / fâ'ilâtün / mef'ûlü / fâ'ilâtün*)

Ey husrev-i zamâne sultân-ı Âl-i Osmân
Dâ'im tapuñla devlet kâ'im kapuñla devrân

Gelse sarâyuñ üzre devr itse çarh-ı a'zam
Bâd-ı salâbetünden berâber olur şitâbân¹⁰⁵

Şehr-i Budun'ı devrân-ı bî-sûr kılmak için¹⁰⁶
İtdür[d]i necm-i nahsı burc-ı kırâla kıran

Kapladı berk-i şemşîr âfâkı na'ra-i ra'd
Kara bulıda râkib olalı sen Süleymân

Yil gerçi kim Süleymân tahtın göge çıkardı
Deryâda âb üzere keştilerün ferâvân

Bahrı yarıp Sikender kıldıysa kâr-ı müşkil
Sen tağ idüp türâbı yirde yürüdüñ âsân

Rodos kal'asıyla deyr-i Budun içinde
Âyineñ oldu aya mir'ât-ı dîn ü îmân

[12b]

Ol heft çarha hem-ser ser-kulle-i Budun'a
Bâd-ı kazâyıla uş kopardı top-ı tûfân

Sûr nefhasıyla begler bîdâr-ı tarr olıcak
Mahşer zelâziline bu fethe kala hayrân

Deccâl-ı cücene ger sed çekmeseydi tîguñ
Şer'-i Muhammedî de kalmazdı bârî erkân

A'lâ kim ola senden ey şâh-ı âsumân-taht
Ednâ kuluñdur[ur] cün iqlîm-i Mısr'a sultân

Berr ile bahr-ı âlem mahkûmuñ olmasun mı

¹⁰⁵ Mısrâ'ın vezni problemlidir.

¹⁰⁶ Mısrâ'ın vezni problemlidir.

Gök tahtgâhuñ oldu hurşîd mühr-i fermân
 Bir bende-i kemîneñ ey pâdişâh-ı âlem
 İklîm-i Hind ü Sind'i feth eyledi ne Kirmân
 Ditrettdi kûh-ı Kâf'ı eflâka saldı lerze
 Top u tüfek ü na'ra âfât-ı tîr bârân
 Şâhîn-vâr topuñ minkârı korkusından
 A'dâ-yı ser-nigûnlar murğ-ı hevâ-yı gerdân
 Her bir livâ-yı fethüñ yüz serv-i bâğ-ı sünnet
 Kim güldi sâyesinde şâd oldu her müsilmân
 Keştîlerüñ tutupdur bahrı hilâl-i heybet
 Her subh-dem anuñçün devr oldu kâse-i kan
 Nüşîrevân şâhâ adlûñ zamânesinde
 Bir gûr-ı zulmet içre kaldı çü merğ-i vîrân

[13a]

Evsâf-ı şâha yokdur koy ey Bahârî gâyet
 Deryâ-yı bî-girâna olmaz ki hadd ü pâyân
 Evrâd-ı subh-ı sâdık budur dilümde dâyim
 Kim âfitâb-ı ömri olsun cihânda tâbân
 Bünyâd-ı şer'-i Ahmed vardukca muhkem olsun
 Tâ sâ'at-i kıyâmet Yârab be-hakk-ı Kur'ân

Zafer yâften-i şâh-ı Rûm ve giriften-i taht-ı Budun

(Fâ'îlâtün/ fâ'îlâtün/ fâ'îlün)

- 226 Gâzî begler çün bu fethi gördiler
 Geldiler dîvâna karşı turdılar
- 227 Kal'a-i Rodos ile Kıbrıs [u] Rûs
 Didiler feth oldu taht-ı Üngürus
- 228 Ulu begler yire yüz urup o gün
 Kutlu olsun didiler feth-i Budun
- 229 Mîşe-i meydân-ı ceng arslanları
 Ol şecâ'at sûrînuñ merdânları
- 230 Söylediler cûş ile hayl ü haşem
 Şâh öñinde urdılar merdâne dem

- 231 Açdı ihsân kapuların şâh-ı dîn
Viridi ednâ bendesine şehr-i Çîn
- 232 İbrehîm Paşa'ya hakan-ı cihân
Didi iy a'zam vezîrüm her zamân

[13b]

- 233 Ey bu meydân-ı şecâ'atde dilîr
Bîşe-i İslâm'a bebr ü nerre-şîr
- 234 Subh-ı sıdk-ı nusretümsin her taraf
Gel zamân-ı devletümde bul şeref
- 235 Başına sokdı bir otağa-yı zer
Şu'lesinden mihr ü mâh alurdı fer
- 236 Bu dilâverlük otağası idi
Devleti vechinde tuğrasıydı
- 237 Murğ-ı zerrîn-per hevâ-yı âfitâb
Bu hümây ile olupdur kâm-yâb
- 238 Çün basıldığın kırâluñ bildiler
Cümle erbâb-ı Budun dirildiler
- 239 Aldılar miftâh-ı şehri ellere
Urdılar bu vech-ile yüz güllere
- 240 Dakdılar gerdenlerine tîz kefen
Şâha karşı geldiler bî-cân u ten
- 241 Kıldılar vâfir feza' ile figân
Didiler ey şâh-ı âlem el-emân
- 242 Ançe kim dürr itdiler hâka nisâr
Cevhere yok idi kıymet tâşa var
- 243 Bu güniden âfitâb-ı hâverî
Kara yire dökdi la'l-i ahmeri

[14a]

- 244 Bir aradan niçe yüz biñ ehl-i hâc
Dakdı boyunlarına tavk-ı harâc
- 245 Toprağa yüz sürdi ol ehl-i hatâ
İstediler şâhdan afv [u] atâ
- 246 Gördi şâh ol kavmi bu nev'a mutîc
Pes kerâmet kıldı vü oldı şefîc

- 247 Mâla kesdi cümle âzâd eyledi
Lutfiyıla anları şâd eyledi
- 248 Çünkü mansûr [u] muzaffer oldu şâh
Kıldı ba'de'l-feth azm-i tahtgâh
- 249 Kurt gibi gâziyân-ı nerre-şîr
Kelle kelle sürdi agnâm [u] esîr
- 250 Bir dilâver var-ıdı Korkud nâm
Şâh eşiginde olurdu subh u şâm
- 251 Hüdhd-i devr-i Süleymân Şâh idi
Şâhbâz-ı fî-sebîli'llâh idi
- 252 Asker içre o idi çavuş-ı çav
Andan ifşâ olunurdu söz ü sav
- 253 Yazdılar bu kıssa-i hengâmeyi
Aña virdiler beşâret-nâmeyi
- 254 Muntazır idi gam ile müslimîn
Zîr[a] kim eglenmiş-idi şâh-ı dîn

[14b]

- 255 Bu fütûhât-ıla Korkud nâm şîr
Şehr ü iller içre oldu dil-pezîr
- 256 İbtidâ ulağ-ıla ol şîr-i ner
Cümle etrâf[ın]a irgürdi haber
- 257 Şâyî' itdi Üngürus ahbârını
Âşikârâ didi ceng esrârını
- 258 Ehl-i İslâm işidüp ey hoş-nihâd
Bu fütûhât-ıla oldılar çü şâd
- 259 Heşt cennet gibi bizendi cihân
Gül gibi güldi yine devr-i zamân
- 260 Okuyan begler beşâret-nâmeyi
Egnine giydürdi zerrîn câmeyi
- 261 Şehr kim Kostantiniyye adıdur
Âsumân sûrı zemîn bünyâdudur
- 262 Sûr-ı perçin bâğ-ı dehr-ârâ durur
İçi tolu serv gül-i ra'nâ durur

- 263 Bî-letâfet bilmek anuñ bahrını
Kim koçar çekmiş kenâra şehrini
- 264 Bu fütûhât-ıla hakan-ı cihân
Tahtgâhına irişdi şâdmân
- 265 Müstedâm olsun Îlâhî şâh-ı Rûm
Niçe kim devr ide çarh ile nücûm

[15a]

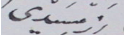

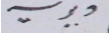
- 266 Devleti devrinde şer'-i Mustafâ
Cârîdür icrâ olunur mâcerâ
- 267 Üngürus'uñ kıssasın itdük tamâm
Bu hikâyâtı işitdi hâs ü âm
- 268 Ben hikâyet yazmadum tafsîl ile
Bir du'âdur okudum ta'cîl ile
- 269 Şimdi bu ahvâli söyler âm ü hâs
Ben de söylersem n'ola ey hoş-havâs
- 270 Nüşamuzdan añlanan cür'et durur
Pâdişâh-ı âlem-i fırsat durur
- 271 Ben kimem şâh-ı cihânı yâd idem
Ya anuñ vafına söz bünyâd idem

[15b]

- 272 Mûra meyl itmiş Süleymân añladum
Ben de mûram kudretümce söyledüm
- 273 Bir karınca-yı zemînem dâne-keş
Yüz sürünsem bulmazam kurs-ı güneş
- 274 Yirde gendüm dânesine kâyilem
Sanma çarhuñ hırmanına mâyilem
- 275 Kim karınca yir ekininden geçer
Gökde gümüş dâneler görür uçar
- 276 Açılır ay aydınıyla gözi
Kapmağ ister gök yüzinden yıldızı
- 277 Kuşlar anı bu hevâyıla görür
Uçduğınca dâne dâne devşirür
- 278 Ben hevâ-yı mûr nisbet uçmazam
Kendü yirüm ekininden geçmezem

[16a]

- 279 Halk-ı âlem üstine hakdur sehî
Cân viren tanrı virür etmek dahı
- 280 Çünkü cân virdi niçün nân vermeye
Virmez aña kim meger cân vermeye
- 281 etmegi ile aşı
Halkı çok yaratmak olmazdı işi
- 282 Âdem oğlıyam sekiz cennet benüm
Gendüm için terk idindüm meskenüm
- 283 Cenneti buğdaya satdıysa atam
Oğlıyam ben belki arpaya satam
- 284 Âlemi virdüm bir Allâh
Yâ ala cânım nasîbüm

“FETİHNAMES WHICH WERE WRITTEN ABOUT BATTLE OF MOHOCs AND
BAHARİ KADİ ALİ EFENDİ’S FETİHNAME NAMED KIYAMETNAME”

Abstract

Fetihnames together with chronicles are important document in terms of completing missing stages of Ottoman history. For this reason, it has a great importance for the Ottoman studies that in question texes are removed to a place where more researchers can benefit from and that value of their historical material is brought to light. For this purpose, in this article primarily fetihnames which were written about Battle of Mohocs and the conquest of Buda are touched, after that the life of Bahari Kadı Ali Efendi writting a text related to this subject and his work Kiyametname are focused on. Rest of the article Kiyametname is compared with Enisu'l-guzat which is another of the works written on this subject and written by Futuhi Huseyin Celebi. Finally, text of Kiyametname translated to the Turkish alphabet is added to papper.

Keywords

Battle of Mohocs, Fetihname, Bahari Kadı Ali Efendi, Kiyametname, Buda, Kanuni Sultan Suleyman.

BİR SORUŞTURMA ÇERÇEVESİNDE AHMED VEFİK PAŞA'NIN BURSA VALİLİĞİ

Adnan AKGÜN*

ÖZET

Ahmed Vefik Paşa uzun yıllar yurt içinde ve yurt dışında çok önemli memuriyetlerde başarıyla görev yapmış bir devlet adamıdır. Ahmed Vefik Paşanın devlet adamlığı yanında Türk kültürü ve edebiyatına hizmetleri ayrı bir önem taşır. Paşanın bütün memuriyetleri arasında üzerinde en çok durulan, en çok tartışılan görevi Bursa valiliğidir. Bu çalışma onun ikinci kere gönderildiği Bursa valiliğiyle (1879-1882) ilgili yapılan soruşturmaya dayanmaktadır. Valilik görevinden azline dair iddialar bir bütün halinde gösterilerek, özellikle Paşanın kendisine yapılan suçlamaları nasıl cevaplandırıldığı arşiv belgelerine dayanılarak ortaya konulmuştur. Ahmet Vefik Paşaya yöneltilen yolsuzluk, keyfilik ve hukuk dışı uygulamalar başlıkları altında toplanabilecek suçlamalar onun tarafından belgeleriyle reddedilir. Paşanın Bursa'yı bayındır hale getirirken işleri hızlandırmak adına bazı bürokratik uygulamaları dikkate almayarak mizacından gelen bir sertlikle hareket ettiği görülmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen Paşaya yöneltilen suçlamalardan çoğunun haklı bir temele dayanmadığı, çıkarları zedelenen kişilerin şikayetlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Ahmed Vefik Paşa, Bursa valiliği, soruşturma, yolsuzluk, arşiv belgeleri.

Ahmed Vefik Paşa, Tercüme Odasındaki memuriyetiyle devlet hizmetine giren, sonradan uzun yıllar bulunacağı yurt dışı temsilciliklerinden ilkinde Londra Büyükelçiliği sefaret kâtipliğiyle başlayan, Macar sığınmacıların iadesi, Besarabya'nın Ruslar tarafından işgali gibi Balkanlarda devletin içine düştüğü sorunların çözümünde, Tahran, Paris büyükelçiliklerinde, Anadolu sağ kol müfettişliğiyle geniş bir alanın teftişinde, özellikle Hüdavendigâr (Bursa) ilinin bayındırlık faaliyetlerinde, 1877-1878 savaşındaki Rus ordusunun İstanbul'a ilerleyişi gibi çok önemli siyasî/askerî faaliyetlerde, ikinci kez gittiği o çok konuşulan Bursa valiliğinin

---

* Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. adnan.akgun@emu.edu.tr

de ve verilen diğer bütün resmî hizmetlerinde başarıyla görev yapan bir devlet adamıdır.

Ahmed Vefik Paşanın devlet adamlığı dışında Türk kültürü ve edebiyatına hizmetleri ayrı bir önemi haizdir. Onun Türklük düşüncesini Orta Asya'ya kadar götüren dil ve tarih alanındaki çalışmaları, Batılı Türk tiyatrosunun oluşumuna büyük katkısı olan Molière'den yaptığı son derecede yetkin tercüme ve adaptasyonları, roman çevirileri, eski yazarların yayımlanmamış yazma eserlerini ve coğrafya ile ilgili haritaları bastırması edebî şahsiyetinin yazıya yansıyan başka cepheleridir.

Paşanın çok tartışılan Bursa valiliği ile ilgili iddia ve anekdotlara İbnülemin'in eserinden¹ hareketle bazı çalışmalarda temas edilmiş ise de suçlamalar ve cevaplar bir bütün halinde ortaya konulmamıştır. İbnülemin, Vefik Paşanın “adliye ve mülkiye müfettişlerine icra ettirilen tahkikat ile kendinden sorulan maddelere alınan cevaplar üzerine” şeklinde bir rapordan söz ederek; Bursa mektupçuluğuna tayin olunan Nezih Beyin memuriyetinin kabul edilmemesi, Vizental Efendinin padişah iradesine aykırı olarak görevinde tutulması, kaymakamların yasal bir sebep gösterilmeden azilleri, zorla tiyatro bileti dağıtılması, memurlardan çoğuna maaş verilememesi, adliye müfettişinin evine duvar çekilmesi gibi on beş kişinin verdiği dilekçedeki suçlamalara değinmektedir.² Yine aynı yazının devamında Ahmed Vefik ile ilgili meseleyi araştırmak üzere Bursa'ya gönderilmiş olan Ferid Beyin raporundaki bazı iddialara işaret edilmekle beraber Paşanın bunlara dair verdiği cevaplar yer almamaktadır.³

Makalesinin sonuna Ahmed Vefik Paşa'yla ilgili geniş bir bibliyografya ekleyen Ömer Faruk Akün de onun Bursa'da gerçekleştirdiği bayındırlık faaliyetlerine ve hizmetlerine dikkat çeker.⁴ Akün, Ahmed Vefik Paşayla ilgili yapılmış en ciddi çalışmanın Fevziye Abdullah Tansel'in üç

¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1944, V, 651-738.

² İnal, *a.g.e.*, 687-688.

³ İnal, *a.g.e.*, 689-691. Belgenin aslı için ayrıca bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. A. Res. 17/44.

⁴ Ömer Faruk Akün, “Ahmed Vefik Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1989, 148-149.

büyük makalelik incelemesi⁵ olduğunu belirtmekle beraber söz konusu yazıların birçok fahiş hatayı barındırdığını ifade eder.⁶ Ömer Faruk Akün'ün geniş bir bibliyografyayı içeren bu çalışmasının dışında son yıllarda Ahmet Vefik Paşa üzerine yapılmış bazı tezler konuyla ilgili diğer ciddi çalışmalardır.⁷

Ahmed Vefik Paşa ile ilgili bu çalışma onun Bursa valiliği esnasında sorumlu tutulduğu icraata ve kendisine yöneltilen tenkitlere verdiği cevapları içeren rapora dayanmaktadır. Onun valilik görevinden azline dair iddialar bugüne kadar bütünüyle gösterilmemiş, özellikle yapılan suçlamaları Paşanın nasıl cevaplandığına dair herhangi bir resmî kayıt bulunmamıştır. Burada ilk defa olarak Ahmet Vefik Paşa'ya ikinci kez gittiği Bursa'daki göreviyle ilgili isnat edilen bütün suçlamalar ve sabık valinin verdiği bütün cevaplar arşiv belgelerine dayanılarak ortaya konulmaktadır. Çalışmanın amacı Ahmet Vefik Paşanın görevi boyunca yaptığı uygulamalarını, bunların sonucunda ne çeşit suçlamalarla karşı karşıya kaldığını ve suçlamaların haklılık payını ilk elden belirlemektir.

Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'ya görevle ilk gidişi 12 Şevval 1279/2 Nisan 1863'te Anadolu sağ kol müfettişliğine tayiniyle başlar. Paşa büyük bir zelzele geçiren Bursa'nın durumunu görünce daha ileriki yerlere gitmek yerine burada kalarak bayındırlık faaliyetlerine girişir. Paşanın büyük hizmetleri yanında çeşitli yolsuzluklarla uğraşması bir süre sonra kendisiyle ilgili şikâyetlere yol açmış,⁸ 1 Cemaziyevvel 1281/2 Ekim 1864'te önce bütün müfettişlikler kaldırılmış sonra da yapılan yanlı bir soruşturma sonucunda 13 Şevval 1281/11 Mart 1865'te emeklilik adıyla görevinden azledilmiştir.⁹

⁵ Fevziye Abdullah Tansel, "Ahmet Vefik Paşa", *Belleten*, XXVIII/109, Ankara 1964, 117-139; "Ahmed Vefik Paşanın Eserleri", *Belleten*, XXIX/110, Ankara 1965, 249-283; "Ahmet Vefik Paşanın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri", *Belleten*, XXIX/113, Ankara 1965, 121-175.

⁶ Akün, a.g.m., 156.

⁷ Bahriye Çeri, *Ahmet Vefik Paşa. Devir-Şahsiyet-Eser*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997. Oğuzhan Alpaslan, *19. Yüzyılda Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati: Ahmet Vefik Paşa*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012. Anilla Şahiner, *Ahmet Vefik Paşanın Tarih Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007.

⁸ Sevim Güray, *Ahmet Vefik Paşa*, Ankara 1991.

⁹ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Akün, a.g.m., 146.

Ahmed Vefik Paşa'nın bu makaleye konu olan ikinci Bursa görevi 10 Safer 1296/3 Şubat 1879'da vali tayin edilmesiyle başlar. O daha önce Bursa'nın imarı için başlattığı faaliyetlerini arttırarak devam ettiği bu görevinde yaptığı hizmetlerden dolayı devletin en büyük nişanı olan birinci rütbeden murassa Osmanlı nişanını almıştır. Ancak Paşa'nın büyük hizmetlerine mukabil hakkında yapılan şikâyetler üzerine 3 Zilhicce 1299/16 Ekim 1882'de görevinden alındığı ve bir soruşturma açıldığı görülür. Fakat, Paşa hakkındaki soruşturma dosyası bir sonuç vermemiş aksine o 19 Muharrem 1300/30 Kasım 1882'de, üç gün de sürse, ikinci defa başvekilliğe getirilmiştir.¹⁰ Ahmed Vefik Paşa'nın başvekillikten azledildikten veya kendi ifadesine göre ayrıldıktan sonra hiçbir memuriyete getirilmediği bütün kaynaklarda ifade edilmektedir.¹¹ Oysa Maarif Salnamesindeki bir kayıt, sanılanın aksine Paşanın ölümüne kadar Heyet-i Ayân üyeliğinde bulunduğunu göstermektedir.¹² Yine Paşa'ya verilen bu görev, onun başvekillikteki görevinden azledilerek değil, yine kendisinin ifade ettiği, istekleri yerine getirilmeyince ayrıldığı iddiasını güçlendirmektedir.

Hazırlanan rapora göre Ahmed Vefik Paşaya yöneltilen suçlamalar ve Paşa'nın verdiği cevaplar şunlardır:

1. Suçlama: Bursa'nın 1294 senesinden beri emaneten yönetilip muhasebesi görülmeyen aşar bakayasından başka geçmiş seneler malları genel bakayasıyla 31 Ağustos 1298/12 Eylül 1882'ye kadar tahsilât harici ve kâğıt para 81 milyon 662.000 küsur kuruş bakayası olduğu ve bundan 1288/1872 senesi sonuna kadar afvı padişah iradesinden olan fakirlerin ve muhtaçların bakayasının henüz ayrılmadığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiler Bursa ili muhasebesinden alınan kayıtlı resmî bilgilere dayanarak Rıza Efendi'nin raporunda gösterilmiştir. Şura-yı Umûr-ı Maliyenin ekiyle Maliye Nezaretinin tezkiresinden anılan 81 milyon şu kadar bin kuruş bakayadan affı padişah iradesi gereği olan fukara vergisi bakayasının usulünce hemen ayrılmasıyla, kalanının senesi içinde ve belli bir müddet zarfında sağlan-

¹⁰ Akün a.g.m., 146.

¹¹ Akün, a.g.m., 146.

¹² "... [12]99 evahirinde ikinci defa olarak makam-ı sadarete tayin ve murassa nişan-ı Osmanî ile taltif buyurulmuş ise de derhal infisal ederek Heyet-i Ayân azalığına tahvil-i memuriyet ve 1308 senesi Şabanının yirmi ikinci günü irtihal-i dar-ı beka eylemiştir.", *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Darü'l-hilâfetü'l-aliyye: 1318, 48.

ması kararlaştırılmışken senelerce böyle kalmasının uygun olamayacağından; bu bakaya kimlerin zimmetlerinde ise gecikmeksizin hemen istifasının vilâyete bildirildiği söylenmiş ise de bakayanın ayrılmayarak öylece bırakılması ve tahsili mümkün olanların dahi aranılmaması dikkat çekicidir.

1. Savunma: Ahmed Vefik Paşa fakirlere ait bakayanın 1288/1872 senesine kadar ayrılmasına teşebbüs olunarak defalarca görüşülüp birçok yerlerden istenen defterlerin ortaya çıktığını söyler. Ancak fakirler bu bakayanın kendilerine dönük kısmının çoğunu peşin ödediği, zenginler vermediği halde fakirler hissesi adıyla afvı gösterildiği anlaşılmış olmasıyla, defterlerin çokluğu ve paranın fazlalığı yönünden buna Maliye hazinesinden özel şekilde bakılması gereği yazılmıştır. Askerî hizmette bulunanların ve isabet eden bazı kaza vergilerinin ertelenmesinin halk tarafından istenmesi üzerine Hazinece bunun kabulü bildirilmiştir. Ancak bakaya denilen akçenin öyle kolaylıkla tahsil olunamayacağı bilinmekte iken yine de tahsilâta kuvvet verilip ilgili mahallere beşer onar defa uyarı yazısı yazılmıştır. Cevap alınamayan sancakların hali ikişer üçer kere Bâbîâli'ye ve Maliye Nezaretine bildirilmiş ve bildirildiği mutasarrıflara yazılmıştır.

2. Suçlama: 1 Mart 1295/13 Mart 1879'dan 30 Eylül 1898/11 Ekim 1882 tarihine kadar gerçekleşen tahsilat; her sene mahalli masraflar, askeri ve adi bölgelere ne kadar verildiği, Hazineye ne kadar ödemeler ve gelirler gerçekleştiğini açıklayan defterde yazılıdır. Buna göre ilin 120 milyon 128 bin kuruş borcu olduğu ve yine bu tarihler arasındaki tahsilattan askeri bölgelere 33 milyon, diğer bölgelere 9 milyon kuruş verildiği ve diğer bölgelerin 3 milyon küsur bin kuruşu ise 1882 senesi olmak üzere değiştirilen kırma havalâttan dolayı pek çok kazançlar elde edildiği Rıza Efendinin raporuyla Şura-yı Umur-ı Maliyenin elinde gösterildiği gibi harcamalar ve anılan ödemeleri bildiren bir adet defter de bu rapora eklenmiştir.

2. Savunma: Ahmed Vefik Paşa bu suçlamanın açıkça anlaşılmadığını, kendisinin bulunduğu yerde kırma havalat denilen şeyin bulunamayacağını, bölgelerden kimseye bir para verilmediğini, kaldı ki bir an için böyle bir şeyin var olduğu düşünülse bile sahte bir kâğıt olacağını beyanla Bursa'nın aylık cetvellerinin zamanında Hazineye belgeleriyle gönderildiğini, bu itibarla "istifade" sözünün uygun düşmediğini belirtir.

3. Suçlama: Sandık emini Ahmet Efendi'nin kanuni süresinin iki yılı geçtiği halde kurallara aykırı olarak çalıştırılmaya devam edildiğinin bildirilmesi üzerine azledildiğini, incelenen muhasebe kaydından açığı çıkmamışsa da emanet maaşı 900 kuruştan ibaret bu kişinin havalat kırmasının ve diğer akçelerin ödemelerinin geciktirilmesinde pek çok kârının olduğu, üç dört sene süren memuriyetinde üretim ve inşaat masrafları ve satın alma değerinin bir milyon kuruşu aştığı belirtilir. Bu hususlar Rıza Efendi ile Mustafa Bey'in yazı ve raporları ile Şura-yı Umur-ı Maliyenin ekine dayandırılır.

3. Savunma: Ahmet Vefik Paşa sandık emininin değiştirilmesi müddeti yaklaştığında Ermenilerden bir diğerinin birkaç ay önce mecliste seçildiğini belirtir. Paşa, memuriyeti süresince dört sandık emini ile çalıştığını, artık şehirde uygun kimse kalmadığını defalarca Hazineye bildirdiğini ancak Ahmet Efendi'nin de büyük miras sahibi olduğundan Sandık Emanetinde durmak istemediğini ifade eder. Yine Paşa Ahmet Efendi'nin dört senede değil yalnız şu son iki senede babasından kalan parayla en az 200-300 bin kuruşluk satın alma ve inşaatı –yine kendisinin teşvikiyle yaptığını, faizdeki paralarının ortada olduğu düşünülürse devletin bundaki menfaatinin meydana geldiğini belirterek “Zannım güzel oldu. Binaenaleyh şu azviyat bir dilenci sözüdür ve benim bileceğim bir şey değildir” şeklinde cevaplar.

4. Suçlama: Aşar memurlarının seçim ve tayinleri İdare Meclisinin görevlerinden iken aşar eski bakanı Viznital Efendi'nin tiyatro aktörlerini aşar hizmetinde görevlendirdiği, kendisiyle ve diğer dairelerle yapılan yazışma ve görüşmelere dayandırılır. Bunlardan bazılarının memuriyet yerlerine gitmediği halde maaş verildiği ve Viznital Efendi'nin Mal Sandığından mecidi gümüşü on dokuz kuruş üzerinden alarak bütün aşar memurlarının maaşlarına mecidiyeyi yirmi kuruş hesapla verdiği, bazı yerlerde öşür zahirelerinin ihbar edilen hırsızlarını koruyup, yardım ettiği suçlamasıyla sorguya alındığı, muhasebe ile aşar idaresinden alınan resmî bilgilere göre 1296/1880, 1297/1881, 1298/1882 yılları koyunların vergisinden 90 bin kuruş kadar akçenin tahsil edilemediği, çeşitli zahirelerin ödenmesi için çoğaltılmış kâğıt paraların çoğuna “karar verilmiştir” ibaresinin çekilmediği, bazı kâğıt paralar üzerindeki kararların görevi olmayanlar tarafından düzene aykırı olarak “keşîde kılındığı” ifade edilir. Daha sonra uygunsuz davranan bazı öğrencilerin sorgulanmalarına dair yirmi

dört saat zarfında yayımlanması gereken ilânnamenin yayımlanmadığı, Rıza Efendi'nin vali vekâletine yazdığı tezkire eki ile İl İdare Meclisinden gelen yazıda da bütün bu uygulamaların Paşa'nın emrine dayandırıldığı cevabı verilir.

4. Savunma: Ahmed Vefik Paşa verdiği cevapta bu durumun asla valiye dönük olamayacağını, aşar nazırının okuma yazma bilenlerden güvene uygun bulduklarını defterle Meclise bildirdiğini, bunların içinde geçmiş yıllarda dirayetsizlikleri ortaya çıkarak isimleri zabt olunanların ve kefillerin araştırılarak düzenin hükümlerine özen gösterilerek uygulanmasından sonra defterin yine kendisine geri verildiğini bilmekteyim der. Paşa, Aşar dairesi memurlarının tamamen Maliyeden görevlendirildiklerinden maaşlarını kendi bildikleri gibi tahsil ettikleri aşar malından aldıklarını ve Mal Sandığına defteriyle beraber kalanını verdiklerini belirtir. Paşa sonradan Hazinenin aşarın idaresini vali nezaretine bırakması üzerine o şeklin uygun görülmeyip yalnız birkaç ay zarfında bunların diğer memurlar gibi sandıktan maaş almalarına karar verildiğini hatırladığını söyler. Paşa cevabının devamında Viznital Efendi'nin geçen yıl memurlar arasında pek çok hırsız bulunduğunu duyduysa da hırsızları koruduğunun söylenemeyeceğini, koyunlardan alınan vergiden bakaya kaldığına pek aklının ermediğini ancak henüz cevap vermeyen sancaklar varsa bunun mümkün olabileceğini ve ihalesiz kâğıt paralar varsa bunların sonradan Maliyenin uyarısıyla İstanbul'a gönderilen zahirelerle ilgili hükümsüz kalanlar için söz konusu olabileceğini belirtir.

5. Suçlama: Ahmed Vefik Paşa'nın Mal Sandığındaki taviz senetlerinin incelenmesi sırasında 1298/1882 senesinde Mudanya ve Gemlik taraflarına gidip geldiği on beş gün için bir buçuk aylık devriye masrafları adıyla 1500 kuruş aldığı anlaşılmıştır. Yine Dahiliye Nezaretinden vilâyete 5 Mayıs 1298/17 Mayıs 1882'de yazılan yazıda Şura-yı Devlet kararına uyularak Paşa'nın aldığı paradan 5000 kuruşunun kendisine bırakılmasına, geri kalan 10000 kuruşunu sandığa geri ödemesi gerektiğine işaret edilmiştir. Rıza Efendi'nin raporunda; vilâyet defterdarlığının cevabi yazısında, Şura-yı Umur-ı Maliyenin ekinde aynı konu, yani söz konusu tutarın geri alınması için vali vekillğine tebliğler gönderildiği belirtilmiştir. Paşa'nın 1296/1880 senesinde hiç dışarıya çıkmamış iken devriye aldığı ve 1297/1881 senesinde ilin çevresine üç dört günden ibaret bir teftiş de tam hesabıyla devriye aldığı evraklardan anlaşıldığı belirtilir.

5. Savunma: Ahmed Vefik Paşa cevabında bazı merkeze bağlı olan yerlerin denetlenmesine 12 Ağustos 1898/24 Ağustos 1882'de gizlice çıkıldığını, 10-12 gün sonra Bursa'ya dönülerek iki gün tedaviyle yine resmen Mudanya, Gemlik ve oradan da Karamürsel'e doğru gidildiğini, dönüşte yine birkaç gün tedaviyle meşgul olduğunu Bâbılâli'ye ayrıntılı yazdığını söyler. Paşa sonradan Bursa ovası köylüleriyle karşı dağlara, Barak, Ad, İndere, Keleş, Tepecik taraflarına gidip, 2 Ekimde Bursa'ya dönmüştür. Ahmed Vefik iki üç gün içinde İnegöl'e gitmek hazırlığında iken görevden ayrılığının ortaya çıktığını, bundan önceki senelerde Mihalıç, Kirmasti, Gebsud taraflarında 110 bin dönüm bataklık yer ıslah ve tasfiye olunacak kadar gezdiğini bunun süresini tam olarak hatırlamıyorsa da merkeze ayrıntısıyla bildirdiğini ifade eder. Paşa ertesi yıl da Mudanya'da hastalık ortaya çıkınca haraba yüz tutan Burgaz ve Kurşunlu halinin ıslah ve onarılarak Gemlik okullarının açılışına gidildiğini, İznik gölüne doğru salgın hastalıklara sebep olan bataklıkların ıslahının yapıldığını, Yenişehir'e bir şose yolunun açılma çarelerinin araştırılarak bulunduğunu ve çalışmalara başlanarak o yıl içinde tamamlanma aşamasına getirildiğini belirterek kendisine para açısından yöneltilen suçlamalara söz söylemek gerekmediğini, sessizliğin en iyi cevap olduğunu belirtir: "Bununla beraber akçe açısından bir şey diyecek olur ise asla şakki şefe olunmaz sair feda olunan binlerce kuruşlar gibi ihtiyar-ı sükut olunur."

6. Suçlama: Sözleşmelere yapıştırılmak üzere İstanbul'dan pul gönderileceği Konturato Nizamnamesinde açıkça belirtildiği halde kanuna aykırı olarak Ahmed Vefik Paşanın kendi başına pul bastırıp çoğaltarak kontratlara yapıştırdığı belediye dairesinden alınan bilgilere dayanarak Ferid Bey'in raporunda açıklanmış ve iliştilenmiş pul örneği adı geçenin ifadesini doğrulamıştır. Hiçbir memur devletin nakdi evrakından sayılan ve üretimi ve denetlenmesi yasal olarak Maliye Bakanlığına ait olan bu pulları ve benzerlerini doğrudan doğruya bastırıp kullanmaya muktedir değildir. Bursa ilinde şu kurala aykırı hareket edilmesinden ve bastırılan pulların Hazinenin kontrolü altında bulunmamasından dolayı birtakım suistimallerin gerçekleştiği soruşturma evrakı eklerinden anlaşılmaktadır.

6. Savunma: Ahmet Vefik Paşa, Hazinenin pul göndereceğini beyan etmesine rağmen uzun müddet pulların gelmediğini ve o aralık sözleşme gelirlerinin büsbütün belediyelere verildiğine dair ani bir emir çıkarıldığını belirtir. Yine o belediye reisinin gelirlerin yok olduğunu üç kere mec-

lise gelip açıkladığını, bunun üzerine parası kendisi tarafından karşılanmak suretiyle yüz parça kadar geçici nişan adıyla küçük markalar yaptırılıp belediye başkanına İdare Meclisinde teslim olunduğunu, defterinin tutularak Hazine pul gelirse herkesin elinde bulunan senetlere gecikmeksizin bu pulların yapıştırması uyarısında bulunduğunu söyler. Paşa bunun görevi kötüye kullanmak gibi bir şey olduğu iddiasını gerçekten anlamadığını ekler.

7. Suçlama: Bursa belediye dairesinin kurulma başlangıcı olan 1 Temmuz 1294/13 Temmuz 1878'den 30 Eylül 1298/12 Ekim 1882 tarihine kadar dört yıl üç ay zarfında eski başkan Eşref Bey ve Hüseyin Efendi ve eski başkan Mustafa Ağa zamanında maaş ve masrafların tutarının yirmi dokuz yük bunun da 8257 kuruş yirmi paraya ulaştığı ve anılan masrafın 505753 kuruş on parasının belediyede çalışan memurlar, kâtipler, hademe, vesairenin maaşlarına ve üç yük 7924 kuruş on parasının belediye cemiyyetine, 692.100 kuruş on parasının İl İdare Meclisine, 75434 buçuk kuruşunun belediye dairesi kararıyla ve sekiz yük 20088 kuruş beş parasının kararlaştırılmadan ve üç yük 80933 kuruş altı parasının karar dışı matbaa masraflarına sarf edildiği gibi küsur bir yük 26023 kuruş otuz beş paranın da tavizen harcadığı belediye dairesinin genel meclisi tarafından ekte mazbatalı düzenlenen defterde yazılı olduğu ve vaki olan harcamaların adı geçen emriyle gerçekleştirildiği sorulan soru üzerine Mustafa Ağa tarafından belirtilmiştir.

7. Savunma: Paşa cevabında belediye faaliyetlerinin bütününün belediye başkanı tarafından bildirilip defterinin İdare Meclisine havale olduğunu ve kabul edildiğinde başkana geri gönderildiğini, belediyenin aylık defterlerine kayıt ve imza atılmasının âdet olduğunu, bu faaliyetin ayrıntılı defterinin iki yıl evvel meclise verildiğini ve durumun görüşüldükten sonra Bâbîâlî'ye yazıldığını belirtir. Yine Paşa yedi sekiz ay önce bir senelik defterinin ortaya getirilip Meclisin mührüyle hükümete yazıldığını, belediye başkanı Mustafa Efendi'nin istifa arzusunda bulunduğu son icraat defterini de meclise getirdiğini ancak henüz bakılamamışsa da rakamların onda mevcut olduğunu belirterek diğer ifadeleri boş şekilde niteler. Ona göre dokundurma suretiyle harcama dedikleri belki belediyede vakıf malı olan hastane parasından yine hastahane için yapılmış veya parası şahsen bulunarak yaptırılmış olan şeylerdir ve herhalde hiçbiri valiyeye ilgili değildir.

8. Suçlama: Ahmed Vefik Paşa belediyede memleket haritası vaktiyle yapılıp mevcut olduğu halde tiyatro direktörü Fasulyeciyan'ın tavsiyesi üzerine bir taşçı ustasını yararlandırmak maksadıyla 100 altın vererek yeni bir memleket haritası çizdirmiştir. Bu durumun belediye hesaplarının incelenmesi sırasında anlaşıldığı Ferid Bey'in raporunda belirtilmiştir.

8. Savunma: Ahmed Vefik Paşa harita yapan adamı tanımadığını, valilerin öyle şeyleri bilmediğini ancak yine kendi çabasıyla yirmi iki yıl önce yapılan haritanın tutar yeri kalmadığından ve Belediye başkanı da Meclise üç defa gelerek bu haritayı tamamlamak ve yenilemek için aylık beş yüz kuruş masrafla birisini bulduğunu açıklayınca Meclisten onay aldığını söyler. Paşa harita işinin belediyenin başmühendisinin iş olduğunu, bununla beraber mühendisin yetiştiremeyeceğini ifade edip kendi maaşından 500 kuruş vereceğini açıklamasıyla, Mecliste bu kararın kabul edildiğini buna da kimsenin müdahale edebileceği kanaatinde olmadığını belirtir.

9. Suçlama: Şehirde kullanılan belgelerden vergi alınmasına dair İdare Meclisince verilen karar ve Ahmed Vefik Paşa'nın bu konudaki uyarıları taşra belediye kanununda sayılan vergilerden fazla bir vergi konulması demektir. Oysa kanuna dayanmadıkça vergi ve rüsumat adıyla para alınması kesinlikle yasaklanmış ve sözü edilen verginin alınmasından vazgeçilmesi Şura-yı Devlet kararıyla vilâyete bildirilmişken, Paşanın kanuna aykırı olarak söz konusu verginin alınmasındaki ısrarı ile 18 Eylül 1896/30 Eylül 1880'den başlayarak bir yıl içinde 23731 buçuk kuruş gelir elde edildiği belediye dairesinin mazbatasına dayanılarak Mustafa Beyin raporunda gösterilmiştir.

9. Savunma: Ahmed Vefik Paşa bu suçlamaların bütünüyle yanlış olduğunu, dışarıdan gelen unlardan alınan kantariye akçesinin anlaşılması gerektiğini söyleyerek bunun da Bâbîâlinin emriyle yapıldığını belirtir.

10. Suçlama: Yazıda suç ve cinayetle mahkum olan veya zanlılığı yüzünden tutuklanmış bulunanlardan altmış sekiz askerin düzenli mahkumiyet müddetlerini tamamlamalarına hayli vakit varken ve zanlıların sorgu ve muhakemeleri devam ederken Ahmed Vefik Paşa tarafından salıverildiğine vurgu yapılır. İstinaf Mahkemesindeki defterden bu durumun anlaşıldığı, örfen salıverilen mahkum ve zanlıların isimleriyle kalan süre-

leri ve diğer durumlarını açıklayan defterin de mahkemeden onaylanarak ilişitirildiği ifade edilir. Bunun gibi mahkemenin hükmü, sorgulananın hapis ve tutuklama kararı olmaksızın Ahmed Vefik Paşa'nın emriyle halktan yüz on kişinin örfen hapis ve tutuklandığı hapishane heyetiyle zabitanın ihbarları ve diğer soruşturmalar üzerine Ferid Bey ile Mustafa Bey'in raporlarında açıklanmış ve bu yüz on kişinin hapis ve salıverilmesinin onun emriyle gerçekleştiği yine hapishane kaydıyla isimlerini açıklayan zabıtanın onaylı defterden doğrulanmıştır. Arabacı Mehmet'in sipariş aldığı arabanın bedeli verilerek hukuku iptal ve kendisine hakaret olunduğu verdiği dilekçe üzerine gerçekleştirilen ilk soruşturmalardan, Karyeli Dimitri'nin suçsuz yere köyünden kovulduğu ilişitirilen emirden ve Hüsameddin dergâhı şeyhinin yeğeninin Sapuli çeşmesinden 20000 kiremit yaptırmasından dolayı on gün hapis ve kiremitlerine el konulduğu Meclis kararından anlaşılmış ve durum Ferid Bey'in raporunda gösterilerek evrakı ilişitirilmiştir.

10. Savunma: Ahmed Vefik Paşa cevabında Bâbîâlî ile haberleşerek hastalıktan korumak için mahpusların beşer altışar kefil alınarak geçici olarak çıkarıldığını ve o vakit derinlemesine soruşturularak durumun kararlaştırıldığını belirtir.¹³ Paşa gece münasebetsiz yerlerde zabıta tarafından tutuklanan yaramazların hepsinin valinin emrine bağlı olmadığını, bunların pusulalarının zabıta tarafından mahkemeye verilerek gereğinin mahkemece yapıldığını ilâve eder. Paşa, Arabacı Mehmed'e Mal Sandığında kayıtlı olduğu üzere emir ve iradeye bakılarak yaptırılmış araba örnekleri için pazarlıkla altmış ve altmış beş altın bedeli verildiğini, arabacı grubu ile başka münasebetinin bulunmadığını söyler. Paşa, Dimitri hakkında ise Bâbîâlî'den emir vardır ve teferruatı hatırlanamaz der. Ahmed Vefik Hüsameddin şeyhinin işinin, kendisinin müdahalesine ihtiyaç kalmadan, İdare Meclisinde kurala uygun olarak hakkıyla uygulandığından söz ederek "ihtiyar-ı sükut edelim" der.

11. Suçlama: Ahmed Vefik Paşa'nın adliye memurlarından bazılarını hakaret dili kullanarak tehdit ettiği, Kütahya savcı yardımcısı ve Karahisar Ticaret Mahkemesi kâtiplerinden Ubeydullah Efendiyi azlederek

¹³ Ahmed Vefik Paşanın konuyla ilgili beyanını doğrulayan ve Bâbîâlî'ye yazdığı yazı için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Esas Evrakı, Kısım nr. 30, Evrak nr. 1483, Zarf nr. 51, Aded: 1. Belge 2.

uzaklaştırdığı, Boduroğlu Arnik'in iflâs maddesinden dolayı özel mahkemesinde yargılayarak yasal olarak satışı gereken malların feragatine izin vermediği, Agâh Efendi için fetvahaneden şer'î bir karar alarak dokuz ay tutulduktan sonra bunun icraya konulması için zabıtaya yardımcı olmadığı, mahkemenin kararı dışında Hazine ile mahkemelik olan Faik Bey'in haczedilen mallarının satıldığı, tüccar ile belediye arasında resmî işlemlerin başlaması için verilen hükmü tüccar itiraz hakkını kullanarak temyiz etmişken mahkeme kararını beklemeyerek hükmün icrası için zabıtaya emir verdiği ve sorgu altında tutuş birtakım maddeleri hükümsüz bıraktığı gibi, bir tarla maddesine dair verdiği hükümden dolayı Bidayet Mahkemesi Başkanının Ağustos ayı maaşını durdurduğu yazışma evrakına atfen Ferid Bey'in raporunda beyan kılınıp Ahmet Vefik'in Kütahya mutasarrıflığına yazdığı yazılar, telgrafnameler, Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi ve Ticaret Mahkemesi Başkanlarının, savcı ile yardımcısının, adliye müfettişinin yazılarıyla doğrulanmıştır denir

11. Savunma: Vefik Paşa adliye memurları hakkında pek acı şikâyetler ortaya çıktığından dilekçeler üzerine işaret konularak dikkatini çekmek için savcıya gönderilirdi diyerek savunmasına başlar. Kütahya savcı yardımcısının belediye dairesinde bulunduğu zamanlar hakkında fena şikâyetler ortaya çıkınca gereği için mutasarrıflığa bilgi verilmiş, Karahisar Ticaret Mahkemesi kâtabi adliye memurlarından olmadığından hakkında yapılan şikâyetlerin incelenmesi için yine mutasarrıflığa yazılar yazılmıştır. Paşa, Bâbîâlî üç yıl önce bildirdiğinden beri adliye işine asla karışıldığı yoktur der. Ahmed Vefik, Boduroğlu meselesine mahkemenin bakmadığını, vilâyetteki bir iki kişinin iflâstan isabet eden yüzde yirmi ikiden birkaç kat fazla hisse almak için kendilerine diğer alacaklılar içinde sandık hakkı ve masrafları diyerek Arnik'ten 32000 ve bir ortağı veya davacısından 16000 kuruş almağa kalkıştıklarından bu açık zulmün önlenmesini belirtir. Paşa, Agâh Efendinin ilâmının icrasının senede 9-10 bin kuruş vergi verir bir Rum köyünün tamamen yıkımına kalkışmak gibi bir davranış olacağından ve özellikle o günlerde Rumlar, İslâm zulmünden çok bağırmakta olduğundan durumun üç beş kere Bâbîâlî'ye yazıldığını, sonunda nihayet Bâbîâlî'nin ısrarı üzerine sonucun mahkemenin kararına bırakıldığını, sonrasının bilinemeyeceğini ifade eder. Paşa, Faik Bey hakkında on dört ay önce her türlü yasal sürelerin aşıldığıнын hükümet avukatı tarafından açıklandığından ilâmın hükmünün Meclise bildirildiğini,

icrasına dair bilgisi olmadığını ekler. Ahmed Vefik ticarî ortaklık davasının Bâbîâlî'nin emrine dayalı olduğunun yukarıda gösterildiğini, Bidayet Başkanının maaşı meselesinin ise hatırlanmadığını ancak belge nereden ise oradan durumun anlaşılacağını belirtir.

12. Suçlama: Ahmed Vefik tarafından Sandıklı ilçesi kaymakamı İbrahim Efendi, Gemlik kaymakamı Ahmet Kâşif Efendi, Eskişehir kaymakamı Hasan Efendi, Mihaliç kaymakamı Hasan Hayri Efendi, Uşak kaymakamı Şakir Efendi, Pazarcık kaymakamı Mustafa Efendi, Çal kaymakamı Mustafa Tevfik Efendi, Kirmasti kaymakamı Rüşdü Efendi, İnegöl kaymakamı Necip Bey ile bazı kâtiplerin azledildiği ifade edilir. Ancak bunların azilleri kural ve düzen gereği bir yargılanmanın sonucu olarak yapılmadığından içlerinde kötü suçlar işleyenler var ise fiillerinden dolayı yasal olarak gerekli işlemin tabiatıyla icrasız kaldığı, aksi halde olanların da kanun adına muamele görmeyerek şahsî olarak azledildiği ve uzaklaştırıldığı görülmektedir denir. Bu konu kaza İdare Meclisinin çeşitli tutanak ve yazıları üzerine Mustafa Beyin raporunda yazılı ve onaylı bir şekilde yer almaktadır. Yine Merkez mutasarrıflığının oluşturulması padişahın yüce iradesinin gereği iken sözkonusu mutasarrıflık bir seneyi aşkın padişahın iradesine rağmen kurulmayıp daha yeni oluşturulduğu valilikten telgrafla bildirilmiştir.

12. Savunma: Paşa kaymakamların azil sebeplerinin usulen Bâbîâlî'ye yazılıp yerlerine yeni kaymakamlar getirildiğinden buna cevap bile vermeye gerek yoktur der. Ahmed Vefik merkez mutasarrıflığı dairesinin gecikmeli olarak oluşturulmasında ise Bâbîâlî'den gelen talimata uygun hareket edildiğini belirtir.

13. Suçlama: Ahmet Vefik'in memuriyete başladığı günden ayrılış anına kadar Bursa'da yeni açılan, genişletilen yollar ve geçitlere tesadüf edildiğini, bunların bütünüyle veya kısmen yıkılarak yola dönüştürülen ev, dükkân ve diğer 147 adetten ibaret olduğu, gerçi bunlardan bazısının sahiplerine bedel ödenmekle beraber, bir kısım yıktırılan yerlerin belediye dairesi tarafından tamir ve inşa edildiği ancak büyük kısmına bir akçe bedeli bile verilmediği, yol geçişinden yararlananlardan da daha şerefiye alınmadığı ifade edilir. Raporda yıkım dolayısıyla verilmesi gereken tazminatın 158770 kuruşa yükseldiği ayrıca bu evlerin yıkım ve kesimi hususunun istimlak kanununa uygun olmadığı, yenilenerek açılan yollara kanunun açıkladığı yolda hiçbir esas ve kuralın uygulanmadığı, bu yıkım-

lardan pekçok kimsenin fazlasıyla zarar gördüğü bazılarının da yolsuzluklardan yararlandığı belirtilir. Bu yolsuzluklara örnek olarak belediye başkanının yaptırdığı dükkânları kurallara aykırı olmak üzere iki arşın sokağa çıkardığı, oğlunun çıkmaz sokaktaki evi şerefliğin maksadıyla anılan çıkmaz sokağı açtırıp birçok fakir ve kimsesizlerin evlerini yıktırdığı ve bir İslimyeli hanıma verilmek için il valisinin Âkif Efendi'nin evine bitişik bir arsayı sorup ona vermemesi üzerine Âkif Efendi'nin evini yıktırdığı o konuda yaptırılan soruşturmalar ile kalfaların şahitliğinden anlaşıl-maktadır denir. Yine bu bu yıkımlara uğrayanların son derecede feryat ve figan etmekte bulunduğu Ferid ve Mustafa Bey'lerin raporlarında açıklanmış, anılan ifadeler belediyenin onaylı iki kıta defteri, etraftaki mahal-lerin tanıklık yazılarıyla, evleri yıkılanlara 47 adet dilekçe ve diğer evrak içerikleri ile doğrulanmıştır.

13. Savunma: Vefik Paşa bunlara asla bilgi denilemeyeceğini aşağıda belirtildiği üzere belediye başkanının her defa meclise durumu açıklamakla beraber kendi bildiği surette gereğini yaptığını söyler. Paşa kesilen yer-lerin değerinin bir iki ay içinde üç katına çıktığından her taraftan saldırı-larla, dilekçelerle bu işin önlenmek istendiği bilgim dahilindedir der. Ahmed Vefik sonuçta zor kullanmaya gerek olmayıp ülkenin bayındırlığı ve halkın kudreti için bu tür şeylerin anlaşma ve uzlaşmayla yapıldığını duydum der. Paşa ancak bazı kin sahiplerinin geçen sene kesilen bir duvar için halktan bazı "münafık acizlere" meselâ 10000 kuruş alırsınız demeleri elbette birkaç zavallının fenalığa kalkışmasına yol açmıştır diyerek ekler: "Bunların hükümete dokunur yeri yoktur. Belediyenin bileceği şeydir."

14. Suçlama: Halkın baltalıklarda keserek satmak üzere şehre getir-dikleri odunlara Ahmet Vefik tarafından verilen emir gereği zabıta tara-findan el konulduğu, özel ormanlardan sahiplerinin kesip Nilüfer nehriyle taşıdıkları odunlardan güya Gureba hastahanesine ait olmak üzere kanuna aykırı olarak alınan öşürlerden belediye dairesi marifetiyle halka sattırıl-dığı, emir gereği el konulan odunların hükümet avlusuna gitirilip oradan da Ahmed Vefik'in oturduğu eve getirildiği onun görevinden ayrılışından sonra bunların ıslahhaneye gönderildiği ve şu anda orada bulunduğu Mus-tafa ve Ferid Bey'lerle Orman ve Zabıta idarelerinden verilen mazbatalar ile Islahhane Müdüriyetinden yazılan tezkireye biaoen raporlarında açıklanır.

14. Savunma: Ahmed Vefik Paşa suçlamaları garip diye niteler. Paşa savunmasında orman başmüfettişi ve kâtibinin işlerine bakmayıp kötü zan uyandırdıklarından bahisle baltalıklardan hayvanla ve araba ile herkesin getirdiği kalınca odunların dışında, şehrin üstünde bulunan fidanlıklardan şehrin yıkımına sebep olacak şekilde kesilen ve çalınan fidanların İdare Meclisi kararıyla eskiden beri yasaklandığını hatırlatır. Ahmed Vefik yalnız senede birkaç kere tutulan odunların nakliyesinin kendisi tarafından yaptırıldığını, getirilip yardırılarak tarttırıldığını ve ıslahhaneye gönderildiğini yahut onun hesabına sattırıldığını belirtir. Paşa Nilüfer nehriyle nakledilen odunlardan eski usul gereği Belediye aracılığıyla alınan ondalık devlet vergisinin pek yanlış anlaşılmasının hayret verici bir durum şeklinde niteler.

15. Suçlama: Şehre giren arabaların tekerleklerinin gıcirtısını yasaklamak için vergi anlamında katran sürüleceği ve sürmeyen arabacıardan nakdi ceza ve ilânın tebliğ edilmemesi halinde o arabacı hangi köyden ise o köyün muhtar ve zenginlerinden oluşan beş kişiden beşer beşlik nakdi ceza alınacağı Vefik Paşa tarafından ilân edilmiştir Anılan yasağın yayınlanmasının Paşa'nın azlinden biraz önce gerçekleşmesi sonucu nakdi ceza olarak yalnız on kuruş toplanabildiği Mustafa ve Ferid Bey'lerin raporlarında yazılı olduğu gibi Ahmet Vefik'in bir kıta emriyle ortadadır.

15. Savunma: Ahmed Vefik cevabında arabaların hayvanları helâk olup, yollar da tekerlekler ile kazılıp kötüleştiğinden ve bunun önüne geçmek için eskiden beri tekerleklerle yağ ve katran sürüldüğünden bahisle arasına bu âdetin gerçekleştirilmesinin Meclisçe görüşüldüğünü ve her memura hatırlatıldığını söyler.

16. Suçlama: Halkın kısa dizlik giymemeleri İl İdare Meclisi tarafından kararlaştırılarak özel evrak ve il gazetesiyle ilân edildikten sonra yine ilâna aykırı olarak kısa dizlik giyenlerden bazılarının Ahmet Vefik tarafından verilen sözlü emir gereğince dizliklerinin zabtiyeler tarafından kesildiği ve bir haylisinden nakdi ceza alındığı Mustafa Bey'in raporunda açıklandığı gibi bu durum zabıtan ve Belediye Meclis başkanlığından verilen mühürlü sayfalarla sabittir.

16. Savunma: Paşa köylerde üçer beşer yaramazın zübük kıyafeti giyip silâh takınarak kötülüğe başlamaları üzerine yaşlı köylülerin bundan şikâyetçi olduklarını ve bunun yasaklanması birkaç ay ilân verildiğini ve

eğer birkaç “serkeş” dinlemez ise zabıta tarafından tedbir alınmasının meclisçe görüşülüp kararlaştırıldığını belirtir. Paşa durumun Bâbîâlî’ye de yazıldığını ve övgü cevabı alındığını vurgular.

17. Suçlama: Vahşi hayvanların öldürülmesi hakkında vilâyetten gönderilen 7 Şaban 1299/24 Haziran 1882 tarihli yazı üzerine her köyden on çakal vurulup hükümete getirilmesi ve 28 Ramazan 1299/13 Ağustos 1882 tarihli diğer emirde de dağ tarafında bulunan Kazıklar, Kirazlı, İn-kaya ve diğer köylerin muhtarlarına onar ayı vurdurulup derilerinin getirilmesi ve getirilmez ise adam başına yirmişer kuruş nakdi ceza alınması yazılıdır. Bir köy halkının vergiden doğan borçlarının ortadan kaldırılması için bütün hayvanların toplattırılarak hükümet konağına getirilip sonra yine o bölgeye geri verildiği, zabıta ile Tahsilat idarelerinin ifadeleriyle sabit olduğu, Pazarcı İsmail adında birinin üzümünün yağma ettirildiği, yaptırılan soruşturmayla zabtiye çavuşunun ifadesinden anlaşıldığı, birtakım göçebelerin iskândan kaçınmaları halinde çadırlarının yakılacağı ve kendilerinin de ilden çıkartılacağına bildirildiği Ahmet Vefik onaylı yazı ve ilişik emirlerinden anlaşılmıştır. Sözkonusu durum Ferid Bey’in raporunda da açıklanmış ve anılan ifadeler çeşitli evrak ve Paşa’nın buyruqlarıyla doğrulanmıştır.

17. Savunma: Ahmed Vefik tehlikeli hayvanlar ortaya çıktıkça vurulması için her yıl şiddetli emirler gönderildiğini ancak kaç ayı vurulduğunun bilgisi dahilinde olmadığını söyler. Paşa yazısının devamında kaldırım üstündeki düzensizliğin belediyece giderilmesinin belediyenin, dolayısıyla zabıtalının görevi olduğunu, göçebelerin yerleştirilmesi işinin 20-30 senelik düzen meselesi olarak icrasının valilere borç olduğunu vurgular.

18. Suçlama: Resmî dairelerden gönderilen ve iş sahipleri tarafından verilen evrakın ve satın alınması padişah iradesi gereği olan mitralyöz esmanı için 15000 Osmanlı altınının verilmesine dair Maliye Nezaretinden çekilen telgrafnamenin Ahmed Vefik tarafından açıkça yırtıldığı Mustafa Bey’in raporunda açıklanmış ve bu durum Telgraf İdaresinden Ahmed Vefik tarafından alınan yazışma cevabıyla sabittir.

18. Savunma: Ahmed Vefik bu suçlamaya bazı gereksiz evrak yırtılmış olsa bile kim bilir ve kim karıştır, özellikle valinin yüzünü göremeyecek olan sıradan memurlar nereden bilir şeklinde cevaplar.

19. Suçlama: Bayram ve padişahın tahta çıkışına tesadüf eden günlerde top atılmasının Ahmet Vefik Paşa tarafından yasaklandığı Mustafa Bey'in raporunda gösterilmiş ve bu durum alay beyliğinin ve İdare Meclisinin onayını içeren yazı ile doğrulanmıştır.

19. Savunma: Ahmet Vefik bunlar "çirkin hezeyanlardır" diye cevaplandırarak resmî günlerde ne yapılacağını Bâbîâlî'den bildirilip yerine getirildiğini ifade eder.

20. Suçlama: Ülke içinde silâh atanlar için Ceza kanununda üç gün hapis cezası yazılı olduğu halde Ahmed Vefik'in bu cezayı şiddetlendirmek için üç günü on güne çıkardığı ayrıca maddî ceza aldirdığı Ferid Bey'in raporunda açıklanmış, durum adı geçen tarafından basılı ilânname ve İdare Meclisinin derkenarlı yazısıyla sabit olmuştur.

20. Savunma: Ahmed Vefik bu silâh atmadan dolayı ülkede adam ölmeye başladığından güvenliği sağlamak için İdare Meclisi tarafından verilen kararın memnuniyetle kabul olunduğunu vurgular.

21. Suçlama: Bursa'da göçmenlerin yerleştirilmesine uygun ve tarımca mîrîye faydalı pek çok yer ve bunlardan başka Yıldırım Bayezid Han Camisi etrafında yıkılmış mahallelerde 150 ev yapılabilecek arsalar var iken Ahmet Vefik'in emirleriyle halkın son derecede kalplerini kırarak bir şekilde İslâm mezarlarının yıkılarak bir kısmına göçmenlerin iskânının, kahvehane ve gazino gibi uygun olmayan ve yakışsız şeylerin yapıldığı Ferid Bey'in raporunda, muhacir iskân memuru, belediye reisi ve ıslahhane müdürü tarafından verilen mühürlü yazılarda sabit olduğu vurgulanır.

21. Savunma: Ahmed Vefik bunlar yakışsız sözlerdir şeklinde cevap vererek Müslüman mezarlarının hâlâ mevcut olduğunu fakat bir ucunda boş olan yerleri Muhacirin Encümeninin bulup mahalle şeklinde belirlediğini yoksa diğer yerlerde mezarlar var iken üzerlerine bina yapılmadığı cevabını verir. Paşa, Yıldırım'da arsa bulunmasından dolayı üç beş kere ciddi olarak girişimde bulunulduğunun Muhacirin Komisyonu ve İdare Meclisinin "söz anarları"nın bildiğini vurgular.

22. Suçlama: Bursa'da hisse ile yapılmış bir kıraathaneyi Ahmed Vefik her nasılsa sahiplerine el çektirtip belediye gelirlerinden 47000 kuruş harcayarak tiyatro haline dönüştürmüş, İstanbul'dan Fasulyeciyan adında birinin başkanlığı altında bir şirket getirterek üç yıldan beri haftada üç gece tiyatro oynatmaktadır. Yine bu tiyatro için il matbaasında bastırılan

biletlerin zabtiye askerleri ve belediye çavuşları vasıtasıyla memurlara, esnafa ve halka zorla dağıttırıldığı, askeri namusa dokunacak şekilde zabtiye askerlerine özgü müziği tiyatroya tahsis ederek orada çaldırıldığı, bilet ücretleri olarak halktan ve memurların maaşlarından toplanan gelirlerin aylık 8000 kuruşu geçtiği, tiyatroyu bir gece kadınlara tahsis ile orada kadınların toplandığı ve Ahmed Vefik'in emriyle ve zabtiye gayretiyle birtakım fahişelerin de tiyatroya zorla getirildiği yapılan resmî soruşturmada, dairelerin cevaben yazdıkları tezkirelerde ve sair yazılarda ortaya konulmuştur. Vefik Paşa'nın tiyatroyla ilgili eserleri ruhsatsız bastırıp oynattığı, bu oyunların perdesinde bizzat hazır bulunduğu, Mudanya halkının zabtiyeler vasıtasıyla dövülerek aktrisler için halktan bir hayli para alındığı ve il matbaasında bastırılıp içinde genel ahlâka aykırı bazı içeriği olan tiyatro risalelerinden dolayı Ahmet Vefik'in matbaaya 20000 kuruş borcu bulunduğu, artistlerin yararı için oynatılan oyun biletlerinin onun emriyle öşür memurlarına ve diğer memurlar ve kâtiplere dağıtıldığı, ücretlerinin onların maaşlarından kesileceği ve Fasulyeciyân tarafından hükümete gönderilen 4300 kuruşluk bilet kabul olunmamışsa da sonradan adı geçenin kendi adamlarıyla gönderilerek 3700 kuruşluk bilet harcandığı Paşa'nın raporlarından ve diğer bir takım yazılardan anlaşılmıştır.

22. Savunma: Ahmed Vefik Paşa bu suçlamaların hiçbirini kabul etmez. O cevabında tiyatronun hastahanenin malı olduğunu, istediğine kiralayabileceğini, hükümetin böyle şeylere karışmadığını ifade eder. Paşa, bazı tiyatro meraklılarının ve hastahane destekleyicilerinin kendisine bile bilet getirdiklerinden söz ederek muhtemelen onların başkalarına da vermiş olabileceklerini kabul eder. Paşa tiyatronun düzenine kendisinin de özen gösterdiğini beyanla orasının “terbiye yeri ve mecma-ı üdebâ” olduğu vurgusuyla diğer sözlerin bir değer taşımadığını ifade eder.

23. Suçlama: İran halkından Bursa'da attarlık ile geçinen İbrahim Ağanın 11 yaşında Halil adlı oğlu fişkırın diye adlandırılan su ile oynarken Vefik Paşa onu görerek dövmeyle kalkışmış ve hastalanmasına sebep olmuş ise de adı geçenin ağabeyi bu konuda davaya kalkışmamıştır. Her şahıs şahsına ait davadan feragat edip etmemekte serbest ise de kanunun güvencesi altında olan genel hukuk gözardı edilemeyeceğinden tabiatıyla bu madde de inceleme konusu olmuştur. Ahmed Vefik'in elindeki baston ile hükümet konağından çıkarken karşılaştığı bu 11 yaşındaki asker yetiminin boynunun sol tarafına şiddetle vurarak onu yere düşürdüğü ve zab-

tiyelere dört gün hapsedtiği ifade edilir. Konu Ferid Bey'in sunduğu mühürlü ve onaylı sorgu evrakında mevcuttur.

23. Savunma: Ahmed Vefik cevabında üç yıl evvel bir Ramazan ayında işten atılmış bir tercüman tarafından ortaya atılan bu gibi suçlamalar üzerine durumun ayrıntısıyla Dışişleri Nezaretine bildirildiğini ve kararın o vakit verildiğini belirterek yetimler hususunda ifade edilen suçlamaları yalanlar. Paşa, her gün Bursa'da fakirlere iş bulunduğundan dilenmenin yasaklanarak Müslümanların yoksulluktan korunulmasına özen gösterildiğini, bu yüzden bazı günler üç beş çocuğun zabtiyeye getirilerek babası veya velisi çağrılarak dilendirilmemesinin şiddetle istendiğini, yoksa kendisi gibi namus ve hükümeti korumakla görevli bir valinin, faydasızlığı ortada iken bir asker yetimini dövdüğüne inanmadığını söyler.

24. Suçlama: Bursa valisi Ahmet Vefik Paşa aleyhinde ileri sürülen bazı durum ve hareketlerin ilk soruşturmasının tamamlanmasıyla ortaya çıkan sonucun arzının padişahın iradesi gereği olduğu bu konuda mahalline yollanmış memurların gerçekleştirdikleri incelemeleri içeren raporların ekli evraklarla birer birer değerlendirilerek yukarıda sunulduğuna dikkat çekilir. Gerçi bu evrakın ait olduğu daire tarafından incelenip görüşülerek gerekli işlemlerin yapılması uygun ise de sonradan gereğine bakılmak üzere ilk önce Paşa'dan sözkonusu maddelerin açıklanması istenir.

24. Savunma: Ahmed Vefik Paşa şimdiye kadar bulunduğu memuriyet ve hizmetlerde olduğu gibi Bursa ilindeki tavrının da padişahın kutsal hukukunu ve halkı zulümden korumak, padişaha hayır dua aldırarak yolumdadır şeklinde özetler. Özellikle uzun yıllar bataklıklar içinde kalan yüzbinlerce dönüm arazinin yeniden açılan kanallar ile ıslah ve imar edilerek birçok kasabalı ve köylünün fakirlikten kurtularak zenginleştildiğini belirtir. Ahmed Vefik Paşa bu kadar sadık hizmetlerine karşılık il içindeki yedi sekiz iftiracı canı ve kötünün eseri olan şu suçlayıcı maddelere padişahın adaletine sığınılarak üzüntüyle cevap verilebildiğini ifade eder.

S o n u ç

Belgelerde paşaya yöneltilen suçlamalar yolsuzluk, keyfilik ve hukuk dışı uygulamalar olmak üzere üç başlıkta toplanabilir.

1. Yolsuzluk: Ahmed Vefik Paşanın, bazı kimselerin (2. suçlama) veya bazı memurların parasal çıkarlar elde etmelerine göz yumduğu (3.-4. ve 8. suçlamalar), gitmediği yer için yolluk aldığı (5. suçlama), bakayanın toplanması/geri ödenmesi/toplanamaması (1. suçlama) veya bakaya gelirlerini karar almadan dağıttığı (7. suçlama) şeklinde suçlamalara maruz kaldığı görülür.

2. Keyfilik: Paşanın pul bastırıp çoğaltması (6. suçlama), şehirde kullanılan belgelerden vergi alması (9. suçlama), maliyeden yollanan bir telgrafı yırtması (18. suçlama), bayram ve padişahın tahta çıkış günlerinde top atılmasının yasaklaması (19. suçlama) gibi bazı uygulamalar yaptığı iddia edilerek suçlama konusu olmuştur. Yine memurların seçiminde (4. suçlama) ve bakayadan toplanan paraların dağıtılmasında bir usul olmaması (7. suçlama), memurlara sert davranış gösterme (11. suçlama) gibi hususlar da keyfilik başlığı altında değerlendirilebilir.

3. Hukuk dışı uygulamalar: Paşa'ya en fazla yöneltilen suçlamalar bu başlıkta toplanabilir. Bu başlık altında suç ve cinayetle mahkum/zanlı 68 askerin hapisten salıverilmesi, yine mahkeme kararı olmaksızın halktan 110 kişinin hapse atılıp sonra bırakılması, bir arabacının yaptığı arabanın bedelinin verilerek hukuki hakkının iptal edilmesi (10. suçlama), memurların azledilmesi (11.-12. suçlamalar), yol açma/genişletme sırasında yıktırılan yerlere tazminat ödenmemesi (13. suçlama), şehre getirilen odunlara el konulması ve Nilüfer nehriyle getirilen odunlardan vergi alınması (14. suçlama), şehre giren arabaların tekerleklerinin gıcirtısını yasaklamak için vergi anlamında katran sürülmesinin istenmesi (15. suçlama), halkın kısa dizlik giymemeleri kararına rağmen aksini yapanların cezalandırılması (16. suçlama), vahşi hayvanların öldürülmesi ve göçebelerin iskan edilmeleri emirlerinin uygulanmaması halinde yöneltilen tehditler (17. suçlama), silahla ateş edenlerin hapis cezalarının arttırılması (20. suçlama), mezarların yıkılarak göçmenlerin üzerlerine yerleştirilmeleri (21. suçlama), bir kıraathanenin tiyatroya çevrilerek biletlerin zorla satılması, eserlerin ruhsatsız basılması vb. (22. suçlama) ve 11 yaşında bir çocuğun bastonla dövü-

lererek hapse atılması (23. suçlama) şeklinde Paşa'ya yöneltilen birçok suçlama yer alır.

Ahmet Vefik Paşa bütün bu suçlamaları, son derecede makul sebeplerle ve belgelere dayanarak, hem bu vilâyeti hem halkı zulümden korumak için görev yaptığı cevabıyla karşılar. Paşa özellikle bataklıklar içerisinde kalan yüz binlerce dönüm arazinin kurutularak ıslah edildiğini, bu sayede birçok kişinin zenginleştiğine işaret ederek, kendisine yöneltilen iftiraların çıkarları zedelenen yedi sekiz kişiden kaynaklandığına vurgu yapar. Gerçekten Paşa'nın mizacından kaynaklanan sertlik bir tarafa bırakılırsa bu suçlamaların bütünüyle haklılık payı içerdiği söylenemez. Kaldı ki belgelerde de görüldüğü üzere Paşa'nın bütün amacı Bursa'yı bayındır bir hale getirmeye çalışmak bunu yaparken de karşısına çıkan bazı bürokratik engelleri, işleri hızlandırmak adına, bazı pratik uygulamalara dönüştürmek şeklinde olmuştur. Yine de onun icraatını yürütürken her vesileyle Bâbüâliye danıştığı Paşa'nın işaret ettiği yazışmalardan anlaşılmaktadır. Nitekim Paşa'nın görevinden alınmış olsa bile bu soruşturmanın onun aleyhinde kalıcı ve olumsuz bir değerlendirmeye yol açtığı söylenemez. Nitekim Bursa valiliğinden ayrılış tarihinden kısa bir süre sonra getirildiği başvekillik görevi bu yargıyı güçlendiren dikkat çekici bir örnektir.

BELGELER

1. Belge¹⁴

Hüdâvendigâr vilâyet-i celilesi valisi sâbık übbehetlu devletlu Ahmed Vefik Paşa Hazretlerine

Fukaraya aid bakayanın seksen sekiz senesine kadar tefrikine teşebbüs olunarak defeat ile müzakere olundu. Ve birçok mahallerden matlub olan defterler zuhûr etti. Ancak fukara takımı bu bakayanın kendilerine raci kısmının ekserini peşin olarak vermiş olduğu ve zenginler vermediği halde fukara hissesi namıyla afvı gösterildiği anlaşılmış olmasıyla defterlerin çokluğu ve paranın ziyadeliği cihetle buna Maliye hazinesinden suret-i mahsusada bakılması icab edeceği inha kılındı. Hıdemat-ı askeriyede bulunanların ve muşab olan bazı kaza vergilerinin tecili ahali tarafından istida üzerine hazinece kabulü bildirildiği hâlde bekaya denilen akçenin öyle suhuletle tahsil olunamayacağı tariften müstağni iken meh-ma-emken tahsilâta takviyet verilip mülhakata beşer onar defa te'kidat vaki oldu. Cevap alınamayan sancakların hali ikişer üçer kere Bâbiâli'ye ve Maliye Nezaretine bildirildi ve bildirildiği mutasarrıflara yazıldı.

Vilâyetin doksan dört senesinden beri emaneten idare edilip muhasebesi görülmeyen Aşar bakayasından madâ sinin-i sâbıka emvali bakaya-yı umumiyesiyle işbu doksan sekiz senesi emvalinden sene-i mezkure Ağustos gayetine değin gayr-ı ez-tahsilât ve kaimeyat seksen bir milyon altı yüz altmış iki bin küsur kuruş bakayasası olduğu ve bundan seksen sekiz senesi gayetine kadar afvı mukteza-yı irade-i seniyyeden olan fukara ve muhtacın bakayasasının henüz tefrik olunmadığı Hüdâvendigâr vilâyeti muhasebesinden alınan malumat kuyudin-i resmiyeye müsteniden Rıza Efendinin lâyihasında gösterilmiş ve Şura-yı Umur-ı Maliyenin zeyliyle Maliye Nezaretinin tezkiresinden mezkur seksen bir milyon şu kadar bin bakayadan afvı mukteza-yı irade-i seniyyeden olan fukara vergisi bakayasasının usulü dairesinden hemen tefrikiyle madâsinin senesi içinde ve müddet-i muayyenesi zarfında istihsali mukarrer

¹⁴ BOA., Yıldız Esak Evrakı, Kısım nr. 14, Evrak nr. 1260, Zarf nr. 126, Karton nr. 10.

iken senelerce kalması caiz olamayacağından bu bakaya kimler zimmetlerinde ise bilâ-imhal serian istifası vilâyete bildirildiği beyan kılınmış ise de bakayanın tefrik olunmayarak haliyle bırakılması ve istihsalı mümkün ve kabil olanların dahi aranılmaması şayan-ı dikkat olmak üzere bahs ve irad edilmiştir.

Bu bendlerden ne demek olduğu sahihan anlaşılmalıdır. Bu âcizin bulunduğu yerde kırma havalât denilen şeyin bulunamayacağını çocuklar dahi bildiğinden havalâtta kimseye bir para verilmediğini cihan anladığından farz-ı muhal olarak öyle bir şey var ise sahte bir kâğıt demek olacaktır. Hüdavendigâr vilâyetinin şehriye cedvelleri vakit ve zamaniyle cânib-i Hazineye senedatıyla gönderilmiştir. Bu cihetle istifade sözü nâ-münasib olur.

Doksan beş senesi Martından doksan sekiz senesi gayetine kadar vukubulan tahsilâtı ve sene-be-sene mesarif-i mahalliye ve havalât-ı askeriye ve âdiyeye ne miktar verildiğini ve Hazineye ne kadar tediyat ve irsalât vukubulduğunu mübeyyin tanzim kılınan defterde muharrer olduğu üzere vilâyetin mesarif-i mahalliye ve havalât-ı askeriye ve âdiye ve müstakrazât-ı vesaireye yüz yirmi milyon yüz yirmi sekiz bin bu kadar kuruş dünyunu bulunduğu ve doksan beş senesinden doksan sekiz senesi Eylülü nihayetine kadar vukubulan tahsilâtta havalât-ı askeriye otuz üç milyon ve âdi havalâta dokuz milyon küsur kuruş verilmiş idüğü ve havalât-ı âdiyenin üç milyon küsur bin kuruşu doksan sekiz senesine aid olduğu ve tebdil edilen kırma havalâtta naşi pek çok istifadeler vukua gelmiş bulunduğu Rıza Efendinin lâyihasıyla Şura-yı Umur-ı Maliyenin zeylinde gösterildiği gibi sarfiyat ve tediyat-ı mezkureyi müşir olarak bir kıta defter dahi rabt edilmiştir.

Sandık emininin tebdili müddeti takarrüb ettikte Ermenilerden bir diğeri çend mah mukaddem Meclisce intihab kılınmış idi. Sonra Muhasebe Kalemünde nasıl tesviye olunduğunu hatırlayamam fakat Ahmed Efendi külliyyetli miras yemiş olduğundan Emanette durmak istemezdi. Müddet-i memuriyette bununla dört sandık emini istihdam olunmuş idi ve artık vilâyette münasib adam kalmadığı kerratla Hazineye bildirildi. Ve bu adamın dört senede değil yalnız geçen şu iki sene zarfında pederinden miras yemiş olduğu akçenin cüzisiyle iki üç yüz bin kuruşluk mübayaat ve inşaatı taraf-ı âcizanemden bil-vasıta teşvik ile vücuda gelip pederinin faizdeki akçelerinin meydana bulunması temin-i emval-i devletçe faideli addolundu. Zannım güzel oldu. Binaenaleyh şu azviyat bir dilenci sözüdür ve benim bileceğim şey değildir.

Sandık emini Ahmed Efendinin müdet-i muayyene-i nizamiyesi iki seneyi tecavüz ettiği halde kaide ve nizam haricinde olarak yine istihdam olduğu haber verilip görülmesi üzerine azl ile rüyet olunan muhasebesinden gerçi açığı zuhur etmemiş ise de emanet maaşı dokuz yüz kuruştan ibaret iken

havalât kırmamasından ve sair akçelerin teahhur-ı tediyatından pek çok istifadesi olduğu ve üç dört sene devam eden memuriyetinde imalât ve inşaat mesarifi ve mübayaat esmanı bir milyon kuruşu tecavüz eylediği Rıza Efendi ile Mustafa Beyin takrir ve lâyhalarında dermeyan olunuyor. Şura-yı Umur-ı Maliyenin zeyli dahi bu ifadatı teyid ediyor.

Bu keyfiyet valiye asla raci olamaz ise de her sene Aşar nazırı okuma yazma bilenlerden şayan-ı emniyet bulabildiklerini bâ-defter Meclise irae eder. Ve bunların içinde sinin-i maziye de dirayetsizliği ve mübalâtsızlığı taayyün ederek isimleri zabt olunmuşlar ve kefiller tahkik kılınarak hükm-i nizamın kemal-i ihtimam ile icrasından sonra defterin yine kendisine iade olduğu malumumdur. Aşar Dairesi müstakilen Maliyeden tevkif ve mal sandığına defteriyle beraber küsurunu verdikleri ve Hazinenin birkaç mah zarfında bunların sair memurlar gibi sandıktan maaş almalarına karar verildiği tahattur ediliyor. Vizental Efendinin geçen sene memurlar miyanında pek çok muhtelisi bulduğu mesmu yoksa sahabet ve himayet eylediği malum değildir. Agnam resminden bakaya kaldığına bir vechle akıl kesmez meğer ki henüz cevap vermeyen sancaklarda ola. Ve ihalesiz karar kaimeleri dahi var ise sonradan Maliye işarıyla Dersaadet'e aynen gönderilen zehaire müteallik olarak hükümsüz kalanlar olmak muhtemeldir.

Aşar memurlarının intihab ve tayinleri Meclis-i İdarenin vezaifinden iken Aşar nazır-ı sabıki Vizental Efendinin tiyatro aktörlerini aşar hizmetinde istihdam ettiği kendisiyle ve devair-i saire ile cereyan eden muhabere ve meşhudat ile anlaşıldığı ve bunlardan bazılarının mahal-i memuriyetlerine gitmediği halde maaş verildiği ve Mal Sandığından sîm-i Mecîdiyi on dokuz kuuş üzerine kabz ile bi'l-cümle aşar memurları maaşlarına Mecîdiyi yirmi kuruş hesapla verdiği ve bazı yerlerde zehayir-i öşriyyenin haber verilen muhtelislerini Vizental Efendinin himayet ve sahabet eylediği cihetle nazır-ı mu maileyh taht-ı muhakemeye aldırıldığı ve muhasebe ile Aşar İdaresinden alınan malumat-ı resmîyeye nazaran doksan altı doksan yedi doksan sekiz seneleri agnam resminden yedi yük doksan bu kadar bin kuruş na-tahsil akçe bırakılmış olduğu ve bazısındaki karar-dadelerin vazifesi olmayanlar tarafından mugayir-ı nizam olarak keşide kılındığı ve muahharen vukubulan zema-yim üzerine diğer tâliplerin istintaklarına dair ilânnamenin ale'l-usul yirmi dört saat müddet zarfında neşr olunmadığı anlaşılması üzerine Rıza Efendinin vali vekâletine yazdığı tezkire zeyline Meclis-i İdare-i Vilâyetten yazılan cevapta bu şeyler dahi vali-i müşarünileyhin emrine müstenid bulunduğu gösterilmiştir.

Bazı mülhakatın devrine zannım Ağustosun on ikisi tarihinde hafiyen çıkıldı. Ve on on iki gün sonra Bursa'ya avdet olunarak iki gün müdatatla yine resmen Mudanya ve Gemlik ve ondan Karamürsel'e doğru gidildi. Ve avdette yine birkaç gün müdatatla meşgul olduğu tafsilen Bâbıali'ye yazılmışıdi. Bade Bursa ovası kurrasıyla karşı dağlara gidilerek (Barak) ve (Ado) ve (İndere) ve ondan (Keleş) ve (Tepecik) taraflarına bir cetvel yaptırılmakla iştigal olunup Teşrin ibtidası veya ikinci günü Bursa'ya avdet olunmuştur. Ve iki üç gün zarfında İnegöl'e çıkılmak hazırlığında iken infisal zuhur etmiştir.

Bundan evvelki senelerde Mihalıç ve Kirmasti ve Gebsud taraflarına bir kere gidilip rivayete göre yüz on bin dönüm bataklık yer ıslah ve tasfiye olunacak kadar gezilmiş ise de müddeti bilinmiyor. Meğer o tafsilen zamanında inha olunmuştur. Ve ertesine sene dahi Mudanya'da hastalık zuhur edip haraba yüz tutan Burgaz ve Kurşunlu hâli ıslah ve tamir olunup ondan Gemlik mekteplerinin küşadına gidilmiş ve İznik gölüne doğru taaffünata bais olan bataklıkların ıslahı çaresi görülmüş ve Yenişehir'e bir şose küşadının çareleri bulunup ameliyata başlanmışıdi. Sene-i hazırada ikmal derecesine getirildi. Bununla beraber akçece bir diyecek olur ise asla şakk-ı şefe olunmaz. Sair feda olunan binlerce kuruşlar gibi ihtiyar-ı sükut olunur.

Mal Sandığında mevcut taviz senedatınının muayenesi sırasında müşarünileyh hazretlerinin doksan sekiz senesi için bir buçuk aylık devriye mesarifi namıyla on beş bin kuruş mehuzları aldığı mevcut senetten anlaşılıp bu akçeyi müşarünileyh hazretleri Mudanya ve Gemlik taraflarına gidip geldiği on beş gün için sandıktan devriye mesarifi namıyla aldığı devriye mesarifinin sureti istifası hakkında 5 Mayıs sene 98 tarihiyle Dahiliye Nezaret-i Celilesinden vilâyata tebliğ kılınan Şura-yı Devlet kararına tevfikan beş bin kuruşunun mahsubu icra ve kusur on bin kuruşunun Sandika itası lâzım geleceği yazıldığı tezkireye zeylen vilâyet-i müşarünileyha defterdarlığından yazılıp cevapta bildirildiği Rıza Efendinin lâyihasında beyan ve Şura-yı Umur-ı Maliyenin zeylinde ve Maliye Nezaretinin tezkiresinde meblâğ-ı mezburun istih-sali zımında vali vekâletine tebligat icra olduğu dermeyan kılınmıştır. Doksan altı senesinde hiç devriye çıkmamış iken yine tam devriye almış ve doksan yedi senesinde devri vilâyetin civarını münhasır ve üç dört günden ibaret iken kezalik tam hesabıyla devriye ahz etmiş olduğu evraktan müsteban olur.

Hazine-i celile pul göndereceğini beyan etmekle beraber bir hayli müddet zuhur etmeyip o aralık konturat hasılatının büsbütün belediyelere ita olduğuna dair bağteten bir emir geldiğinden ve belediye reisi varidatın zayı olduğunu üç kere gelip Meclise beyan eylediğinden akçesi tarafımdan tesviye

olunarak yüz parça kadar muvakkat nişan namıyla küçük markalar yaptırılıp belediye reisine Meclis-i İdarede teslim olundu ve defteri tutulup Hazine pul gelirse herkesin yedinde bulunan senedata bilâ-temerrüd yapıştırılması tenbih kılındı.

Bunda su-i hal davet edecek bir şey olduğunu hakikaten anlamam.

Konturatolara yapıştırılmak üzere Dersaadet'ten pul gönderileceği Konturato Nizamnamesinden musarrah olduğu halde müşarünileyh kanun hari-cinde hod-be-hod bir nevi pul ihdas ve tab ettirip konturatolara yapıştırdığı daire-i belediyeden aldığı malumata binaen Ferid Beyin lâyihasında beyan olunmuş ve merbut pul nümunesi mumaileyhin ifadesini teyin eylemiştir. Hiçbir memur devletin evrak-ı nakdiyesinden madud ve emr-i imal ve teftişi kanunen Maliye Nezaretine ait olan bu nev pulları ve emsalini doğrudan doğruya bastırıp istimal etmeye muktedir olamayıp Hüdavendigâr vilâyetince şu kaideye muhalif hareket vukuundan ve bastırılan pulların hazinenin kontrolu tahtında bulunmamasından dolayı bir takım su-i istimalât vuku bulduğu evrak-ı tahkikiye mezayasından anlaşılır.

Belediyenin kâffe-i icraatı reisi marifetiyle bildirilip defteri Meclis-i İdareye havale olunur. Ve kabul olundukta reisine iade kılınır. Belediyenin mahiye defterlerine kayd ve imza olunmak âdettir. Bu icraatın dahi mufassal defteri iki sene evvel Meclise verilmiş olmağla bade'l-müzakere Bâbîâlî'ye inha olunmuş idi. Kezalik yedi sekiz ay mukaddem yine bir senelik defteri zuhur edip meclisin mührüyle Bâbîâlî'ye bildirildi. Belediye reisi izzetli Mustafa Efendi istifa emelinde bulunduğundan son icraat defterini dahi meclise getirmiş idi. Henüz bakılamamış idi. Onda mevcuttur. İfadat-ı saire vâhidir. Tarizen sarfiyat dedikleri belki belediyede mevkuf olan hastahane akçesinden yine hastahane için yapılmış veyahut akçesi şahsen mütedarik olunarak tesviye ettirilmiş olan şeylerdir. Her halde hiçbirisi valiye taalluk etmez.

Bursa daire-i belediyesinin bidayet-i teşkili olan doksan dört senesi Temmuz ibtidasından doksan sekiz senesi Eylülü nihayetine değin dört sene üç mah zarfında reis-i esbak Eşref Bey ve Hüseyin Efendi ve reis-i sâbık Mustafa Ağa zamanlarında maaş ve mesarifatin mikdarı yirmi dokuz yü bu da sekiz bin iki yüz elli yedi kuruş yirmi paraya reside ve mesarif-i mezkurenin beş yüz beş bin yedi yüz elli üç kuruş on parası daire-i belediyede müstahdem memurin ve ketebe ve hademe ve sairenin maaşatı bulunduğu ve üç yük yedi bin dokuz yüz yirmi dört kuruş on parası cemiyet-i belediye ve altı yoz doksan iki bin yüz kuruş on parası Meclis-i İdare-i Vilâyet ve yetmiş beş bin dört yüz otuz dört buçuk kuruşu Daire-i Belediye kararıyla ve sekiz yük yirmi bin seksen sekiz kuruş beş parası bilâ-karar ve üç yük seksen bin dokuz yüz otuz

üç kuruş altı parası kezalik bilâ-karar mesarif-i tabiyyeye sarf ve ita kılındığı misillu kusur bir yük yirmi altı bin yirmi üç kuruş otuz beş paranın dahi tavi-zen tesviye kılındığı muharrer olduğu ve sarfiyat-ı vâkia müşarünileyhin emriyle vukubulduğu olunan sual üzerine Mustafa Ağa tarafından der-meyan olunmuştur.

Harita yapan adam malum değildir. Valiler öyle şeyleri bilemez. Fakat yine teşebbüs-ı âcizanemle yirmi iki sene evvel yapılan haritanın tutar yeri kalmadığından belediye reisi meclise üç kere gelerek bu haritayı ikmal ve tecdid için mahiye beş yüz kuruş masrafla birisi taahhüt ettiğini beyan etmekle meclisten muvafakat kılınmış ve bu ameliyat memleketin başmühendisinin işi olup fakat onun yetiştiremeyeceği ifade ve mühendis de kendi maaşından beş yüz kuruş vereceği beyan edilmekle meclisten kabul olunmuştur. Buna kim müdahale edebilir bilemem.

Müşarünileyh belediyeden memleket haritası vaktiyle yapılp mevcut olduğu halde tiyatro direktörü Fasulyeciyan'ın tavsiyesi üzerine bir taşçı ustası müstefid olmak maksadıyla yüz altın itasıyla memleket haritası tekrar tersim ettirildiği belediye hesabatının tedkiki sırasında anlaşıldığı Ferid Beyin lâyihasında beyan olunmuştur.

Bu söz büsbütün yanlış oluş hariçten gelen onların kantariye akçesi demek olduğu anlaşılır. Bu da Bâbiâli'nin emriyle yapılmıştır.

Şehirde sarf olunan vesikten resm istifasına dair Meclis-i İdarece verilen karar ve müşarünileyh tarafından vukubulan işar üzerine taşra belediye kanununda tadad olunan rüsumattan fazla bir resm vaz ve ihdası demek olduğundan ve kanuna müstenid olmadıkça vergi ve rüsumat namıyla akçe istifasına katiyen memnu bulunduğundan başka resm-i mezkurun alınmasından sarf-ı nazar olunması Şura-yı Devlet kararıyla vilâyete bildirilmiş iken müşarünileyh tarafından hilâf-ı kanun olarak resm-i mezkurun ifasına ısrar ile doksan altı senesi Eylülünün on sekizinci gününden bed olunarak bir sene zarfında yirmi üç bin yedi yüz otuz bir buçuk kuruş hasılat vuku bulduğu belediye dairesinin mazbatası üzerine mumaileyh Mustafa Beyin lâyihasında gösterilmiştir.

Üç sene evvel Bâbiâli ile bi'l-muhabere hastalıktan ihtarazen mahbusin beşer altışar kefil alınarak muvakkaten çıkarılmış ve ol vakit ariz ve amik tahkikat olunarak keyfiyet karar bulmuş idi. Der-hâtır olunamaz. Gece münasebetsiz yerlerde zabıta tarafından tevkif olunan yaramazların habsi valinin emrine mütevakkıf değildir. Zabıtanın mahkemeye pusulası verilip icabına mahkemece bakılır. Ve arabacı Mehmed'e Mal Sandığında mukayyed olduğu vechle emr ü iradeye imtisalen yaptırılmış olan araba nümunesinin pazarlık

vechle altmış veya altmış beş altın bedeli verilmiştir. Arabacı makulesi ile sair münasebetim olduğunu bilemiyorum. Dimitri hakkında Bâbîâlî'den emir vardır tafsili hatırlanamaz. Hüsameddin şeyhinin işi Meclis-i İdarede nizamem bi-hakkın icra olunmuş müdahale-i âcizaneme hâcet kalmamış bulunduğundan ihtiyar-ı sükut ederim.

Müşürünileyhin zaman-ı idaresinde cünha ve cinayetle mahkum olan veya maznuniyeti hasebiyle taht-ı tevkifa alınmış bulunanlardan altmış sekiz neferin müddet-i mahkume-i nizamiyelerini tekmil eylemelerine bir hayli vakit olduğu ve maznun olanların istintak ve muhakemesi hitam bulmadığı halde müşarünileyh tarafından salıverildiği mahkeme-i İstinafiyede olan defterden anlaşıldığı Ferid Bey ile Mustafa Beyin lâyhalarında gösterilmiş ve örfen tahliye kılınan mahkum ve gayr-i mahkumların esamisıyla müddet-i bakiye ve keyfiyat-ı sairelerini mübeyyin ve musaddak defter dahi mahkeme-i İstinaftan tasdik olunarak rabt edilmiştir. Ve bunun gibi mahkemenin hükmü ve müstantikin habsi ve tevkif varakası olmaksızın müşarünileyhin emriyle ahaliden yüz on kişi örfen habs ve tevkif edildiği hapishane heyetiyle zabitanın ihbaratı ve tahkikat-ı saire üzerine Ferid Bey ile Mustafa Beyin lâyhalarında beyan kılınmış ve bu yüz on kişinin habsi ve tahliyesi müşarünileyhin emriyle vuku bulduğunu hasiphane heyetiyle esamisini mübeyyin zabıtanın musaddak defter dahi teyid etmiştir. Ve arabacı Mehmed'e sipariş eylediği arabanın bedeli verilerek hukuku ibtal ve kendisi sebb ü tahkir olunduğu verdiği arz-ı hal üzerine icra kılınan tahkikat-ı evveliyeden anlaşıldığı ve yapılacak karyeli Dimitri'nin bilâ-cünha karyesinden tard ve def edildiği rabt edilen buyuruldudan müsteban olduğu ve Hüsameddin dergâhı şeyhinin yeğeni Sapoli çeşmesinden yirmi bin kiremit imal ettirmesinden dolayı on gün hapis ve kiremitleri zabt ve müsadere edildiği dahi meclisin kararından münfahim olduğu Ferid Beyin lâyhısında gösterilerek evrakı rabt olunmuştur.

Memurin-i Adliye hakkında pek acı şikâyetler zuhur eder ise ita olunan istidalar üzerine işaret olunup dikkatini celb için müdde-i umumiye gönderilir idi. Kütahya müddei muavininin Belediye Dairesinde bulunduğu zamanlar hakkında fena iştikâ zuhur ettiğinden icabına bakılması mutasarrıfa bildirilmiş idi. Karahisar Ticaret Mahkemesi kâtibi adliye memurlarından bulunmadığından hakkında olan şikâyetlerin icabına bakılması kezalik mutasarrıfa yazılmış idi. Bâbîâlîye üç sene evvel bildirildiği vechle adliye işine asla karışıldığı yoğidi. Boduroğlu meselesine mahkeme bakmayıp iştira-yı vilâyetten bir iki kişi iflâstan isabet eden yüzde yirmi ikiden birkaç kat ziyade hisse almak üzere kendilerini sair ashab-ı matlub içinde sandık hakkı ve mesarifi diyerek evinin Arnik'ten otuz iki bin ve bir ortağı veya davacısından on altı bin kuruş almağa kalkıştıklarından bu zulm-i sarîh men olunmuştur. Sudur-

dan Âgâh Efendinin ilâmının icrası senede dokuz on bin kuruş vergi verir bir Rum köyünün külliye hedmine kalkışmak gibi bir muamele demek olacağından ve alel-husus o günlerde Rumlar islâm zulmünden pek bağırarak bulunduğundan keyfiyet üç beş kere inha kılınmış idi. Nihayet Bâbîâlî'nin ısrarı üzerine ilâm mahkemeye iade kılındı. Kusuru bilinemez. Faik Bey hakkında on dört mah mukaddem her türlü kanuni müddetleri tecavüz eylediği hükümet avukatı tarafından beyan olduğundan ilâmın hükmü meclise bildirilmiş idi. Ancak icrasına dair malumatım yoktur. Refik-i ticari davası keyfiyeti dahi Bâbîâlî'nin emrine müstenid olduğu bâlâda gösterildi. Bidayet reisinin maaşı meselesi der-hatır olunamıyor fakat sened nerede ise anlaşılır.

Müşarünileyh tarafından memurin-i adliyeden bazısının zatı hakkında istimal-i lisan-ı hakaretle tehdit olduğu ve Kütahya müdde-i umumi muavininin ve Karahisar sahib-i Ticaret Mahkemesi ketebesinden Ubeydullah Efendinin azliyle tard edildiği ve Boduroğlu Arnik'in iflâs maddesinden dolayı mahkeme-i mahsusasında bi'l-muhakeme kanunen fûruhtu lâzım gelen emlâkin muamele-i feragiyesinin icra ettirilmediği ve sudurdan Âgâh Efendi hazretleri hakkında olup fetvahaneden musaddak olan bir kıta ilâm-ı şerî ahz olunarak dokuz mah tevkif olunduktan sonra bunun mevki-i icraya vazı için zabıtaya muavenet olunmamış olduğu ve mahkemenin rey ü kararı haricinde hazine-i celile ile muhakemede bulunan Faik Beyin emlâk-ı mahcuzesi örfen fûruht olduğu ve tüccar ile belediye beyninde tekevün-i dakik-i resmi için verilen hükmü tüccar temyiz etmiş iken netice-i karara intizar olunmuyarak hükmün icrası için zabıtaya emir verildiği ve derdest-i muhakeme birtakım mevaddı hükümsüz bıraktığı gibi bir tarla maddesine dair verilen hükümden dolayı Mahkeme-i Bidayet hukuk reisinin Ağustos maaş senedini tevkif eylediği cereyan eden muhabere evrakına atfen Ferid Beyin lâyihasında beyan kılınıp müşarünileyh hazretlerinin Kütahya mutasarrıflığına yazdığı tahrirat ve telgrafnameler ve Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi ve Ticaret Mahkemesi rüesasının ve müdde-i umumi ile muavininin ve adliye müfettişinin tezaki-riyle teyid ve ifade edilmiştir.

Kaim-i makamların azli esbabı usulan Bâbîâlî'ye inha olunup yerlerine gönderilen kaim-i makamlar ikame kılınmış olduğundan buna cevap icap etmez. Ve merkez mutasarrıflığı dairesinin muvakkaten tehir-i teşkilâtına dair Bâbîâlî'den gelen talimata tevfik-i hareket olunmuştur.

Müşarünileyh tarafından Sandıklı kazası kaim-i makamı İbrahim Efendi ve Gemlik kaim-i makamı Ahmed Kâşif Efendi ve Eskişehir kaim-i makamı Hasan Efendi ve Mihalic kaim-i makamı Hasan Hayri Efendi ve Uşak kaim-i makamı Şakir Efendi ve Pazarcık kaim-i makamı Mustafa Efendi ve Çal kaim-

i makamı Mustafa Tevfik Efendi ve Kirmasti kaim-i makamı Rüşdü Efendi ve İnegöl kaim-i makamı Necib Bey ile bazı ketebe azl edilmiş ise de kaide ve nizama mucebince bir muhakemenin neticesi olarak azl olunmadığı ve bunların içinde su-i efal ashabı var ise efalinden dolayı kanunen lâzım gelen muamele görmiyerek hod-be-hod azl ve tebdil edildiği Meclis-i İdare-i İvanın müteaddid mazbata ve tahriratları üzerine Mustafa Beyin lâyihasında muharrer ve musaddaktır. Merkez mutasarrıflığının teşkili irade-i seniyye-i padişahi iktizasından iken mezkur mutasarrıflık bir seneyi mütecevizdir irade-i seniyye karşı teşkil olunmayıp bu kere teşkil edildiği vali vekâletinden telgrafla bildirilmiştir.

Bunlara asla malumat olmak icap etmez. Bâlâda beyan olunduğu üzere Belediye reisi her defa meclise beyan-ı hal ile beraber resm irae eder ve kendi bildiği vechle icabını icra eder. Fakat kesilen yerlerin kıymeti bir iki mah zarfında üç katına fırladığından her taraftan hücum ile kat-ı istidaları vukubulduğu malumumdur. Binaenaleyh cebre hacet olmayıp mahzan memleketin imarı ve ahalisinin ikdarı için bu makule şeyler mukavele ve muvafakatle yapıldığı mesmuumdur. Fakat bazı erbab-ı garaz geçen sene kesilen bir duvar için bazı münafık aceze-i nasa meselâ on bin kuruş alırsınız derler ise elbette birkaç biçarenin şerarete kalkışması emr-i tabiidir. Bunların hükümete dokunur yeri yoktur. Belediyenin bileceği şeydir.

Müşarünileyh bidayet-i memuriyetinden vuku-ı infisaline değin Bursa şehrinde müceddeden küşad olunan ve tevsi kılınan turuk ve maabire tesadüfle kâmilen veya kısmen hedm olunarak tarike kalb edilen hane ve dükkân ve saire yüz kırk yedi adetten ibaret bulunmuş ve egerçi bunlardan bazısının ashabına bedel tazmin ita ve bir takımının hed edilen yerleri Daire-i Belediye tarafından tamir ve inşa edilmiş ise de kısım-ı küllisine bir akçe verilmemiş olmakla beraber tesviye-i tarikten müstefid olanlardan dahi şerefiye alınmamış ve bu yolda itası lâzım gelen tazminat ise yüz elli sekiz bin yedi yüz yetmiş kuruşa bâliğ olmuş olduğu ve bu hanelerin hedm ve katı hususunu istimplâk kanununa adem-i mutabakati bu vechle anlaşıldığı gibi müceddeden küşad olunan tariklere bir esas ve kaide ittihaz olunmadığı ve kanunun tarif ettiği yolda hiçbir muamele icra kılınmadığı ve bu tahribattan pek çokları ziyadesiyle zarar-dide olarak bazısı dahi su-i istimalâtta müstefid olduğu ve meselâ belediye reisinin yaptırdığı dükkânların nizama karşı olmak üzere iki arşın sokağa çıkardığı ve oğlunun çıkmaz sokaktaki hanesi şereflenmek maksadıyla mezkur çıkmaz sokak açtırılıp birçok fukara ve bî-keslerin haneleri yıktırıldığı ve bir İslimyeli hanıma verilmek için vali-i müşarünileyh Âkif Efendinin hanesine muttasıl bir arsayı arayıp vermemesi üzerine ve bu tahri-

bata duçar olanlar derece-i nihayede feryad u figan etmekte bulunduğu Ferid ve Mustafa Beylerin lâyhalarında beyan olunmuş ve ifadat-ı mezkurenin sıhhatini belediyenin musaddak iki kıta defteri ve mahallât-ı mütecevire şehadet-namesiyle hanesi yıkılanların kırk yedi adet arz-ı halleri ve sair evrak münderecatı teyid eyledi.

Bu isnatlar gariptir. Orman ser-müfettişi ve kâtibi işlerine bakmayıp su-i zannı davet ettiklerinden baltalıklardan hayvanla ve araba ile herkesin getirdiği kalınca odundan mâda şehrin üstünde vâki fidanlıklardan tahrib-i beldeye bâdi olacak surette kat ü sirkat olunan fidanlar Meclis-i İdare kararıyla ez-kadim men olunmaktadır. Yalnız senede birkaç defa tutulan odunların nakliyesi taraf-ı âcizanemden verilerek getirilip yardımlarak tarttırılır ıslahhaneye gönderilir yahut onun hesabına sattırılır. Nilüfer ile nakl olunan odunlardan nizam-ı kadimi üzere Belediye marifetiyle tahsil olunan ondalık resm-ı mîrisine gelince bu pek yanlış anlaşılmış bir şey olup bais-i hayrettir.

Ahalinin baltalıklarından kat ile satmak üzere şehre getirdikleri odunlar vali-i müşarünileyh tarafından verilen emir mucebince zabıta marifetiyle zabt olunarak hususi ormanlardan ashabının kat edip Nilüfer nehriyle nakl eyledikleri odunlardan guya Gureba Hastahanesine ait olmak üzere hilâf-ı kanun aynen istıfa olunan öşürlerden daire-i belediye marifetiyle ahaliye sattırıldığı ve ber-muceb-i emr zabt olunan odunlar hükümet avlusuna getirilip oradan dahi müşarünileyh hazretlerinin ikamet eylediği haneye getirilmiş olduğu halde infisalini müteakip ıslahhaneye gönderildiği ve el-yevm orada bulunduğu her mumalehyüma Mustafa ve Ferid Beyler Orman ve Zabıta idarelerinden verilen mezabıt ile ıslahhane Müdiriyetinden yazılan tezkireye binaen lâyhalarında beyan ediyorlar.

Arabaların hayvanları helâk olup yollar dahi tekerlekler ile kazılıp fena-laştığından ve bunun da eski kaidesi yağ ve katran sürmek olduğundan arasına bu âdetin icrası Meclisçe müzakere ve her memura tekid olunur.

Derun-ı şehre gelen arabaların tekerleğininin gıcirtısını men için bir resm tahtında katran sürüleceği ve sürmeyen arabacıardan ceza-yı nakdî ve ilânın adem-i tebliği vesilesiyle o arabacı hangi köyden ise o köyün muhtar ve zenginlerinden beş kişiden dahi beşer beşlik ceza-yı nakdi alınacağı müşarünileyh tarafından ilân edilmiş ve memnuiyet-i mezkurenin neşri azlinden biraz mukaddem vuku bulmasıyla ceza-yı nakdi olarak yalnız on kuruş alınabilmiş olduğu mumaliyeyhüma Mustafa ve Ferid Beylerin lâyhalarından muharrer olduğu gibi bu suret müşarünileyhin bir kıta buyuruldusu ile sabit olmuştur.

Köylerde üçer beşer yaramazın zübük kıyafeti giyip silâh takınıp şerarete başladıklarından kurra ihtiyarları ziyade ıstikâ etmeleriyle bunun meni birkaç mah mükerreren ilân ve birkaç serkeş dinlemez ise zabıta tarafından men olunmaları Meclisçe müzakere ve icra kılınmışıdi. Keyfiyet Bâbîâli'ye inha olunmuş ve tahsini hâvi cevap alınmış gibi hatıra gelir.

Ahalinin kısa dizlik giymemeleri Meclis-i İdare-i Vilâyetçe kararlaştırılarak evrak-ı mahsusa ve vilâyet gazetesiyle ilân olunduktan sonra yine muhalif-i ilân kısa dizlik giyenlerden bazılarının müşarünileyh hazretleri tarafından verilen emr-i şifahi muccebince dizliklerinin zabtiyeler marifetiyle kesildiği ve bir haylisinden ceza-yı nakdi alındığı Mustafa Beyin lâyihasında beyan olduğu gibi bu suret zabıtan ve Meclis-i Beledi riyasetinden verilen memhur varakalar ile müsbittir.

Tehlikeli hayvanat zuhur ettikte vurulması için nizamına tevfikan her sene şedit emirler gönderilir. Fakat kaç ayı vurulduğu malumum değildir. Kaldırım üstünde Belediyece olan nizamsızlığın menine yine zabıta teşebbüs eyler. Âsayış-i belde bununla baki olur. Göçebeler maddesi ise yirmi otuz senelik nizamdır. İcrası valilere borçdur. Bu babda Aydın vilâyetinden inha ve tekid-i zuhur ettiğini Bâbîâli bildirmişıdi.

Hayvanat-ı vahşiyenin itlâfı hakkında canib-i vilâyetten verilen 7 Şaban sene 99 tarihli bir kıta buyuruldu suretinde her karyeden onar çakal vurulup hükümete getirilmesi ve 28 Ramazan sene 99 tarihli diğer buyuruldu suretinden dahi cebel tarafında vâki Kazıklar karyeleriyle Kirazlı ve İnkaya ve kurra-yı saire muhtarlarına onar ayı vurdurulup derilerinin getirilmesi ve getirilmez ise adam başına yirmişer kuruş ceza-yı nakdi alınması muharrerdir. Ve bir karye ahalisinin vergiden olan borçlarının tesviyesi için bi'l-cümle hayvanatın toplattırılarak hükümet konağına getirilip sonra yine mahalline iade kılındığı zabıta ile tahsilât idarelerinin ifadesiyle müessir bulunduğu ve Pazarcı İsmail namında birinin üzümünün yağma ettirildiği de müstantik huzurunda icra kılınan tahkikatla zabtiye çavuşunun ifadesiyle müsbit idüğü ve birtakım göçebelerin iskândan imtinaları halinde çadırlarının ihrakı ve kendilerinin dahi vilâyetten ihracı müşarünileyh hazretlerinin suret-i musaddakası merbut buyuruldularından müsteban olduğu mumaileyh Ferid Beyin lâyihasında beyan ve ifadat-ı mezkure metenevvi evrak ve müşarünileyh hazretlerinin buyuruldularıyla teyid olundu.

Bazı evrak-ı zaide yırtılmış olsa bile kimbilir ve karışır. Ve ale'l-husus valinin yüzünü göremeyecek olan memurin-i süfliye neden bilir ve yırtılan ihticaca salih kâğıt değil ise müdahale eder.

Devair-i resmîyeden gönderilen ve ashab-ı mesalih tarafından ita kılınan evrakın ve ez-cümle mübayaası mekteza-yı irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahiden bulunan mitralyöz esmanı için on beş bin Osmanlı altınının verilmesine dair Maliye Nezaretinden çekilen telgrafnamenin alenen yırtıldığı mumaileyh Mustafa Beyin lâyihasında beyan olunup bu suret Telgraf İdare-siyle olunan muhabere cevabıyla sabittir.

Bunlar çirkin hezeyanlardır. Eyyam-ı resmîye için her defasında ne yapılacağı Bâbiâli'den bildirilip icabı icra kılınır.

İd-i saîd-i fıtr ile cûlus-ı meyamin-menus-ı hazret-i hilâfet-penahiye mü-sadif olan günlerde top atılması müşarüneyh tarafından men olunmuş olduğu mumaileyh Mustafa Beyin lâyihasında gösterilmiş ve bu sureti alay beyliğinin ve Meclis-i İdarenin takdikini muhtevi varaka teyid eylemiştir.

Bu fiilden dolayı derun-ı memlekette adam ölmeye başladığından hıfz-ı âşayış için Meclis-i İdare tarafından verilen karar ma'al-memnuniye kabul olundu.

Derun-ı memlekette silâh atanlar için ceza kanununda üç gün hapis cezası muharrer olduğu halde müşarüneyh hazretleri bu cezayı teşdid için üç günü on güne iblâğ ile beraber başkaca da ceza-yı nakdi alındığı mumaileyh Ferid Beyin lâyihasında beyan olunup bu suret müşarüneyh tarafından matbu ilânname ve Meclis-i İdarenin der-kenarlı varakasıyla sabit oldu.

Vâkıa bunlar lâyiksiz sözler ise de mâdâm ki söylenmiş cevabı olur ki mekahir-i islâmiye hâlâ mevcuttur fakat bir ucunda olan hâli yerleri Muhacirin Encümeni bulup mahalle tayin eylemiştir. Ve sair yerlerde mekahir mevcud iken üzerlerine bina yapılmıştır. Yıldırım'a gelince üç beş kere orada arsa bulunmasına kaviyyen teşebbüs olunduğunu yine Muhacirin Komisyonunun ve Meclis-i İdarenin söz anları bilir.

Vilâyet-i mezkurede muhacir iskânına elverişli ve ziraatçe kendileriyle mîriye faydalı pek çok yerler ve bunlardan başka şehirde Yıldırım Bayezid Han tâb-serah hazretlerinin cami-i şerifi civarında âsârı müşahede olunan mahallât-ı münhedimedede yüz elli hane istiab edecek arsalar var iken müşarüneyhin emirleriyle halkın derece-i nihayede inkisar-ı kulubunu müstelzim olacak bir yolda mekahir-i müslimin tahrip edilerek bir kısmına muhacir iskân ve biraz mahalli kahvehane ve gazino gibi münasebetsiz ve yakışsız şeyler ittihaz ve ihdas edildiği mumaileyh Ferid Beyin lâyihasında muharrer olup bu suret iskân-ı muhacir memuru ve belediye reisi ve ıslahane müdiri taraflarından verilen memhur varakalarla müsbittir.

Bunlardan hiçbiri şayan-ı istimal değildir. Tiyatro hastahanenin malıdır. İstedigine icar eder hükümet böyle şeylere karışmaz. Bilet tevziine gelince bazı tiyatro meraklıları ve hastahane hâmleri bize bile bilet getirir. Ve ihtimal ki sairlerine dahi verirler idi. Tiyatronun tertibine taraf-ı âciziden sarf-ı dikkat kılındığından orası terbiye yeri ve mecma-ı üdeba olduğu tariftten müstağnidir. Kusur sözler lâyiksızdır.

Bursa'da hisse ile yapılmış olan bir kiraathaneyi müşarünileyh her nasılsa ashabına keff-i yed ettirilip belediye varidatından kır yedi bin kuruş sarfiyle tiyatro haline koymuş ve İstanbul'dan Fasulyeciyan namında birinin riyaseti tahtında olarak getirdiği bir kumpanya üç senedenberi haftada üç gece tiyatro oynamakta olup bu tiyatro için Matbaa-i Vilâyette tab ettirilen biletler asakir-i zabtiye ve belediye çavuşları marifetiyle memurin ve esnaf ve ahaliye cebren tevdi ettirildiği ve namus-ı askerîye dokunacak bir yolda asakir-i zabtiyeye mahsus müzikayı tiyatroya tahsis ederek orada çaldırıldığı ve bilet esmanı olarak halktan ve memurin maaşatından toplanılan hasılat şehri sekiz bin kuruşu mütecaviz bulunduğu ve tiyatroyu bir gece kadınlara tahsis ile kadınların toplandığı ve o gecede de müşarünileyhin emriyle ve zabtiyeler marifetiyle birtakım fahişeler dahi tiyatroya cebren getirilmiş idüğü icra kılınan tahkikat-ı resmiyeden ve devairin cevaben yazdıkları tezkirelerle evrak-ı sairenden müsteban olduğu mumaileyhüma Ferid ve Mustafa Beylerin lâyhalarıyla Alay meclisinden verilen mazbata ve buna müteferri birtakım muhtıra varakalarda muharrer olduğu gibi müşarünileyh tiyatroya müteallik olan âsârı ruhsatsız bastırıp oynattığı ve bu oyunların perdesinde bizzat hazır bulunduğu ve Mudanya ahali zabtiyeler marifetiyle darb ettirilerek aktrisler namına ahali-den bir hayli para alındığı ve Matbaa-i Vilâyette bastırılmış olup derununda âdâb-ı memlekete gayr-i muvafık bazı münderecatı olan tiyatro rialelerinden dolayı müşarünileyhin matbaaya yirmi bin kuruş borcu olduğu ve aktrislerin menfaati için oynatılan oyun biletleri müşarünileyhin emriyle taşir memurlarına ve sair memurin ve ketebeye tevzi olunarak esmanı maaşlarına verilen akçeden tevkif olunduğu gibi el-yevm bekayası bulunduğu ve Fasulyeciyan tarafından li-ecli't-tevzi hükümete gönderilen dört bin üç yüz kuruşluk bilet kabul olunmamış ise de muahharen müşarünileyhin kendi adamlarıyla gönderilerek üç bin yedi yüz kuruşluk bilet sarf edildiği mumaileyhin lâyhalarıyla sair bir takım evrakdan istinbat olundu.

Üç sene evvel Ramazan-ı şerifde bir matrud tercüman tarafından vâki olan isnadat telgrafhane tarafından haber verilmekle keyfiyet bi'd-defeat tafsilten Hariciye Nezaretine bildirilmiş ve kararı ol vakit verilmiş idi. Yetimler

hususunda münderic isnadata gelince buna yalan denilebilir. Zira her gün Bursa'da fukaraya iş bulunduğundan teseül memnu olarak ehl-i islâmın harabdan vikayesine ihtimam olunurdu. Bu cihetle bazı günler üç beş çocuğu zabıtaya getirip pederi veya velisi celb olunup teseül ettirmemesi şediden tenbih olunur idi. Yoksa âcizleri gibi namus ve vak²-ı hükümetin kema-yelik muhafaza ile mecbul olan bir valinin faideyi mucib olmayacağı âşikâr iken asakir yetimini döğdüğüne inanmam.

Tebaa-i İraniyeden Bursa'da attarlık ile sakin bulunan İbrahim Ağanın on bir yaşında Halim nam oğlu fişkırın tabir olunur su ile oynar iken müşarünileyh görerek merkumu darba kıyam eylemiş ve merkumun hastalanmasına sebep olmuş ise de Ağa-yı merkum bu babda davaya kıyam etmediği ve her şahıs şahsına ait davadan feragat ve adem-i feragatte muhtar ise de kanunun taht-ı muhafazasında olan hukuk-ı umumiye sâkıt olamayacağından bitabi bu maddenin dahi ilâve-i tedkikat kılındığı ve Samako muhacirlerinden ve asakir-i şahane neferi yetimlerinden on bir yaşında bir çocuğun hükümet konağına giderken hükümet konağından çıkıp konağa doğru gitmekte olan paşa-yı müşarünileyh hazretlerine müsadif olmasından nâşi paşa-yı müşarünileyh yedinde bulunan baston ile çocuğun boynunun sol tarafına şiddetle darb ederek yere düşürdüğü gibi zabtiyeler ile derdes ettirilerek dört gün habs ettirmiş idüğü mumaileyh Ferid Beyin takdim eylediği memhur ve musaddak evrak-ı istintakiyede münderic bulunmuştur.

Şimdiye kadar bulunduğum memuriyet ve hizmetlerde olduğu gibi bu defa Hüdavendigâr vilâyetinde meslek ve mişvarımı hukuk-ı mukaddese-i hazret-i hilâfet-penahiye vikaye ve ahali ve tebaayı mezalimden muhafaza etmek ve cümleden padişahımız efendimiz hazretlerine hayır dua aldirmek yolunda cereyan etmiştir. Bâ-husus bunca yıldanberi bataklık içinde kalan yüzbinlerce dönüm arazi müceddeden açılan cedveller ile ıslah ve imar olunarak birçok kasabat ve kurra fikarası saye-i şâhânede mazhar-ı refah olmuştur. Bu kadar hıdmat-ı sadıkane üzerine dahil-i vilâyette yedi sekiz müttehim canı ve şeririn eser-i sun'u olan şu mevaddın sû-i hallerine madelet-i seniyye-i hümayuna istinaden maa't-teessüf cevap verilebilmiştir.

Hüdavendigâr valisi sâbık übbebetlu devletlu Ahmed Vefik Paşa hazretleri aleyhinde rivayet olunan bazı ahval ve harekâtın icra-yı tahkikat-ı evveliyesiyle netice-i hasılanın arzı mukteza-yı irade-i seniyye-i hazret-i padişahiden olmağla ol babda mahalline izam kılınmış olan memurların ifa eyledikleri tahkikatı mutazammın tanzim v ita eyledikleri lâyhalar evrak-ı müteferriasiyile yegân yegân nazar-ı tedkik ve mütalaaya alınarak her bir madde ber-vech-i

bâlâ melhuzen arz u irad olundu. Eğerçi işbu evrakın kaideten aid olduğu dairece mevki-i tedkik ve müzakereye vaz'iyile muamele-i mukteziyenin tayin ve ifadesi lâzmeden görünür ise de ba'de icabına bakılmak üzere evvel emirde müşarünileyh hazretlerinden mevadd-ı meşruhanın istizahı menut-ı rey-i âli olmağla ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

fi 11 Muharrem sene 300 ve fi 9 Teşrin-i sâni sene 98 [21 Kasım 1882]

2 . B e l g e ¹⁵

Mabeyn-i hümayun-ı mülukâne başkitabetine

Atufetlu efendim hazretleri

fi 15 Ağustos sene 96 [27 Ağustos 1880] tarihli telgrafname-i âlilerinde işar buyurulduğu vechle vilâyet-i valiye ve kaza merkezlerinde bulunan mahbusinin tarih-i habs ve nev-i cinayetlerini mübeyyin defterlerinin tanzim ve irsali derhal mülhakata yazılmış ve merkez-i vilâyetçe icab eden defterin tanzim ve itası adliye memurlarına ihtar kılınmış idi. Adliye memurlarının ifa-yı vazifede olan fevka'l-had su-ihareketlerinden dolayı hapishaneler işi fena halde karışık ve dolaşık olduğundan bir günde verilecek işbu defterler bu kere gelmiş olan müddei umuminin ikdam ve gayretiyle nihayet bir haftada alınabilerek leffen tesyar olundu. Mütalaasından müsbitane olacağı vechle el-yevm merkez-i vilâyet hapishanesinde üç yüz on iki nefer mevkuf olup bunların yüz otuz bir neferi hâlâ derdest-i istintak bulunduğu ve Bursa sancağına merbut kaza ve nevahide bir ayda tavzif olunan yüz dört nefer mahbusinden altmışı derdest-i istintak ve kırk dört neferi cüzi kabahatle mahkum bulunduğu bi'l-muhabere anlaşılmıştır. Merkez-i vilâyet hapishanesi zaten gayr-i muntazam ve nihayet yüz elli neferi istiaba ancak mütehammil dört beş odadan ibaret olduğu halde üç yüz on iki neferin vücudu ve işine bakılmayarak müddet-i medide durdurulması hapishanede ilel zuhuruyla baharda on beş yirmi biçaregânın telefine badi ve hapishane mesarifinin esmanı iki kat derecede tecavüz etmek ve ahalinin dahi tul müddet umur-ı ziraiyyelerinden mahrum kalmak gibi birçok mazarrat ve hasarı müeddi olup muhakemedeki mevadd-ı cinaiyye ve hususiyenin bilâ-tehir hüsn-i rüyet ve ikmaliyle hükümsüz adam

¹⁵ BOA., Yıldız Esas Evrakı, Kısım nr. 30, Evrak nr. 1483, Zarf nr. 91.

birakılmaması ve ashab-i mesalihin tul müddet han ve kahvehanelerde sürük-
lendirilmemesi için tahkikat-ı mütemadiye icrası adliye müfettişinin vazife-i
esasiesinden olduğundan ve şimdiki adliye müfettişi ise vazife-i asliye ve
feriyeden bî-haber bulunduğundan bu vezaifi bi-hakkın ifaya muktedir erbab-
ı mesai ve istikamet ve dirayetten bir zatın müfettişliğe ve evsaf-ı zemime ile
müştehir olup harekât-ı makduhesi tahakkuk etmiş ve nefret-i ammeyi ka-
zanmış olan müddei umumi muavininin yerine dahi diğer münasip birinin
tayinleri lüzumu bi'd-defeat canib-i Bâbîâlî'ye inha olunmuş iken henüz ce-
vabı alınamamıştır. Ve mahbusin defterleriçün çend defa olunan tekide karşı
Kütahya ve Karahisar ve Karesi sancakları mutasarrıflarından henüz bir neti-
ce alınamaması dahi yine haklarında defeatle muharref takdim olunan mahilli
adliye memurlarının işi karıştırmalarından neşet eylediği ve işte şu haller
müddet-i mahdudesi zarfında gönderilememesini mucib olarak teessüf ve
hayreti celb ettiği bedihi olup bununla beraber yine tekidatta kusur olunma-
yacağından bi-minnetihi Taalâ onlar dahi vürudu onda takdim olunacağı
derkâr ise de bunların bekaen memuriyetleri işi bütün bütün işkâl ederek
büyük suda zuhur edeceğinden bir kere daha beyan-ı hale mecbur olduğumun
ve işar-ı âlileri vechle ahval-i vilâyetin tahkiki ve Dahiliye nezaret-i celilesin-
den bu güne alınana telgrafta muharrer nevahi teşkilâtı zımında bi-
minnetihi Taalâ çend güne kadar devre azimet-i âcizanem mukarrer olmasıyle
olunacak tahkikat ve edilecek icraat peyapey inha olunacağının ve eğer
Bâbîâlî'den istifsar olunan mevadda cevab gelir ise nevahiye mukarrer me-
murlar dahi izam kılınacağının isbatına müsaraat olundu ol babda irade efen-
dim hazretlerindedir.

fi 29 Ramazan sene 97 ve fi 24 Ağustos sene 96 [5 Eylül 1880] Esseyid
Ahmed Vefik

“AHMET VEFİK PASHA’S GOVERNORSHIP OF BURSA IN ACCORDANCE WITH AN INVESTIGATION”

Abstract

Ahmed Vefik Pasha is a political man, who conducted succesfully very important duties in official posts both in our country and abroad. Beside his political activity, Ahmed Vefik Pasha played an important role in the Turkish culture and literature. The most discussed official post of Pasha is his governorship post in Bursa. This work deals with the inquiry concerned the second period of his Bursa governorship (1879-1882). All claims about his dismissal from the governor position are shown as a whole and especially, the answers of Pasha to the blames are manifested on the basis of archive materials. The corruption, arbitrariness and unlawful application blames are documentally rejected by Ahmed Vefik Pasha. It is seen that, according to his character, Pasha harshly acted when he wanted to accelerate prosperous works of Bursa and did not take into consideration some bureaucratic practices. However, despite all of these, it is proven that many of blames addressed to Pasha were groundless and they were originated from men whose lost their profits.

Keywords

Ahmed Vefik Paşa, Bursa governorship, inquiry, corruption, archive materials.

MEHMET ÂKİF'İN ŞİİRLERİNDE AĞLAMA

Sinan ÇİTÇİ*

ÖZET

Mehmet Akif; ilmi, şairliği, fikir ve dava adamlığı gibi pek çok yönleri olan önemli bir şahsiyettir. Böyle bir şahsiyetin hayatını, fikirlerini, karakterini ve ruh dünyasını etraflıca bilmeden doğru tahlillerde bulunmak oldukça zordur. O nedenle Akif'le ilgili yapılacak çalışmalarda bilhassa tarih, ilahiyat, sosyoloji ve psikoloji bilimlerinden geniş ölçüde yararlanmak gerekir. Bu çalışma, Akif'in şiirlerindeki "ağlama" motifini, psikolojisini de hesaba katarak tahlil etmeyi amaçlamış ve şu neticelere varmıştır. Akif, muasır şairlerin hepsinden daha yerli ve daha samimi olması yönüyle Türk milletinin vicdanını temsil eder. O nedenle felaketlerin yaşandığı bir devirde herkes ağlarken, onun ağlamaması düşünülemez. Dostlarının şahidi olduğu ve şiirlerine akseden damlalar ise, kaynayan ruhunun dışa taşan ve engel olunamayan katreleridir. Aslında Akif'in felsefesine göre maddî ve manevî felaketlerden kurtulmak için sırasıyla elle, dille ve kalple mücadele etmek gerekir. Fakat Akif, hayatının hiçbir döneminde rahatsız olduğu hususları elle düzeltebilecek, idealize ettiği pozisyonları ikame edebilecek bir imkâna/kudrete sahip olmadığını için genellikle son iki şıkki tercih etmiştir. Fakat bütünü hayatı boyunca yazıp çizdiği, okutup anlattığı halde bu noktada da çok başarılı olduğu söylenemez. Onun için son çare olarak beğenmediği şeylere karşı kalben buğzetmeyi, üzümlü ağlamayı tercih etmiştir.

Anahtar Kelimeler

Akif, felaket, mücadele, psikoloji, ağlama.

Edebî eser, hem kahraman(lar)ının ve yazarının psikolojisinin sebeplerini, türünü, niteliğini ve sonuçlarını göstermesi yönüyle hem de okuyucunun ruh dünyasında yaptığı tesir bakımından psikoloji bilimiyle doğrudan ilişkilidir.¹ Bu ilişki, psikolojik teorilerin/kavramların müşahhas numunelerini vermesi yönüyle psikolojiye, psikolojik bulguların ve kavramların kullanılmasıyla da edebî eserin tahliline dolayısıyla edebiyata katkı sağlar. Edebiyat ve psikolojinin kendi birikimleri ve metotlarıyla,

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. sinancüci@gmail.com

¹ Réne Wellek – Austin Warren, (Çev: Ö.Faruk Huyugüzel), *Edebiyat Teorisi*, Akademi Kitabevi, İzmir 1993, s. 62.

birbirlerini tamamlayarak mükemmeli araması, bu iki disiplin arasında interdisipliner bir çalışmayı doğurur. Bu, bir ihtiyaçtan doğar.² Çünkü psikologlar teşhis ve tedavide bulunmak için muhatabı izlemeye, konuşturmaya ve yazdırmaya ne kadar muhtaçlarsa edebiyatçılar da kahraman(lar)ın, yazarın ve okuyucunun ruh halini anlamak ve tanımlamak için psikolojinin verilerine ve kavramlarına o kadar muhtaçtırlar.

Biz, bu çalışmada psikoloji (bilhassa psikanaliz ve sosyal psikoloji) biliminden faydalanarak Mehmet Akif'in şiirlerindeki "ağlama" motifini – Hippolyte Taine'in devir – muhit – şahsiyet nazariyesini³ de hesaba katarak – tahlil etmeyi amaçlıyoruz. Öncelikle psikolojik anlamda ağlamanın ne olduğu ve hangi sebeplerden kaynaklandığını, daha sonra Akif'in karakterini ve ağlamalarına sebep olan hususları ele alacağız.

Ağlama; acı, ağrı, korku, mutsuzluk, terk edilme, kendini ifade edememe, ayrılık, pişmanlık, güvensizlik, yalnızlık ve çaresizlik gibi üzüntü kaynaklı veya hayallerin gerçekleşmesi, müjdeli haber alma ve başarı elde etme gibi mutluluk kaynaklı durumlarda yaşanan duygu yoğunluğunun neticesinde kişinin gözyaşlarına hâkim olamamasıdır. Kimyevî maddelere maruz kalmaktan veya alerjiden kaynaklanan gözyaşları ağlama olmadığı gibi uykusuzluk veya gözyaşı kesesinin ve nazolakrimal kanalların tıkanıklığından kaynaklanan gözyaşları da ağlama olarak yorumlanamaz.

Ağlamalar sessiz gözyaşları şeklinde olabileceği gibi feryat ve kahkahalar eşliğinde de olabilir. Hıçkırma, bağırıp çağırma ve dövünme gibi gözyaşlarına eşlik eden hususların varlığı ve niteliği, üzüntü ve mutluluğun şiddetinden ziyade şahısların egoları ve süpergolarıyla ilgilidir. Çünkü insanlar, aldıkları eğitime ve içinde buldukları muhite göre, zamanla, iç dürtülerini (id) kontrol eder, dengeler ve yönetirler. Nitekim edebiyat tarihindeki pek çok şair bu hususu açıklayıcı mâhiyette "Dış yüzüm

² (Sigmund) Freud – (Carl Gustav) Jung – (Alfred) Adler, *Psikanaliz Açısından Edebiyat*, (Çev: Selahattin Hilâv), Ataç Kitabevi, İstanbul, s. 54.

³ Hippolyte Taine, *Philosophie de l'art*, V. 2, p. 89: "la race", p. 135: "le moment", p. 167: "les institutions" dan naklen Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1979, s. 138. Bazı araştırmacılar bu nazariyeyi geliştirirken şu sorulara da cevap ararlar: a) Yazarın yaşadığı zaman b) Yazarın yaşadığı çevre c) Yazarın aldığı eğitim d) Yazarın yaşadığı dönemin sosyal ve siyasî tarihi e) Yazarın psikolojisi (ruhbiyografisi) f) Yazarı yazmaya götüren etmenler. Yılmaz Özbek, *Edebiyat ve Psikanaliz*, Çizgi Kitabevi, Konya 2007, s. 3-4.

güler amma iç yüzüm kan ağlar” veya “*Handan görünen herkesi hürrem mi sanırsın?*” mealinde pek çok mısralar söylemişlerdir.

Zâhirî sebepleri ne olursa olsun aslında bütün teheyyüçlerin ve ağlamaların temelinde insanoğlunun âcizliği vardır. İnsanoğlu ihtiyaçlarının ve arzularının nihayetsizliği ve çeşitliliği itibariyle çevresindeki hiçbir varlıkla mukayese edilemeyecek kadar âcizdir. Onun için ihtiyaçlarını temin ve arzularını tatmin edemediği zaman üzüdür ve ağlar. Diğer varlıkların arzuları ve ihtiyaçları insanınki kadar çok ve mütenevvi olmadığı, dolayısıyla o ölçüde engellemelerle karşılaşmadıkları için onların üzülmelerine ve ağlamalarına pek şahit olunmaz. O nedenle ağlamak, tamamen insanî bir haslettir denilse yanlış olmaz. İnsanlar arasında bebeklerin, çocukların, kadınların ve ihtiyarların daha çok ağlaması da bu eylemin “ac” kavramıyla yakından ilgili olduğunu gösterir.

Diğer taraftan insan, cismen mustarip olduğunda ağladığı gibi ruhen kederli olduğunda da ağlar. Çünkü her iki yönüyle de huzur içinde olmak ister. Bununla birlikte maddeye önem verenler maddî şeylerin, metafiziğe önem verenler de manevî şeylerin kaybında daha fazla ağlarlar.

Depresyon gibi herhangi bir psikolojik rahatsızlıktan kaynaklanmayan, makul bir ağlama için dış duyu organları (havass-ı selime: duyma, görme, koklama, tatma, dokunma), iç duyu organları (havass-ı hamse-i bâtına: hiss-i müşterek, hayal, vehim, hafıza, mutasarrıfı), akıl, bilgi, idrak gibi melekelerin inkişaf etmesi gerekir. Bunlarda bir eksiklik, rahatsızlık, irtibatsızlık veya değerlendirme bozukluğu gibi bir durum varsa beklenen neticenin elde edilmesi oldukça zordur. Bir akıl hastasının veya cahilin sosyal problemler karşısındaki kayıtsızlığı veya bir bebeğin annesinin ölümünden müteessir olmaması, hoyratlığından veya vicdansızlığından değil bu melekelerin yeterince inkişaf etmemesindedir. *Safahat*'a girmemiş bir “Terkib-i Bend”inde Mehmet Akif, bu hususu şöyle ifade eder:

*Âkil olan âdemde şetâret göremezsın
Cahilde ise istediğinden de ziyade* (s. 482)⁵

⁴ Ziya Paşa, (Haz: Hüseyin Yorulmaz), *Terci-i Bend – Terki-i Bend*, Çıdam Yayınları, İstanbul 1992, s. 111.

⁵ Akif'in şiirleri için bu kaynaktan faydalanılmıştır. Mehmet Âkif Ersoy, (Haz: M. Ertuğrul Düzdağ), *Safahat* (Safahat'ı Teşkil Eden Yedi Kitabın Tam Metni İle Safahat Dışında Kalmış Bir Kısım Şiirleri), İnkılâp Yayınları, 29. Baskı, İstanbul 2003, XVI+115+587 s.

...
Âzürde-dil-i devr-i dil-âzâr-ı felekdir
Âlemde ukûl ehlini hurrem mi sanırsın (s. 484)

Öyleyse insan; alıcılarının kuvveti, aklının, idrakinin, bilgisinin ve ruh dünyasının derinliği, his dünyasının zenginliği nispetinde ağlamaya meyyaldır. Hz. Peygamber'in (sav): "*Bildiğimi bilseydiniz az güler, çok ağlardınız.*" hadisi⁶ de bu noktadaki bağlayıcı hükmü ifade eder.

Akif'in hayatına ve sanatına bakıldığında bütün hayatı boyunca yüce gayeler ve ulvî değerler için ağladığı ve ağlattığı görülür. Bu konudaki ilk kaynak, hayatına ve hususiyetlerine aşına olan dostlarıdır. Onların da hemen hepsi Akif'in sanatının ıstıraplarla ve feryatlarla yoğrulduğunu söyler. Hasan Basri Çantay: "*O, ne yazdı ise duyarak yazdı, ağlayarak yazdı, pâre pâre sıhhatını, varlığını eriterek yazdı.*"⁷ der. Süleyman Nazif, Akif'i ağlatan ve söyleten dertlerin – kendisi de dâhil – az çok hemen herkesi ağlattığını ama hiç kimsenin bu duyguları onun kadar şiddetle ifadeye muktedir olmadığını ve bir hüznün atmosferi oluşturmadığını söyler:

*"Mehmed Akif'i ağlatan ve söyleten derd-i vatan hepimizi az çok ağlatmış ve söyletmisti. Fakat hangimiz bu kadar muhrık ve mübkî bir figan ile elemelerimizi gönüllerimizden koparıp, ulûhiyetin atebe-i arşına, bu kadar şiddetle, çarpabildik? Bu mısralar, kudret-i fâtırayı bile enzâr-ı hayâlimize pür-iğbirâr ve pür-melâl gösteriyor."*⁸

Ömer Lütfi Bey: "Bu şiirler, nâzımının ifadesi gibi bir aczin giryesi değil, belki en ince hislerin, en nâfiz bir rikkatin mahsulüdür ki hem kâilini hem kâriini ağlatır."⁹ der. Esad Adil'in "o devirlerde Akif'i kim okudu da ağlamadı?"¹⁰ sorusuna Ali Ekrem, "Hasta" manzumesini sınıfta okuduğu

⁶ Tirmizî, Zühd 9 (2313); İbn-i Mace, Zühd 19 (4190).

⁷ Hasan Basri Çantay, *Âkifnâme*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1966, s. 28.

⁸ Süleyman Nazif, (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), *Mehmed Âkif*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 84.

⁹ Eşref Edib, *Mehmed Akif Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, Asar-ı İlmiyye Kütüphanesi Neşriyatı, 1357 – 1938, s. 42.

¹⁰ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 376.

zaman hem öğrencilerinin hem de kendisinin ağladığını söyleyerek¹¹ cevap verir. Akif'in bizzat kendisi de sanatının ağlama "leitmotif"i üzerine kurulduğunu söyler. Mehmed Ali'ye yazdığı manzumesinde 45 yıllık ömrünün baykuş gibi hep harabelerde gamlı nağmeler inşâ ederek geçtiğini ve memleketinin kendisinden "mağmum iki üç nevhâ"dan başka hoşça bir sadâ duymadığını ifade eder. Haddizatında Safahat, bir nevi, başından sonuna kadar ağlama teması üzerine kurulmuş bir şiir resitalidir.¹² Birinci kitabın mukaddimesi "aczin giryesi" ile başlar, yedinci kitabın (Gölgeler) son şiiri "Sanatkâr" yıkılmış Şark'ın enkazı için dökülen gözyaşlarıyla biter.

Hippolyte Taine'in nazariyesiyle meseleye bakılacak olursa Akif'in hem şahsiyeti, hem yaşadığı devir, hem de bulunduğu muhit onu şahsiyle ve eseriyle ağlamaya ve ağlatmaya zorlamıştır. Şahsiyetine bakacak olursak Akif, fitraten çok samimi ve duygusal bir insandır. Mithat Cemal: "*Birinin gözyaşı, aktığı yüzde kuruduktan yıllarca sonra Akif'in kirpiklerinde ter ü taze durur.*"¹³ der. Sanatı da hayatı da bu hususu tenvir edecek pek çok misallerle doludur.

Kanayan bir yara gördüm mü yanar tâ ciğerim
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim.
Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım.
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım.
...
Üç sınıf halka içim parçalanır, hem ne kadar!
İhtiyarlar, karılar, bir de küçükler; Bunlar
Merhamet görmeli, yüz görmeli insanlardan;
Yoksa, insanlığı bilmem nasıl anlar insan?

Hususî hayatı da Akif'in aşırı derecede samimi ve duygusal bir kişiliğe sahip olduğunu gösterir. Küçük bir çocukken babası Akif'i idadiye yazdırmaya götürür. Kayıt için parası yetmeyince Tahir Efendi, kolundaki

¹¹ Eşref Edib, *a.g.e.*, s.416-417.

¹² "Safahat bir nevi, bu yıkıntıların safha safha anlatılışı, duyurulmuşu ve bu yıkıntıların şairde bıraktığı acı izlerin derlenişi, toplanışı ve tespit edilmişidir. Bu yüzden, *Safahat*, bir bakıma Türk tarihinin en acıklı günlerinin yaşanmış bir destanı, yas yapraklarıdır." Sezai Karakoç, *Mehmed Akif*, Diriliş Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 1987, s. 21-22.

¹³ Mithat Cemal, *Mehmet Akif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1990, s. 329.

saati satmaya kalkar. Bu durum, Akif'in rikkatine o kadar dokunur ki kendini tutamaz ve ağlamaya başlar.¹⁴ Hayatı boyunca bu hatırayı unutmaması da onun hassasiyetinin ayrı bir buudunu ve vefasını gösterir. Zaten bu tip hasletlerin en bâriz göstergesi vefadır. Eşref Edip, Akif'in dostlarına, tarihine, kültürüne, dinine, peygamberine, Allah'ına hâsılı her şeye karşı çok vefalı olduğunu söyler.¹⁵ Dostlarından Hilmi Efendi, Ahmed Naim Babanzâde, Süleyman Nazif,¹⁶ Abbas Halim Paşa, Yozgatlı İhsan Efendi, Ahmed Nazmî, Ali Rıza Efendi ve Neyzen Tefvik gibi kimselerle karşılaştığı, onlardan ayrıldığı veya onları hatırladığı zaman müteessir olup ağlaması da onun vefasının ve duygusallığının örnekleridir.¹⁷ Yine – bilhassa son yıllarında – Hafız İdris, Hafız Asım ve Hafız Sadeddin gibi güzel sesli kimselerden aşırılar, kasideler ve ilahiler dinlerken ağlaması¹⁸ da onun rakik bir kalbe sahip olduğunu gösterir. Şahsiyetinin ana çizgilerini oluşturan bu hasletler, irsiyetten gelir; fakat fikren ve ruhen inkişaf ettikçe daha zengin ve derin bir hal alır. Bu oluşumda yaşadığı hayatın, münasebette bulunduğu kimselerin ve tesirinde kaldığı eserlerin/şahısların da büyük tesiri olmuştur. 93 Harbi felaketleri yaşanırken Akif, 4-5 yaşlarındadır. Süleyman Nazif, Akif'in o musibetleri hatırlayacak yaşta olmadığını söylerken¹⁹ – muhtemelen – savaş dağdağalarını kasteder. Akif, o savaşın kanlı safhalarını hatırlayamasa da harbin neticelerini ve bilhassa muhacretlerin uzun vadede meydana getirdiği ve İstanbul'a döktüğü musibetleri bütün çocukluğu boyunca bizzat müşahade eder. 14–15 yaşlarına gelince babasının gırtlak vereminden vefatı,²⁰ Sarıgül'deki evlerinin yanması, ailece içine düştükleri ekonomik sıkıntılardan dolayı Mekteb-i İdadî'yi bırakıp daha ziyade yetim, fakir, halk tabakasından çocukların okuduğu²¹ Baytar Mektebi'ne geçmesi, mezun olduktan sonra Rumeli, Anadolu ve Suriye'de gezerken köylünün sefaletlerine aşına olması, Meşrutiyet'ten evvel konaklarda ricalin çocuklarına hususî ders verirken onlarla halk

¹⁴ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁵ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁶ Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁷ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 88, 111, 131-132, 156, 208/255, 213-214, 229.

¹⁸ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 308-316.

¹⁹ Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s. 82.

²⁰ Çantay, *a.g.e.*, s. 17.

²¹ Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 167.

tabakası arasındaki refah farkına muttali olması,²² yavaş yavaş Akif'in halkçı ve santimental cephesini oluşturur.

Akif'in santimentalizminde ve ağlayışlarında yaşadığı devrin de büyük tesiri vardır. Akif, Müslüman Türk dünyasının – tarihinde hiç olmadığı kadar – maddî ve manevî işgaller, istismarlar ve felaketlerle yüz yüze geldiği bir dönemde yaşadı. Bir taraftan toplumun kendi değerlerinden ve kimliğinden kaçtığı, ye'se ve atalete düştüğü bir devri bütün dehşetiyle idrak etti. Diğer taraftan vatanın fiilen işgal edildiğine bizzat şahit oldu. Hamdullah Suphi'ye “Köşe Minderi”, Süleyman Nazif'e “Hz. İsa'ya Açık Mektup” ve “Kara Bir Gün” yazılarını yazdıran hâdiseler, Akif'in de bizzat şahidi ve mâtemcisi (nevhager) olduğu hâdiselerdir. Ruh dünyası böyle bir mâtem ve “facia atmosferi” içinde şekillendiği için dünya sahnesinde oynanan oyunların hepsine âh u enînlerin eşlik ettiğini düşünür²³ ve ömrü “*mütemadî feryatlar ve eninlerle geç*”er.²⁴

Yüzümde âleme nefrîn, içimde şevk-i memât;
Gözümde iç yüzü dehrin: Yığın yığın zulümât!

...

Bir güler çehre sezip güldüğü yoktur yüzümün.
Geceden farkını görmüş değilim gündüzümün.

Felaketlerin şiddetine göre Akif'in feryatları da dalgalı bir seyir takip eder. Eşref Edib, II. Meşrutiyet'ten sonra başlayan felaketler, bilhassa baba ocağı Arnavutluk ve Balkanların elden çıkışı karşısında Akif'in adeta deli gibi olduğunu söyler.²⁵ Bir ara durulmaya başlıyor gibi olsa da Harb-i Umumî'nin başlamasıyla Akif'in feryatları tekrar yükselmeye başlar.²⁶ Artık Akif, sadece tenhalarda sessizce ağlayan ve “*feryadını boğarak şüirine gömen*” bir şair değil, hem kitabeti hem de hitabetiyle (Zağanos Paşa Camii,²⁷ Nasrullah Camii²⁸) cemiyetin içinde ağlayan bir adamdır.

²² Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 338.

²³ Detaylı bilgi için *Safahat*'taki “Tevhîd Yahud Feryâd” başlıklı şiiire bakınız.

²⁴ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 605.

²⁵ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 32.

²⁶ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 40.

²⁷ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 53.

²⁸ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 61-62.

Akif'in İslam dünyasının merkezi hükmündeki İstanbul'da (Dârül-hilâfe), yani Müslüman Şark'ı yıkan müteselsil depremlerin merkez üssü hükmündeki bir muhitte yaşaması da dertleri daha derinden duymasına ve feryatlarının daha muhrık ve mebzûl olmasına sebep olur.

1) Akif'in Karakteri ve Mücadele Metodu

Akif'e göre yaşadığı devirde, alafranga ve alaturka olmak üzere iki tür insan tipi vardır. Bu tiplerin en karakteristik özelliği birincilerin modern ve epiküryen, ikincilerin klasik ve geleneksel ahlak anlayışına sahip olmasıdır. Ayrıca her iki grubun kendi aydınları ve yol göstericileri de vardır. Birinci zümrenin en tipik örneği Asım'ın dağıttığı işret meclisinin müdavimleridir. Akif, savaş günlerinde millet açlık, sefalet ve ölümlerle pençeleşirken alenî işret eden bu zümreye o kadar isyan eder ki fiilen yapamadığı bu işi ideal kahramanı Asım'a yaptıırarak hem ruhunu teskin eder hem de sahibine mesaj verir.

Sağda yüzlerce ölen, solda hesapsız sürünen;
Karşıdan bunlara gülmek ne demektir alenen?
Durmayın, derdime ortak görünün kalkın da
Demiş olsam, bilirim, vüs'unüzün fevkında
Ağlamak çok kişinin zevki değilmiş, lâkin
Gülmemek herkes için, zannederim, pek mümkün.

...

İrzımızdır çiğnenen, evladımızdır doğranan...
Hey sıkılmaz! Ağlamazsan bari gülmekten utan

Bu zümreye kılavuzluk eden ise milletin dinini ve aile hayatını "kundaklamak" için inkılaplar yapan beş on dinsizdir. Muhtasar bir surette irfanlarına vâkıf olduğunu söylediği bu zümre için "*adı Osmanlı, ruhu Yunanlı*" der. Bunlar, dönemin Batıcı aydınlarıdır. Bunların millet için ağlaması söz konusu değildir.

Şark'a bakmaz, Garb'ı bilmez, görgüden yok vâyesi;
Bir kızarmaz yüz, yaşarmaz göz bütün sermâyesi!...

Nitekim bir zaman sonra Batılıların ve Batıcıların yetiştirdiği, "*milliyetten uzaklaştırılmış*", Robert Kolej'den bir kız, tertip edilen bir konferansta

kendi millî şairi için “*beyni sağır, gözü kör*” deyince Akif, “Kişi Hissettiği Nispette Yaşar” adlı şiirini yazar. Aslında bu şiir, o kızın şahsında bütün Batıcılara yöneltilmiş bir sitemdir.

Ne yapsam, neyle kurtarsam şu yatmış inleyen halkı
 Deyip ezberde olsun, gezdiğin vâki’ midir Şark’ı?
 Benim beynim sağır, yâhud gözüm körmüş... Peki. Lâkin,
 Senin görgün yolundaymış da keskinmiş de idrâkin,
 Ne gördün, söyle evladım, ne duydun, lûtfen îzâh et?
 Hayır, hâcet de yok îzâha, pek meydanda mahiyyet!
 O mahiyet fakat iğrenç, o mahiyet fakat çirkin!
 “Niçin?” dersen, sıkılmak hiss-i insanîsi yok ilkin
 Evet, beynim sağırdır... Kâinâtım, çünkü, hep feryâd...
 İştmem başka bir ses, milletim eylerken istimdâd.
 Gözüm görmez, evet, zirâ muhitim kapkaranlıktır;
 Fakat sinemde imânım müebbed fecr-i sâdıktır.
 Kör olmaz ağlayan gözler, sağırlaşmaz tutuşmuş beyn;
 Yaşarmaz gözle yanmaz beyni hilkat addeder bir şey!
 Geçilmez kakkahandan her taraf yangın içindeyken...
 Yanan bir sîneden, lâkin, ne istersin? Nedir öfken?
 Beraber ağlamazsın, sonra kör dersin, sağır dersin.
 Bu hissizlikten insanlık hem iğrensin, hem ürpersin!
 Ne ibret! Yok mu, bir bilsen, kızarmak bilmeyen çehren?
 Bırak tahsili, evlâdım, sen ilkin bir hayâ öğren!

Aslında Akif, millet inlerken eğlenen bu tipleri sadece hayâdan değil, insanlıktan da uzak görür:

Yâd ayaklar çığnıyor: Düşmüş vatan yâd ellere!
 Başka ses bilmem, muhitimden enîn eyler hurûs;
 Beklerim, dinsin bu mâtem; beklerim olmaz hamûs!
 Ah! Tek bir aşiyandan bin yetimin nâlesi
 Yükselirken, dinleyen insan mıdır bülbül sesi?

İkinci tip ise Namık Kemal’den beri pek çok örneklerine şahit olduğumuz vatan, millet ve mukaddesat sevdalılarıdır. Akif, bu ikinci grubun zirvesindedir. Tanzimat’tan beri gelen şairler içinde hiç biri Akif kadar toplumun meselelerini derinden anlamamış ve ıstıraplarını vicdanında hissetmemiştir. Çünkü Akif, cemiyetin ıstıraplarını kendi derdi bilmiş-

tir.²⁹ O nedenle maddî – manevî beklentilerden müstağni,³⁰ her şeyiyle yerli,³¹ garazsız ve ivazsız bir dava (cemiyet) adamıdır. O, hayatı boyunca bir tek şeyin, “İslâm’ın âtîsi”nin Mecnun’u olmuştur ve onu elde edebilmek için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Onun için baytarlık, müderislik, şairlik, muharrirlik, mütercimlik, vaizlik, mebusluk gibi bütün dünyevî görüntüler, maişeten veya hasbelkader yapılan işlerdir. Aslî değil, arızîdir. Davasının emrinde olduğu nispette ve müddette makbulüdür.

Akif, her büyük dava adamının sahip olduğu iki temel vasfa sahiptir: Aşırı hassasiyet ve fedakârlık (altruizm). Bütün hayatı adeta bir fedakârlık ve diğerkâmlık dantelası gibi örüldüğü, cemiyetin menfaatlerini her zaman şahsî menfaatlerine tercih ettiği ve bu yüzden ne şahsı ne de ailesi itibariyle hiç rahat yüzü görmediği herkesin malumudur. Hassasiyetine ve duygusallığına gelince bu noktada, zamanın şairlerinin hepsinin önünde olduğunu söylemek mübalâğa olmaz. Bir görüşe göre onu büyük şair yapan da aşırı hassasiyetidir.³² Akif’in hâdiselerden çabuk etkilenen (seriü’t-teessür) mizacı ve hak dostlarına mahsus merhameti, onu cemiyet meseleleri karşısında hiss-i kable’l-vuku seviyesinde bir hassasiyet, uyanıklık, ıstırap ve “isyan ahlakı”na götürür.³³ Onun için aydınların ve halkın tehlikeye karşısındaki kayıtsızlığını, hareketsizliğini, egoist ve hedonist yaşayışını gaflet, uyku ve hissizlik olarak görür ve bundan rahatsız olur. Çünkü hâl-i hazırı hazırlayan sebeplerin başında hissizlik ve hamiyetsizlik gelir ki o, cemiyet bünyesinin bunu kaldıramayacağını düşünür.

²⁹ Faruk K. Timurtaş, *Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz*, KTB Yayınları, Ankara 1987, s. 46-52.

³⁰ I. Dünya Savaşı yıllarında Harbiye Nazırı Enver Paşa, ordunun kuvve-i maneviyyesini arttırmak için zamanın şairlerini ücret mukabilinde şiirler yazmaya çağırırken Akif, hiçbir karşılık beklemeden ve kimsenin teşvikine ihtiyaç duymadan, “Çanak-kale Şehitleri” gibi Türk edebiyatının en güzel ve hamasî şiirini yazmıştır. Tahirü’l-Mevlevî ise Akif’in vatanın parçalanması felaketine karşı hiçbir şairin duymadığı ve duyuramadığı bir teessürle ağladığını söyler. Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 403.

³¹ Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 271-273.

³² Himmet Uç, “Mehmet Akif’in Hayatı ve Eserlerindeki Ruhî Değişmelerin Psikanalitik Yorumu”, *I. Uluslar Arası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları, Mart 2009 – Burdur, s. 356.

³³ Nurettin Topçu, *Mehmet Âkif*, Hareket Yayınları, İstanbul 1970, s. 109-117.

Olur cemiyet efradınca şahsî menfaat “ma’bûd!”
 Sorarsan kimse bilmez var mı “hak” namında bir mevcûd
 O, doymak bilmeyen mabuda, kurbandır haya hissi,
 Hamiyyet, âdemiyyet hissi, ulvî hislerin hepsi!
 Bu hissizlikle cemiyet yaşar derlerse pek yanlış;
 Bir ümmet göster, ölmüş maneviyatıyla, sağ kalmış?

Akif, *Safahat*’ın her yerinde bu hissizlikten ve vurdumduymazlıktan şikâyetçidir. Onun için bir şiirinin başına Hz. Peygamber’in (sav): “*Kim Müslümanların derdini kendine mal etmezse onlardan değildir.*”³⁴ hadisini serlevha ederek muhataplarının Müslümanlığını sorgular. Yine bir başka yerde Hz. Peygamber’in (sav) ümmetine duyduğu şefkati örnek gösterir. Uzak bir yerde bir müminin parmağına diken batsa ruh-ı nebî incinir, der. Müslümanların haksızlıklarla mücadele edememelerinin en temel sebebi, hissiyatlarını kaybetmeleridir. Çünkü ümit de azim de istikamette his bakımından huşyar olmakla başlar.

İki üç yüz senedir serpemiyor bizde şebâb;
 Çünkü biçârenin âtisine imanı harâb.
 Hissi yok, fikri bozuk, azmini derseni: Meflûc...
 Hani ruhunda o haksızlığa isyan, o hurûc?
 ...
 Duygusuz olmak kadar dünyada lâkin derd yok
 Öyle salgınmış ki mel’un: Kurtulan bir ferd yok.
 Kendi sağlam... Hissi ölmüş, ruhu ölmüş milletin!
 İşte en korkuncu hüsrânın, helâkin, haybetin

Hissiyatını ve hassasiyetlerini kaybetmiş İslam dünyasının varlığından söz etmek mümkün değildir. Çünkü sessizlik ve hareketsizlik, yokluğun işaretidir. Nitekim Balkan Savaşları’nda bu husus açık bir şekilde görülür. İnsanlıklarından ve Müslümanlıklarından medet umulanların aslında birer canlı cenaze oldukları ortaya çıkar.

Şu sessiz kubbenin altında insandan eser yokmuş!
 Diyorduk: “Bir buçuk milyar!” meğer tek bir nefer yokmuş

³⁴ Beyhakî, *Şuabü’l-ıman*, thk. Abdulâlî Abdulhâmid Hâmid, 1. bs., Riyâd: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1423/2003, c. XIII, s. 155; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahanî Ebû Nuaym İsfahanî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakatü’l-Asfiya*, [y.y. : y.y.], 1974. Kahire: Mektebetü’r-Rüşd, c. III, s. 48.

Hâlbuki Akif, İslam dünyasının bir uzvu kopunca diğerlerinin de ayağa kalkacağını ümit eder. Fakat umduğu gibi olmaz. Bu, sinirleri öldürülmüş adeta kısmen kadavralaşmış bir organın tepkisizliğine benzer. Onun için ulvî gayeler için mücadele etmeyen, “*şevk-i şahâdetle*” coşmayan ve erkek gibi ölmeyenleri “*leştin daha hissiz, daha kokmuş can*”lara benzetir.³⁵ Dolayısıyla Müslümanların sadece Müslümanlığını değil, insanlığını ve varlığını da sorgular.

Akif’in problemler karşısındaki tavrını Hz. Peygamber’in “Bir kötülük gördüğünüzde onu elinizle düzeltin. Eğer buna gücünüz yetmiyorsa dilinizle düzeltin. Ona da gücünüz yetmiyorsa kalbinizle buğz edin ki bu da imanın en zayıf noktasıdır.”³⁶ hadisiyle izah edebiliriz. Akif, devlet ve siyaset noktasında İslam dünyasının problemlerini eliyle düzeltebilecek güce hiçbir zaman sahip olamadığı için genellikle diliyle düzeltmeye çalışır, buna muktedir olamadığı zamanlarda da kalbiyle buğzeder.

Müslümanlardan öncelikle istediği şey, mevcut durumu elle düzeltmeleridir. Onun için tembelliğe ve cehalete savaş açmış, azmi, ümidi ve sa’yi bir din gibi kutsamıştır. Nitekim “Süleymaniye Kürsüsünde”ki vaiz, İslam dünyasının perişanlığını anlatınca cemaat o kadar ağlar ki vaiz susmak mecburiyetinde kalır. Ağlamalar şiddetini biraz kaybedince, söze Endülüs’ün son hükümdarı Abdullahüssağır’ın durumunu misal vererek başlar. Abdullah, ülkesini İspanyollara bırakıp giderken bir kayanın üstüne çıkıp son defa toprağına bakar. Zümrüt gibi yemyeşil ovaları görünce hüngür hüngür ağlamaya başlar. Oğlunun ağladığını gören Valide Sultan,

Der ki: “Çarpışmadın erkek gibi düşmanlarla;
Şimdi, hiç yoksa, kadınlar gibi olsun ağla!”

Tarihi bir tekerrür ve ibret levhası olarak gören Akif, sekiz asır Avrupa’nın ortasında yaşamış Endülüs örneğinden hareketle altı yedi asırdır Anadolu’da ve Rumeli’de bulunan Osmanlılara kadın gibi oturup ağlama-

³⁵ “Şark” şiirinde Müslümanları tavsif ederken kullandığı “düşünmez başlar”, “donmuş hisler”, “kaynamaz kanlar”, “aldırmaz yürekler” ve “paslı vicdanlar” tamlamaları da aslında cansızlığı ifade eder.

³⁶ *Müslim*, İmân, 20; *Beyhaki*, Şuabü'l-İmân, thk. Abdulâlî Abdulhâmid Hâmid, 1. bs., Riyâd: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2003, c. X, s. 55.

yı değil, erkek gibi çalışmayı tavsiye eder. Çünkü aynı akıbet, onlar için de müyesserdir. Kurtuluşun yolu öncelikle azmin, ümidin önündeki zincirlerin kırılmasıdır.

Feryâdı bırak, kendine gel, çünkü zaman dar...
 Uğraş ki telâfi edecek bunca zarar var.
 Feryâd ile kurtulması me'mûl ise haykır!
 Yok, yok! Hele azmindeki zincirleri bir kır!
 "İş bitti... Sebâtın sonu yoktur!" deme, yılma.
 Ey millet-i merhume, sakın ye'se kapılma.

Daha sonra yapılacak şey ise çalışmaktır. Zira "oturmuş ağlayan avâre bir mazlum" kimse dinlemez. Bir başka yerde ise hakkını elde etmek için ağlamanın, istemenin, dilenmenin ve beklemenin, pratik bir faydasının olmadığını söyler.

Bırakın mâtemi yahu bırakın feryâdı
 Ağlamak fâide verseydi babam kalkardı.
 Gözyaşından ne çıkarmış? Niye ter dökmediniz?
 Bari müstakbeli kurtarmaya bir azm ediniz.

...

Ne sandın? Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdı?
 Bugün sen kendi kendinden ümid et ancak imdâdı;
 Evet, sen kendi ikdâmınla kaldır git de bîdâdı.
 Cihan kanun-ı sa'yin, bak, nasıl bir hisle münkâdı!
 Ne yaptın? Leyse lilinsanî illâ mâ se'â vardı.

Akif'e göre çalışma, Allah'ın hem kelimâ hem de kevnî kanunlarıyla emredilmiştir. Akif'in pek çok yerde zikrettiği yukarıdaki ayet,³⁷ bunun kelâm-ı ilahîdeki delilidir. *Safahat*'ın pek çok yerinde Akif, bu hükmün kâinat kitabındaki delillerini de zikreder.³⁸ Akif, dünyanın tâbi olduğu kanunların ve modern Batı medeniyetinin kendine düstur edindiği pozitivist, materyalist, pragmatist ve hedonist felsefenin farkındadır. Buna göre İslam'ın "hak" kavramına bakışı ile modern Batı düşüncesinin "hak"

³⁷ "İnsana çalıştığından başka bir şey yoktur.", *Kur'ân-ı Kerîm*, Necm: 53/39.

³⁸ "Fatih Kürsüsünde" kitabı başta olmak üzere *Safahat*'ın pek çok yerinde zerreden galaksilere, yer küreden bulutlara kadar her şeyin çalışma kanununa tâbi olduğunu, bu cebrî kanuna karşı durmanın mümkün olmadığını söyler.

kavramına bakışı önemli ölçüde birbirine zıttır.³⁹ Dolayısıyla Müslümanlar ne yanlış bir tevekkül anlayışıyla ne de Batıların insaf ve merhametine teslim olarak hareket etmeliler. Akif'in ütöpic dünyasının ideal devlet adamı Hz. Ömer'in (ra), halife olur olmaz irâd ettiği hutbe, İslam felsefesinin fezlekesi gibidir.

Eyyühennâs, ederim taptığım Allah'a kaseın,
Yoktur asla Şu cemaatte ki hiçbir âciz,
Benim indimde sizin olmaya en kâdiriniz,
Bir kavîinizde olan hakkını kurtarmam için.
Bir kavî kimse de yoktur ki bu ümmette, bilin!
En zayıf olmaya nezdimde, tutup kendinden,
Âcizin hakkını ısrâr ile isterken ben.

Akif'in tabiriyle her zaman "*efâlini akvâline*" uyduran Hz. Ömer (ra), hilafeti müddetince yaptığı icraatlarıyla da bidayetteki sözlerine sâdik kaldığını ispat eder. "Kocakarı ile Ömer"de, halife, sorumlu bir devlet adamı olarak teb'asının hâlini yoklar; sırtında çuval taşır; açların karnını doyurur; ağlayanların iniltisini dindirir; kısacası efendisi olduğu kavmin hizmetçiliğini yapar.⁴⁰ İslam felsefesinin ve medeniyetinin kuvveti hakta görmesine mukabil, modern Batı medeniyeti hakkı kuvvette görür.

Siyâsetin kanı: Servet, hayatı: Satvettir;
Zebûnküş Avrupa bir hak tanır ki: Kuvvettir.

Onun için Akif, bir taraftan niçin "*o eski ihtiŐâmı*"n, kuvvetin, satvetin elden bırakıldığını sorar; diğer taraftan ideal nesli Asım'a mevcut Şartlarda güçten daha müessir bir silahın olmadığını ve alternatifinin de bulunmadığını ihtar eder.

Kuvvetin sırtını kimmiş göreyim okŐamayan?
Ne zaman altta kalırsan, o zaman derdine yan!

³⁹ Detaylı bilgi için bkz. Timurtaş, *a.g.e.*, s. 143-145.

⁴⁰ Hz. Peygamber (sav): "Bir kavmin efendisi o kavmin hizmetçisidir." der. *Beyhakî*, Őuabül-ıman, thk. Abdulâlî Abdulhâmid Hâmid, 1. bs., Riyâd: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2003, c. X, s. 582.; Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübarek, *Kitâbü'l-Cihad*, Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1988, (207 no'lu hadis); Aclunî, *KeŐfü'l-hafa ve Müzîlü'l-ilbas*, thk. Ahmed KalaŐ, Haleb: Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, [t.y.], (1515 no'lu hadis).

“Beşerin adli masal, hak zıdırındır yalınız;
Dövülen mahkemelerden kovulur, çünkü: cılız!”

Beşer, kuvveti hakta değil, hakkı kuvvette gördüğü için onu kuvvetle almaktan başka çare yoktur. Aksi takdirde ağlamaktan kurtulmak mümkün değildir.

Beşer ki kuvveti bahşetmiyor henüz hakka;
Ne çare var onu kuvvetle almadan başka?
Zebun musun? Yalınız ağlamak senin hakkın!...

“Uyan” şiirinde ise hayatına kastedilirse – ki İslam hukukuna göre korunması gerekli olan beş husustan (zarurât-ı hamse) biri de hayat hakkıdır – maddî cihadın da bir mükellefiyet olacağını söyler.

Hakk-ı hayatın daha çiğnenmeden,
Kan dökerek almalısın merd isen.
Çünkü bugün ortada hak sahibi,
Bir kişidir: “Hakkımı vermem!” diyen.

Bütün *Safahat*'ta çalışma, azim ve ümit üzerinde bu kadar çok durulması, öncelikle elle yapılabilecek hususlara dikkat çekmesindedir.

İkinci olarak dille mücadeleden bahseder. Dinin nasihat olduğunu⁴¹ ifade eden hadis-i şerif ile bu mücadelenin nasıl yapılacağını ifade eder. Akif'in ideal dava adamı⁴² “Süleymaniye Kürsüsünde”ki vaiz (Abdürreşid İbrahim), Rusya'daki Müslümanları uyandırmak için matbaa kurar. Çünkü medeni insanlar için en muknû ve muteber nasihat yolu basındır.

Medeniyetteki insanlar için matbuat
Şimdi kürsilerin en yükseği. Lâkin heyhat!

⁴¹ *Tirmizî*, Birr, 17; *Neseî*, Bey'a, 31; *Dârimî*, Rikâk, 41.; *Buhârî*, İmân, 42.; *Müslim*, İmân, 95. ; Neveî, (Çev: Kıvamüddin Burslan – Hasan Hüsnü Erdem), *Riyazü's-Salihîn ve Tercemesi*, c. 1, DİB Yayınları, 8. Baskı, Ankara – Tarihsiz, s. 224.

⁴² Bu vaiz, daha vaazın başında ne ulemeden ne de fukahadan olduğunu söyler. Vaazın devamında ise onun maceraperest turistler gibi değil de Müslümanları uyandırmak için İslam dünyasında gezen bir seyyah ve dava adamı olduğu görülür.

Akif, “*menfaati celb ve mazarratı def*” hususunda eliyle mücadele etmeyenlere kızdığı gibi diliyle mücadele etmeyenlere de kızar. Çünkü onların bu hâlini Müslümanlıklarıyla bağdaştıramaz.⁴³

Nehy-i maruf emr-i münkerdir gezen meydanda bak!
 En metîn ahlakımız, yahut, görüp aldirmamak!
 Yıktı bin mel'un kalem nâmûsu, bizler uymadık;
 “Susmak evlâdır” deyip sustuk... Sanırsın duymadık!
 Kustu, bin murdar ağız şer'in bütün ahkâmına;
 Âh! Bir ses bari yükselseydi nefret namına!
 Altı yüz bin can gider; milyonla iman eksilir;
 Kimseler görmez! Gören sersem de Allah'tan bilir!

Tevfik Fikret'in “Tarih-i Kadim”i gibi mukaddesâtı çiğneyen, Mehmet Rauf'un *Zambak*'ı gibi fuhşun nâşir-i efkârı olan, Divan edebiyatının Sandıkburnu meyhanelerini hatırlatan edebî örnekleriyle matbuatı tutan kalemlerin halkı irşâd etmekten çok uzak olduğunu söyler.

Üdebânız hele gayetle bayağ mahlûkât
 Halkı irşâd edecek öyle mi bunlar? Heyhat!

Mevcut durumu dille düzeltme ve halkı irşat etme yollarından biri de okullardır. Akif, Fransız ve Amerikalılar başta olmak üzere ecnebîlerin açtıkları misyoner okullarının yaptıkları tahribata karşı da yerli, modern ve mükemmel okullarla mücadele etmeyi tavsiye eder ki bu da dille mücadele etmenin başka bir yoludur. Eşref Edîb anlatıyor:

⁴³ Akif'in malumatının da hissiyatının da menşei İslamî kaynaklardır. Buna göre “Haksızlık karşısında susan dilsiz şeytandır.” (Ebû Ali ed-Dekkâk'a ait olan bu söz, hadis diye meşhur olmuştur. Nevevî, “Allah'a ve ahiret gününe inanan ya hayır söylesin veya sussun.” hadisinin şerhinde bu hususa temas eder. Nevevî, *el-Minhâc*, 67 no'lu hadis) “Din nasihattir.”, kadın-erkek-devlet başkanı hâsılı herkes maiyetindekilerden mesuldür. Manevî cihad da denilen irşat ve tebliğ farz-ı kifayedir; yerine ve zamanına göre farz-ı ayndır. Her Müslüman emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münkerle mükelleftir. Fakat Müslümanların mükellefiyetlerini yerine getirmeyecekleri ve aksine hareket edecekleri zamanlar da olacaktır. Alauddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*, neşr. Bekri Hayyanî, Saffet Sakka, 5. bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405, c. III, s. 688; Haddâd, *Tahrîcu Ehâdisi İhyâi Ulûmi'd-Din*, Riyad: Dârül-Âsime, 1987/1408, c. III, s. 1352.

“Balkan harbinden sonra bir aralık efkâr-ı umumîyyede ecnebî mektepleri aleyhinde bir hareket görülmüştü. Bir gün bu mevzu üzerinde konuşurken arkadaşlardan bazıları ecnebî mekteplerine boykotaj yapılması, onları kendi kendine kapatmaya mecbur etmek için Türklerin çocuklarını oraya göndermemeleri, gönderenler hakkında da bazı teşebbüsatta bulunulması ileri sürülmüştü. Bunun üzerine üstat dedi ki: Onları kapatmak için ancak bir çare vardır. O da onlar ayarında mekteplerle onların karşısına çıkmak! Biz böyle mektepsiz iken, onların da böyle mükemmel mektepleri varken hiç kimseye karşı ‘Çocuğunu orada okutmayacaksın!’ diyemeyiz. İlme karşı ilimle durulur. Ne vakit mekteplerimizi yaparsak onlara karşı söz söylemeye, bizde aynı şey varken çocuklarını ecnebî mekteplerine gönderenleri muâhaze etmeye hakkımız olabilir. Her şeyden evvel mektep yapmak lazım mektep!”⁴⁴

Son çare olarak kalpten buğzetmeyi ve beraber oturup ağlamayı tavsiye eder. Akif, bütün hayatı boyunca elle ve dille yaptığı mücadelelerin hiçbirinde muvaffak olamadığı için şiirinin bütününde verilmiş ve kazanılmış mücadelelerin anlatımından ziyade, realist hatta natüralist dokunuşlarla İslam dünyasının maruz kaldığı tegallüplerin, esaretlerin, tahakkümlerin, mezelletlerin, iptilaların ve maddî manevî illetlerin tabloları resmedilir.

2) Ağlamalara Sebep Olan Hususlar

Akif’in çok az manzumesinde sevinçten ağlandığına şahit olunur. Bunlardan ilki “Azim”dir. Sadî’den adapte edilmiş bu manzum hikâyede evladını kaybetmiş bir babanın, azim ve inâyet-i ilâhiyye ile oğlunu bulunca gözyaşlarına hâkim olamadığı görülür. Bir diğeri ise “Süleymaniye Kürsüsünde”ki vaizin (Abdürreşid İbrahim), sevinçten ağlamasıdır. Vaiz, Haydarabad’a gelince hiç ümit etmediği bir şeyi, İstanbul’da Kanun-ı Esasî’nin ilan edildiğini duyar ve sevincinden ağlamaya başlar.

⁴⁴ Eşref Edib, a.g.e., s. 595.

*Haydarâbâd'a yetiştim ki bütün Hindistan,
 "Verdi Kanun-ı Esasî'yi nihayet sultan!"
 Diye birdenbire çalkandı. İnan kâbil mi?
 Hiç o binlerce havâtr kemirirken içimi,
 Bir cılız "belki!" nasıl hepsini tenkül etsin?
 Ansızın başladı beynimde ümidin, ye'sin,
 Doğduğumdan beri hiç görmediğim bir harbi...
 O ne müdhiş helecanlardı, aman yâ Rabbi?
 Verdi Kanun-ı Esasî... Bu, çıkar rüya mı?
 Yok canım öyle değil: Milletın istirhamı,
 Şekl-i tehdîd alvermiş, o da muztar kalmış...
 Hangi millet acaba? Her ne işitsen yanlış.
 Cûşa geldikçe fakat aynı terâneyle cihan,
 Görür oldum dönen işlerde yedullahı nihân.
 Bu ne şâhın işi, yâ Rab, ne sipahın kârı...
 Bu senin kudretinin havsala-çâk esrârı!
 Yurdumun gülmeyen evladını artık güldür...
 Ağladım sonra çocuklar gibi hüngür hüngür.*

İki şiirde de kaybedilen şeylerin (evlat, hürriyet) tekrar ele geçmesinden kaynaklanan bir sevincin olduğu dikkati çeker. Bunların dışında bütün şiirleri derin bir hüznün feryatlarına şahitlik eder. Bu hüznüleri genel olarak üç ana kanala irca etmek mümkündür.

a) Sosyal Meseleler

Akif'in daha ziyade II. Meşrutiyet'in ilanından önce neşrettiği *Safahat*'ın birinci kitabındaki şiirlerinin çoğu günlük, küçük, sosyal meseleler üzerine kurulmuştur ve hemen hepsi de gerçek vakalardan alınmıştır. Bu şiirlerde genellikle fakirlik, cehalet, atalet, hastalık, ölüm, karı-koca ve kardeş kavgaları gibi sosyal meseleler ele alınır. Bu realist ve acıklı tabloların içinde en fazla yeri ölüm hâdiseleri karşısında ağlamalar tutar. "Hası"da "*hayatı bir yağın âlâm*" olan yaşlı, kimsesiz ve fakir kadının iniltilelerinin ancak ölümle dinmesi, "Mezarlıkta" dul bir kadınla Tebareke okuyan oğlunun ağlayışı, "Selma"da Akif'in annesi ile hemşiresinin ölüm döşegindeki Selma'ya ağlayışı, "Merhum İbrahim Bey"de "*tababet-i baytarîyye ulemasından*" İbrahim Bey'in vefatına ailesinin, dostlarının hatta tabiatın (bulutlar) ağlayışı, "Bir Mersiye"de Akif'in, 19-20 yaşlarındaki "yâr-

i can”ı Hilmi’nin vefatına ağlayışı, “Ahiret Yolu”nda ölmüş bir adamın arkasından yakınlarının ağlayışı, “Said Paşa İmamı”nda ise kırk gün önce kızı ölmüş yaşlı ve fakir bir kadının ve Valide Sultan’ın ağlayışı anlatılır.

Ağlamaların ikinci sebebi fakirlik ve sahipsizliktir. Akif, fikrine kuvvet vermek için vakaları zıtlıklar üzerine kurar. İlk olarak “Bayram” şiirinde, bütün çocukların ebeveynleriyle bayram yerine gidip salıncaklarda eğlenmesine mukabil, yetim ve fakir bir kız çocuğunun “salıncak” diye ağlamasını anlatır. “Kocakarı İle Ömer”de ise herkesin tok yattığı bir gecede yetim ve fakir birkaç çocuğun açlıktan ağlayışlarını anlatır. “Dirvas”ta da sultanın ve çevresindekilerin zevk ü sefa içinde olmasına mukabil halkın açlıktan ve fakirlikten ağlayışlarını anlatır. “Seyfi Baba”da ise herhangi bir ağlama olmasa da Akif’in iç tahassürleri görülür.

O zaman koptu içimden şu tahassür ebedî:
Ya hamiyetsiz olaydım, ya param olsa idi!

Akif’in bu ruh halini tenvir edecek bir hususu, dostlarından Ali Rıza Efendi şöyle ifade eder: Akif, “... *fakir, yetim bir çocuk görse kesesini boşalttırdı. Parası yoksa ağlardı...*”⁴⁵ “Kör Neyzen” şiirinde ise Akif; kör, fakir, ney üfleyerek hayatını geçirmeye çalışan bir neyzenin (Neyzen Tevfik) bütün hayatının “*leyl-i yelda*”larla, mâtemlerle geçtiğini söyler. İstirap ve inilti, o kadar neyzenle bütünleşmiştir ki neyinin çıkardığı ses bile “*nevha-i mâtem*”dir.

Ağlamaların üçüncü sebebi ise hastalık veya kimsesizlikten dolayı tahsile devam edememe gibi hususlardır. Akif, “Hasta”da vereme yakalandığı için mektepten çıkarılan bir çocuğa, “Küfe”de ise babası öldüğü için ailesine bakmak ve mektebi bırakmak mecburiyetinde kalan bir çocuğa ağlar. Emin Erişirgil “Hasta”daki çocuğun Halkalı Ziraat Mektebi’ne cenûb vilayetlerinden gelmiş Ahmet isimli bir çocuk olduğunu ve Akif’in bir gazeteciye verdiği mülakatta bu çocukla ilgili duygularını şöyle ifade ettiğini söyler: “*Ben ağlayamam. Ahmet’i yatakta görünce ağladım.*”⁴⁶ Bu hususla ilgili Mithat Cemal de şöyle der: “*Akif bana iki defa ağladığını söy-*

⁴⁵ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 214.

⁴⁶ Emin Erişirgil, (Yayına Hazırlayanlar: Aykut Kazancıgil – Cem Alpar), *İslamcı Bir Şairin Romanı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 32.

ledi. *Bir bu çocuğu yazarken; bir de Süleymaniye Kürsüsünde inkıraz tasvî ederken.*⁴⁷

Ağlamaların dördüncü sebebi ise hakkına razı olmama, görev ve sorumluluklarını bilmeme gibi sebeplerden kaynaklanan aile içi sürtüşmelerdir. “Meyhane”de üç akşamdır eve gelmeyen bir sarhoşun oğlu ile karısının ağlayışları anlatılır. “Bebek Yahud Hakk-ı Karar”da Cemile ile Feride’nin oyuncak bebek yüzünden kavga edip ağlamaları, “Köse İmam”da ise kocasından dayak yediği için Köse İmam’a (Ali Şevki Hoca) şikâyete gelen ve ağlayan bir kadının durumu anlatılır. *Asım*’daki emekli paşanın altmış beş yaşından sonra hanımını ve çocuklarını sefil bırakıp Rum hizmetçi Eleni ile evlenmeye kalkması da Köse İmam’ın karşılaştığı ailevî problemlerdendir. Burada da Köse İmam’a şikâyete gelen kadının ve kızının ağlaması anlatılır.

Ne kıyafet, ne hazîn manzara, görsen yavrum!
Kendi ağlar, kızı ağlar... Ne deyim, bilmiyorum.
Çiğirim sızladı baktım da, fakat fâide ne?
Kaderin cilvesi, kurbân olayım halledene!
Gamsız insanlara eğlence gelirmiş yaşamak;
Yüreğin hisli mi, işkencedesin, tâlî'e bak!

Ağlamaların bir diğer sebebi de ayrılıktır. “Hürriyet”te yaşlı bir adamın bir taraftan torunlarının sevincine iştirak ederken diğer taraftan Yemen’de sürgünde bulunan oğlunu hatırlayıp ağlaması anlatılır.

Birinci Safahat’taki sefalet ve feryat tablolarıyla ilgili Nurettin Topçu şöyle der: *“Perişan hayatımızın, insan sefaletinin bu kadar ince, bu derece derinleşmiş ve böylesine gözyaşı olmuş gözlemine bütün edebiyatımızda rastlamak imkansızdır. Victor Hugo, Fransızlığın manevî haritasını çizmişti. Mehmet Âkif, binbir acı ile parça parça olan kalb tablosunu, acılarla parçalanmış bir kalbin kamıyla çizmiştir.”*⁴⁸

⁴⁷ Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁸ Topçu, *a.g.e.*, s. 78.

b) Devlet, Millet ve Ümmet Ölçeğindeki Meseleler

Akifî devlet, millet ve ümmet ölçeğindeki meselelerden en fazla dilgîr eden konular maddî işgaller, istibdatlar, iftiraklar, cahillikler, dinsizlikler ve ahlaksızlıklardır.

Bu hususların içinde en fazla maddî ve fiilî işgallere ağlar. Akif'in şiirlerinde bu işgaller Balkan Savaşları ile başlar. "Süleymaniye Kürsüsünde" ve "Hakkın Sesleri" başta olmak üzere pek çok şiirinde bir vesileyle bu felaketlerin ağlattığı insanları ve onlara ağlayanları anlatır. Müslüman yurtlarının işgal edilmesi, ecnebi bayraklarının burçlara çekilmesi, evlerin – köylerin – şehirlerin yakılması, genç – ihtiyar, kadın – erkek denilmeden, hamile kadınlara ve beşikteki bebeklere kadar herkesin öldürülmesi, kadınların dul, çocukların yetim kalması, namusların kirletilmesi, bütün mukaddesatın çiğnenmesi, camilerin opera, balo, kilise ve meyhaneye çevrilmesi, ecdat kabirlerinin ve türbelerinin çiğnenmesi, *Kuran*'ın ayaklar altında sürünmesi, ezanların susturulması gibi fecaatler onu çılgına çevirir. Balkanların elden çıkması, baba tarafından Arnavut asıllı olan Akif'te vatansızlık ve hanümansızlık, bir nevi "haymatlos" psikolojisi oluşturur. İstinâd ettiği dünya altından kaymış gibi bir çöküş psikolojisine girer ve adeta harabeler üstünde feryâd eden bir felaketzedeye döner.

Vatansız, hânümansız bir garibim... Mültecâ yok mu?
Bütün yokluk mu her yer? Bâri bir "Yok!" der sadâ yok mu?

Gitme ey yolcu, beraber oturup ağlaşalım:
Elemim bir yüreğın kârı değil, paylaşalım:

Akif, yoldaşı olarak gördüğü kârilerine içini döküp de biraz rahatlayınca "*Artık ey yolcu bırak... Ben yalnız ağlayayım!*" der. Fakat yalnız başına ağlamak da onu teskin etmez. Vatanın ve vatandaşların yok olduğu bir dünyada yaşamak istemez. Yahya Kemal'in "Sessiz Gemi"siyle gittiği dönüşü olmayan bir sefere çıkmak ister.

Bana dünyada ne yer kaldı, emin ol, ne de yâr
Ararım göçmek için başka zemin, başka diyâr.
Bunalan ruhuma ister bir uzun boylu sefer;
Yaşamaktan ne çıkar günlerim oldukça heder
Bir güler çehre sezip güldüğü yoktur yüzümün.
Gecedен farkını görmüş değilim gündüzümün.

...

Çöz de artık yükümün kördüğüm olmuş bağıni,
Bana çok görme ilahî bir avuç toprağını!

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Akif'in ağlamaları da artar. Artık sadece Balkanların değil, bütün İslam dünyasının işgaline ağlar.⁴⁹ Özellikle İtilaf devletlerinin adeta bütün dünyayı Çanakkale'ye taşımaları Akifi çok endişelendirir. Ömer Lütfi Bey, o sırada Teşkilat-ı Mahsusa adına Almanya'da bulunan Akif'in her sabah: "*Ömer Bey, bu Çanakkale ne olacak?*" diye sorduğunu, kendisinin de fen kaideleri açısından bir ümit olmadığını söylediğini nakleder ve ekler: "*Eyvah son istinatgâhımız da yıkılırsa ne olur? diyerek çocuk gibi gözlerinden yaşlar dökmeye başladı. Çanakkale için ağlamadığı gün yoktu.*"⁵⁰ Mondros'tan sonra Batı Anadolu'nun ve bilhassa eski payitaht Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali, Akif'e "Bül-bül"ü yazdırır. O kadar dertlidir ki bütün Şark edebiyatlarında ıstırabın ve feryadın sembolü olan bülbülü bile kendisine kıyasla şen, şâtır bulur.⁵¹

Bugün bir yemyeşil vadi, yarın bir kıpkızıl gülşen,
Gezersin, hanümanın şen, için şen, kâinatın şen.

...

Hayır, mâtem senin hakkın değil... Matâm benim hakkım:
Asırlar var ki, aydınlık nedir, hiç bilmez âfâkım!
Teselliden nasibim yok, hazan ağlar baharımda;
Bugün bir hanümansız serseriyim öz diyârımda!

Akif'in bu kadar feryat etmesi, "*cennet vatan*"ının cehenneme döndüğünü görmüş olmasındandır.

Yıkılan yurduma cennet diyemem mazurum.

Akif, sadece Rumeli'nin ve Anadolu'nun elden çıkmasına değil, böyle bir tasavvurun şakasına bile tahammül edemez. "Süleymaniye Kürsüsünde"ki vaiz, eskiden beri tanıdığı, Müslüman düşmanı bir Rus'un sürekli

⁴⁹ İsmail Habib, Akif'in sadece bir Müslüman millete değil, bütün İslam milletlerine ağladığını ve onları ağlattığını söyler. Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 357.

⁵⁰ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁵¹ Kâmile Çetin, "Mehmet Akif'te Bülbül İmgesi", *I. Uluslar Arası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları, Mart 2009 – Burdur, s. 472.

yanına gelip Hasta Adam'ın yıkılıp gideceği ile ilgili yaptığı şakalara ağladığını söyler. Kürsüdeki vaiz, Abdürreşid İbrahim olsa da şiirdeki hissiyat Akif'in hissiyatıdır veya o hissiyatta Abdürreşid İbrahim'le müşterektir. “*Hani milliyetin İslam idi, kavmiyyet ne?*” sözleriyle “millet” anlayışını ortaya koyan Akif, sadece Osmanlıların değil, Hint Müslümanlarının İngiliz esareti altında kalışlarına da ağlar. Hatta arz-ı Hicaz'da çan seslerinin ezan seslerini boğması ve Haremeyn'in salıp ormanı hâline gelmesi endişesi bile onu dilgir eder. “El-Uksur'da” şiirinde ise Fransız, İngiliz ve Almanların gülmesine mukabil, Mısırlılarla birlikte ağlar.

Evet, bu saha-yı cûşun, bu cûş-ı evzâkın
İçinde ben, yalnız ben zavallı gülmüyorum...
Oturmuş ağlıyorum, ağlasam da mazurum.
Vatan-cüdâ gibiyim ceddimin diyarında!

Avrupa'nın İslam dünyasına her zaman düşmanca baktığını söyleyen⁵² Akif, “Berlin Hatıraları”nda, savaşta oğlunu kaybetmiş bir Alman kadından millet ve din mülahazalarını bir tarafa bırakarak empati yapmasını ve bir anne olarak Asyalı kadınların ıstıraplarına iştirak etmesini ister.

Değil mi bir anasın sen? Değil mi Almansın?
O halde fikr ile vicdana sahip insansın.

“Fatih Kürsüsünde”ki vaiz de İslam dünyasının maddî ve manevî işgallerini anlatırken hem kendi ağlar hem de cemaati ağlatır. İkinci ezanı okunmasına rağmen, “*yarım saatten beri teessür, nedamet yaşları dökmekte olan cemaatin*” pek azı bu sadâyı işitebilir. I. Dünya Savaşı'nın bittiği ve İslam dünyasının fiilen ve tamamen işgal edildiği 1918 yılında yazılmış olan “Şark” şiirinde ise önce İslam dünyasının hâl-i pürmelâlini anlatır, sonra da

Geçerken ağladım geçtim, dururken ağladım durdum,
Duyan yok, ses veren yok, bin perişan yurda başvurdum.

⁵² Akif, “Milletim nev-i beşerdir, vatanım rûy-i zemin” sözünü bir yalan olarak görür ve inanmaz. Mithat Cemal'e Avrupalıların rûy-i zeminine ve nev-i beşerine Türklerin ve Müslümanların dâhil olmadığını söyler ve Harb-i Umumi'de Berlin'de ve Viyana'da karşılaştığı iki olayı anlatarak Avrupalıların Türklere ve Müslümanlara bakışını gösterir. Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 229-230.

Mezarlar, âhiretler, yükselen karşında dūrâdūr;
 Ne topraktan güler bir yüz, ne göklerden güler bir nūr?
 Derinlerden gelir feryâdı yüz binlerce âlâmın;
 Ufuklar bir kızıl çember, bükük boynunda İslam'ın!
 Göğüsler hırlayıp durmakta, zincirler daralmakta;
 Bunalmış kalmış üç yüz elli milyon cansa gırtlakta

mısralarını söyler. Bunca felaketlere ve teraküm etmiş düşmanlara rağmen, Akif yine de ümitlidir. Yeter ki Müslümanlar gafletten uyansınlar.

Serilmiş sineler kâbusu artık silkip üstünden,
 “Hayat elbette hakkımdır” desin, dünya “değil” derken.

Safahat'ın son şiiri “Sanatkâr”da ise Şerif Muhyiddin Bey ve yol arkadaşları Müslüman Şark'ın başına gelenlere ağlar. Bu ağlayanların arasında Amerikalıların olması oldukça enteresandır. Çünkü *Safahat*'ın hiçbir yerinde Batılılar Müslüman Şark'ın haline ağlamazken sadece bu şiirde onların – Şerif Muhyiddin Bey'in udunun da tesirinde kalarak – ağladıkları görülür.

Akif'i ağlatan bir diğer husus ise istibdattır. Akif, Müslüman toplumların müstebitler tarafından idare edilmesinden rahatsızdır. Bu konudaki ilk örnek İran'dır. “Acem Şahı”nda, Tahran'da Meclis-i Mebusan'ı topa tutan Kaçar hanedanından Muhammed Ali Şah'ın zulümlerini, dök-tüğü kanları ve ağlattığı insanları anlatır. “Tevhid Yahud Feryâd”da isim tasrih etmeden II. Abdülhamid'in istibdadı altındaki insanların inlemele-rini dile getirir. “İstibdat”ta ise II. Abdülhamid'in hafiyelerinin yaptıkları zulümler ve ağlattıkları insanlar bir vaka çerçevesinde ele alınır. Sultanın kilercisinin selamını aldığı için derdest edilip götürülen ihtiyar adam, hem karısını hem de bu tabloyu seyreden Akif'i ağlatır. Akif, ruh halini şöyle anlatır:

Benim de bitti nihayet tahammülüm, tab'im;
 Boşandı seyl-i dümû'um, boşandı a'sâbım.
 Utandım ağlayarak, ağladım utanmayarak!

Bu durumu gören yaşlı kadın, ağlamayı erkeğe yakıştıramadığı için şöyle der:

Demine gerekti hamiyet! Hem ağlamak ne demek?
 Figân ederse kadın, susturur koşup erkek.

Aslında bu, Akif'in vicdanının kendisine karşı isyanıdır. "Fir'avın İle Yüzyüze"de ise II. Amnofis, milyonlarca insanı inleyen birisi olarak resmedilir. Görüldüğü üzere Akif'in zihin dünyasındaki müstebitler, eski Mısır'ın Firavunları ile 20. yüzyılda İslam dünyasını idare eden hükümdarlardır.

Akif'i en çok feryat ettiren hususlardan birisi de iftirak ve fikr-i kavmiyettir. Hayatının sonuna kadar İslam birliğini savunan ve kavmiyetçilik düşüncesini, birliği ve o birlikten doğan gücü parçalamak olarak gören Akif, *Safahat*'ın değişik yerlerinde bu hususla ilgili düşüncelerini açıkça ifade eder. Fakat iki yerde bu hususun onu ağlattığını görürüz. İlkinde "Fatih Kürsüsünde"ki vaiz, vaazdan önce cemaatle namaz kılarken çok duygulanır ve ağlar. Onu ağlatan şey, Müslümanların – namaza münhasır – saftaki vahdetleriyle sosyal hayattaki iftirakları arasındaki tenakuzdur. Hâlbuki onun arzu ettiği ideal toplum, "Vahdet" şiirine konu olan asr-ı saadet Müslümanlarıdır. O toplumun en mümeyyiz vasfı da aralarındaki vifak ve ittifaktır. İftiraktan dolayı ağlamanın ikinci örneği "Berlin Hatıralarında"dır. Akif, bu şiirde İngilizlerin İslam dünyasındaki oyunlarını, kavmiyet düşüncesiyle Hint, Arap ve Türk Müslümanlarını önce birbirlerinden ayırdıklarını, sonra sömürdüklerini bir İngiliz'in ağzından anlatır ve sonra "İşit de ağla!" der. Çünkü bu tefrika, düşmanın işgaline davetiye çıkaracaktır.

Girmeden tefrika bir millete düşman giremez.
Toplu vurdukça yürekler onu top sindiremez.

Onu asıl endişelendiren ise kavmiyetçiliğin kabileciliğe dönmesidir. Bu endişesi yersiz de değildir. Bazı emarelerini görmüştür. Akif, Milli Mücadele günlerinde Kastamonu'dan önce Konya'ya gider. Konya'da isyan emareleri görünce Konyalılara millî birlikten ve Ankara hükümeti etrafında birleşmekten bahseder. Bunun üzerine Konyalılar: "Biz Selçukoğullarınız. Bizden olmayan bir hükümetin yıkılmasından bize ne?" derler. Eşref Edip diyor ki: "Üstad, bunu her zaman anlatır, anlattıkça gözleri dolar(dı)." ⁵³

⁵³ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 60.

Akif'i ağlatan hususlardan birisi de İslam dünyasının cehalet içinde olmasıdır. Aslında Akif, *Safahat*'ın her yerinde bir vesileyle ilmi takdis ve cehli maskara eder. Devamlı surette Müslümanlara bu hâle düşmelerinin en önemli sebebi olarak cehaleti gösterir. Asım'ın Berlin'e gönderilmesi örneğinde olduğu gibi kurtuluşun da sadece ilimle olacağına inanır. "Süleymaniye Kürsüsünde"ki vaizin yüreğini kan ağlatan en önemli husus, Asya Müslümanlarının cehalet ve taassup içinde bulunmalarıdır.

Sormayın gördüğüm âlemleri, hiç söylemeyim:
 Yâdi temkinimi sarsar da kan ağlar yüreğim.
 O Buhara! O mübarek, o muazzam toprak!
 Zilletin koynuna girmiş uyuyor müstağrak!
 İbn-i Sinaları yüzlerce doğurmuş iklim,
 Tek çocuk vermiyor âgûşuna ilmin, ne akîm!
 O rasadhâne-i dünya, o Semerkand bile;
 Öyle dalmış ki hurâfâta o mazisiyle:
 Ay tutulmuş: "Kovalım şeytanı kalkın!" diyerek,
 Dümbelek çalmada binlerce kadın, kız, erkek!

Akif'i ağlatan bir diğer husus ise yanlış Batı algısının meydana getirdiği dinsizlik ve ahlaksızlıklardır. Akif, Batı ahlakının Müslüman toplumlarda hâkim olmasını manevî bir işgal ve istila olarak görür. Bu istilalar neticesinde Müslümanlar camiden ve cemaatten uzaklaştıkları gibi en kuvvetli yanları olan ahlakî vasıflarından da uzaklaşırlar. O nedenle Akif, Japonlar gibi millî kimliklerini koruyanları ahlakî anlamda (tevhidsiz) Müslüman kabul ederken Müslümanların ahlak ve yaşayışını İslam'la bağdaştıramaz.

Gezerken tavr-ı istila alıp meydanda bin münker
 Şu milyonlarca iman "nehye kalkışsam!" demez, ürker!
 Ömürlerdir bir alçak zulme miskin inkiyadından,
 Silinmiş emr-i bi'l-marufun artık ismi yâdından.
 Haya sıyrılmış inmiş: Öyle yüzsüzlük ki her yerde
 Ne çirkin yüzler örtermiş meğer bir incecik perde
 Vefa yok, ahde hürmet, hiç emanet lafz-ı bî-medlûl
 Yalan râic, hıyanet mültezem her yerde, hak meçhul
 Yürekler merhametsiz, duygular süflî, emeller hâr;
 Nazarlardan taşan mana ibadullahı istihkâr.

Beyinler ürperir, yâ Rab, ne korkunç inkılab olmuş:
 Ne din kalmış ne iman; din harab, iman türâb olmuş!
 Mefâhir kaynasın gitsin de vicdanlar kesilsin lâl...
 Bu izmihlâl-i ahlakî yürürken durmaz istiklâl!

Müslümanların madden ve manen inhitatı, garipliği şimal Müslümanlarından Ataullah Bahaeddin'i ağlattığı gibi Akif'i de ağlatır. Fakat Akif, yine dostuna çalışmaktan başka yol olmadığını söyler.

Fakat mâtem halas etmez cehennemler saran yurdu
 Cemaat intibah ister, uyanmaz gizli yaşlarla!
 Çalışmak!.. Başka yol yok, hem nasıl? Canlarla, başlarla.

c) Ulvî ve Tasavvufî Hisler

Akif, her ne kadar Allah ve Peygamber âşıkı bir insan olsa da onun şiirlerinde tasavvufî temaların işlendiğine pek rastlamayız. Bunun, içinde yaşadığı devir ve hâdiseler ile yakından alakası vardır. Gençlik yıllarında bu tarz şiirlere heves etmişse de milletin maruz kaldığı felaketler, ehemmi mühime tercih etmesine sebep olmuştur. Nitekim harp dağdağalarının bittiği ve Mısır'a yerleştiği ilerleyen yaşlarında tekrar ilahî aşkları terennüm eden şiirlere döner. Bu dönüşte yaşlılığın, garipliğin (gurbet), yaşadıklarının, uzletin ve iç muhasebelerinin büyük tesiri olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte bu dönüş, dostlarını şaşırtmış olacak ki Hasan Basri Çantay, Akif'ten "Hicran" şiirini dinleyince "*Üstad, siz vadiyi değiştiriyorsunuz, sanırım!*" der. O da cevaben "*Hayır kardeşim, hayır, benim asıl vadem budur. Neşrettiklerim cemiyet-i beşeriyeye hizmet için yazılmış manzumelerimdir.*" şeklinde cevap verir.⁵⁴ Akif'in ilahî aşk televvünlü ağlamalarını işte bu şiirlerde görürüz. Hasan Basri, "Gölgeler" kitabındaki bu şiirlerin Hâmid'in "Makber"i gibi çok hüznâver olduğunu söyler: "*Birkaç parçası müstesna olmak üzere sade gözyaşı ile dolmuştur. Herkes 'Gölgeler'in yüksek şiir kudretini hayranlıkla anarken ben ağlıyordum. Çünkü: mısralar arasında Akif'in son nefeslerinin ihtizazlarını adeta seziyor gibiydim.*"⁵⁵

⁵⁴ Çantay, a.g.e., s. 211.

⁵⁵ Çantay, a.g.e., s. 200.

Akif'in mistik anlamda iki türlü aşkı vardır: Allah aşkı, Peygamber aşkı.⁵⁶ Bu iki aşk, onlara karşı çok dikkatli ve edepli olmasına sebep olur. *Kur'ân*'ın tercümesi meselesinde olduğu gibi Hz. Peygamber'in evsafını sena etme mevzuunda da – yanlış yaparım endişesiyle – çok hassas davranır. Hasan Basri diyor ki: “*Üstad'a bir na't-ı resul yazmasını rica etmişim. Haşyetle silkindi ve dedi ki: O'nun nâiti (vâsıfı) bizzat Allah'tır, Kur'an'dır. Ben nasıl yazabilirim? Hakikaten Akif, hayatında bir tek na't-ı resul yazmamıştır. Korkardı, titrerdi.*”⁵⁷ Bununla birlikte “Pek Hazin Bir Mevlid Gecesi”, “Mevlid-i Nebi”, “Bir Gece” ve “Necid Çölllerinden Medine'ye” gibi müstakil şiirlerinde Hz. Peygamber'e duyduğu saygı ve sevgiyi ifade eder. Hz. Peygamber'e duyduğu aşkı en güzel dile getiren şiiri hiç şüphesiz “Necid Çölleri'nden Medine'ye”dir. Günlerce kervanla yol alan büyük âşık, sonunda hayme-yi Leylâ'ya (Kubbe-i Hadra) ulaşır. Akif, Hz. Peygamber'in (sav) manevî varlığının tecessüm edeceğine o kadar inanmıştır ki ezan okununca Leylâ'sının uyanacağını zanneder. Namaz için büyük bir cemaatle Mescid-i Nebevî'ye girer. Cemaatin bir yöne teveccühü hatta tehcüümü, zihninde Hz. Peygamber'in (sav) camiye girdiği imajını oluşturur. Senelerden beri çektiği hasret, bu atmosferle birleşince Leylâ'sını görmüş Mecnun gibi titreyip ağlamaya başlar.

Önümde ümmet-i mazlûmesiyle peygamber
Gözümde sel gibi yaşlar, içimde titremeler
Ne ihtiyarımaya sahip ne itiyâdımaya râm,
Bu girdibâd-ı ibâd ortasında bî-ârâm;

Bu, susuzluktan ölmek üzere olan ve çölde serap gören bir adamın psikolojisidir. Sadece Akif değil, boynunu bükmüş, gözlerini kapamış ve kollarını göğe kaldırmış cemaat de ağlar. Akif, “*bütün solukları feryâd olan*” bu cemaatin içinde

Biraz ufukları gülsün cihân-ı İslâm'ın!
Hudûdu yok mu bitmez, tükenmez âlâmın?

diyerek yine İslam dünyasının ıslahı için dua eder. Daha sonra Sudanlı bir Müslümanın “*Yâ Resulallah!*” diyerek ileri atıldığı, Bâbüselam önünde

⁵⁶ Çantay, *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁷ Çantay, *a.g.e.*, s. 214.

yere serildiğini ve Resulullah'a (as) olan aşkını dile getirirken ruhunu teslim ettiğini ve yanındaki Seylanlı'nın ağlayarak onun gözlerini kapadığını görür. Sudanlı'nın "Yâ Nebi, şu hâlîme bak!" diyerek başlayan uzun tiradı, aslında Akif'in kendi aşkının terennümleri ve ruhunun ilhamlarıdır.

Yanıp tutuşmadan aylarca yummadım gözümü...
Nücûma sor ki bu kirpikler uyku görmüş mü?

Akif'in diğer önemli aşkı ise Allah aşkıdır. "Gece", "Hicran" ve "Secde" bu türden duyguları en güzel ifade eden şiirleridir. "Gece"de Akif'i Rabbiyle hasbihal eden, vahdetten kesrete atıldığı, sevgilisinden cüda düştüğü için isyan eden, ona derdini döken, aşkını dile getiren ve sevgilisine davetiyeler sunan bir âşık olarak ağlarken görürüz.

Niçin gözyaşlarım haybetle dönsün sermediyyetten?

...

Karanlıklar, ışıklar, gölgeler sussun ki Allah'ım,
Bütün dünyayı inletsin benim secdem, benim âhım.

Ömürler geçti, sen yoksun gel ey bir tanecik Ma'bûd,
Gel ey bir tanecik gâib, gel ey bir tanecik mevcûd!

...

Senin Mecnûn'unum, bir sensin ancak taptığım Leylâ;
Ezelden sunduğum şehlâ nigâhın mestiyim hâlâ!
Gel ey sâkî-i bâkî, gel, Elest'in yâdı şâd olsun:
Yarım peymâne sun, bir cür'a sun, tek aynı meyden sun!

"Hicran" şiiri de aynı duyguları terennüm eder. Akif bu şiirde ömrü gafletlerle geçse de döktüğü gözyaşlarıyla bu günahlarından yıkandığını, kalbini mâsivâdan arındırdığını ve sadece Rabb'ini arzuladığını ve o sultanın olmadığı mabedin de kalbin de anlamsız olduğunu söyler.

Evet, gafletti sun'um lâkin insan gaflet etmez mi?
Yıkandım bir ömürdür döktüğüm yaşlarla yetmez mi?
Gel artık, mâsivâ yok, şimdi yurdun Tanrı yurdumdur;
Tüten hücremde imanım, yatan yer yer sücudumdur.

...

İlahî sinemin çınlar durur yâdınla eb'âdı,
Ne yapsın âbidin sensiz bu virân vahşet-âbâdı?
Nedir manası, mabûd olmadıktan sonra, mihrâbın?
Rükûun, haşyetin, vecdin, bütün bôçâre esbâbın?

...
 Bütün cevviyle, ecrâmiyle insan, târümâr olsun,
 Nedir manası bir kalbin ki âfâkında sen yoksun!

“Secde” ise “Hicran”ın devamı gibidir. Burada da iç dünyasının ve bütün kâinatın çılgılık ve vaveylalarla dolu olduğunu söyler.

SONUÇ

Mehmet Akif; ilmi, şairliği, fikir ve dava adamlığı gibi pek çok yönleri olan önemli bir şahsiyettir. Böyle bir şahsiyetin hayatını, fikirlerini, karakterini ve ruh dünyasını etraflıca bilmeden şiirlerini tahlil etmek ve doğru neticelere gitmek çok zordur. O nedenle Akif’le ilgili yapılacak çalışmalarda bilhassa tarih, ilahiyat, sosyoloji ve psikoloji bilimlerinden geniş ölçüde yararlanmak gerekir. Bu yazıda, Akif’in şiirlerindeki ağlama motifleri, psikolojisi de hesaba katılarak tahlil edilmeye çalışılmış ve şu neticelere varılmıştır.

Akif, muasır şairlerin çoğundan daha yerli ve samimi olması yönüyle Türk milletinin hem şahs-ı manevîsini hem de vicdanını temsil eder. Onun için Orhan Seyfi şöyle der: “*Türk harsının doğurduğu en tipik adam, o idi. Onun devrine ait, bu cemiyetin hiç bozulmamış, millî bir örneğini isteseler Akifi tereddütsüz gösterebiliriz.*”⁵⁸ O nedenle Türk milleti ve İslam ümmeti ölçeğinde felaketlerin yaşandığı bir devirde herkes ağlarken, onun ağlamaması düşünülemez. Akif, bütün hayatı boyunca yukarıda tahliline çalıştığımız felaketlere ağlamış bir insandır. Dostlarının müşahedesine takılan ve şiirlerine akseden damlalar ise, kaynayan ruhunun dışa taşan ve engel olunamayan katreleridir.

Aslında Akif’in felsefesine göre maddî ve manevî felaketlerden kurtulmak için sırasıyla elle, dille ve kalple mücadele etmek gerekir. Fakat Akif, hayatının hiçbir döneminde rahatsız olduğu hususları elle düzeltilecek, idealize ettiği pozisyonları ikame edebilecek bir imkana/kudrete sahip olamadığı için genellikle son iki şıkkı tercih etmiştir. Fakat bütün hayatı boyunca yazıp çizdiği, okutup anlattığı halde bu noktada da çok

⁵⁸ Orhan Seyfi Orhon, “Şair Mehmet Akif”, *Çınaraltı*, c. 3, S. 66, 28 Birincikanun 1942, s. 7.

başarılı olduğu söylenemez. Onun için son çare olarak beğenmediği şeylere karşı kalben buğzetmeyi, üzülüp ağlamayı tercih etmiştir.

Akif'in şiirinde iki yer müstesna sevinçten ağlamaya rastlanmaz. İstisnâî olan şiirlerde ise “evlat” ve “hürriyet” gibi kaybedilen şeylerin tekrar bulunmasından kaynaklanan sevinç gözyaşları görülür. Üzüntü kaynaklı ağlamaları ise üç grupta toplayabiliriz. Bunlardan ilki günlük, sosyal meseleler için ağlamalardır. Bu grupta genellikle ölüm, fakirlik, sahipsizlik, hastalık, karı-koca ve kardeş kavgalarından kaynaklanan ağlamalar vardır. İkinci grupta ise devlet, millet ve ümmet ölçeğindeki meseleler vardır. Burada da maddî ve manevî işgallere, istibdatlara, kavmiyetçilik düşüncelerine, cehaletlere, dinsizlik ve ahlaksızlıklara ağladığı görülür. Üçüncü grupta ise Akif'in ulvî ve tasavvufî hislerle ağladığına şahit oluruz. Bu noktada Akif'in Allah ve Peygamber olmak üzere iki türlü sevdası vardır. Akif, onlardan ayrılığa ağlar.

“THE CRYING IN MEHMET AKİF’S POEMS”

Abstract

Mehmet Akif, has a great deal of aspects like his knowledge, poesy, intellectual and....Without learning life, opinions, character and spiritual world of such a man in depth, it is quite difficult to make right analysis. Therefore, it should be benefitted in large from history, theology, sociology, psychology in the studies regarding Akif. This study aims at analysis of theme of “crying” in poems of Akif, considering his psychology, and comes to a conclusion explained below. Akif represents conscience of Turkish people, as he is more native and genuine than that of his contemporaries. Therefore, it is not possible to think him not to cry when all his people cry in a period of disasters. The tears that his friends witnessed and reflected in his poems are overflowing and unhindered drop of his boiling spirit. In fact, according to the philosophy of Akif, it is necessary to struggle consecutively with hand, speech, heart to recover from material and spiritual disasters. But as Akif has never an opportunity/power to correct with hand the issues which disturbs him or replace the position he idealized, he usually preferred last two options. It is highly difficult to say that he is successful considering his writings, readings, expressing during in all his life. Consequently, as last resort, he preferred sorrowing and crying at heart regarding issues he opposed.

Keywords

Akif, disaster, struggle, psychology, cry.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1. Derginin dili Türkçedir. Ancak ana dili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda bir makaleyi geçmemek şartıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanı sıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 200 ile 250'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 8'er kelime olmalıdır.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* Güz ve Bahar döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3. Dergide ilmî makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. İstisnaî durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4. Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini açıklamalıdır.

5. Yazılarda Türk Dil Kurumunun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

6. Yazılar, basılı üç kopya hâlinde ve disketleriyle gönderilmelidir.

7. Yazılar Macintosh veya IBM uyumlu bilgisayarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete ilâve edilmelidir.

8. Dipnotlarda takip edilecek usuller:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek: Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, "Makale adı", *Dergi Adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde “a.g.e.,” şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise “a.g.m.,” olarak kısaltılmalıdır. Yazar ismi iptal edilmemeli en azından baş harfi yazılmalıdır. Kaynaklar dipnotlarda gösterildiği için ayrıca “Kaynakça”ya gerek yoktur. Eğer vermek zorunlu ise, yazar soyadı başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi ismi konarak yukarıda belirtilen sistem uygulanır.

Arşiv malzemelerinin kullanımında defter isimleri *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

9. Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10. Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik ünvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle irtibat kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11. Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 25 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12. Basılmayan yazılar iade edilmez.

AUTHOR'S GUIDE

1. The language of the journal is Turkish. However, only one paper in English may be published in each issue, on condition that author's native language is not Turkish. All submissions should include two abstracts, one in Turkish and other in English placed in the beginning and at the end of the papers respectively and also key words in Turkish and English. Abstracts should be composed of 200 to 250 words and key words should not exceed 8 words.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* is published biannually, in Fall and Spring.

3. Scholarly articles, translations and book reviews are published in the journal. Manuscripts submitted for publication should be previously unpublished and original papers written in accordance with the academic standards. They should not normally exceed 20 pages.

4. The journal is a refereed publication. Submitted manuscripts are first evaluated by the Editorial Board in terms of their subjects, presentation styles and technical merits. Appropriate manuscripts are sent to two referees with expertise. If the referees' reports are positive, the manuscript is accepted for publishing. If one of the referees notes a rejection, the article is sent to a third referee and the decision of the last referee is followed. If the referees' reports indicate the need to correct the manuscript in various respects, the paper is sent back to the author to fulfill the required revisions. If the author does not agree with the decisions of the referees he/she must explain the reasons.

5. It is suggested to follow the writing guide of the Turkish Language Association. However, authors are responsible for the acts of writing in the manuscripts.

6. Manuscripts should be submitted by post as three copies and also via e-mail to akyildiz63@yahoo.com.

7. Both Macintosh or IBM file formats are acceptable. Manuscripts should be written in the MS Word program. The normal text shall be typed in Times *or* Times New Roman *font* and transcriptions should be written with any font compatible with *Times*. The font used for transcription should be added to the disc copy.

8. The forms to be followed in the references are as such:

In books: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.)

For the multi-volume works: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, volume number, pagination. (e.g., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.)

In articles: Author's Name & Last name, "Title", *Journal Title* (or its abbreviation), Vol./no, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.)

In references, when the work is mentioned for the first time, the citation is fully indicated. When references to the same work follow without interruption, *ibid* is used. When notes to the same work follow after interruption, use the author's surname and a shortened title of the book or article. Author's name or at least initials should be cited. Since the references are given in footnotes, it is not necessary to give them separately. If references are needed to be noted at the end, it should begin with the surname of the authors; in books, printing house comes before the place of printing.

In using archival materials, the name of manuscripts is given in *italic* form; document classifications should be given in normal characters.

9. Authors are held responsible deriving from all kinds of issues with respect to their manuscripts.

10. Authors should exactly indicate their academic titles and place of work together with their names and surnames. For further contacts, authors are asked to give their permanent mailing addresses, e-mail and fax and telephone numbers.

11. Authors whose articles, translations or reviews are published are supplied with a Journal as well as 25 offprints of their papers.

12. Unpublished manuscripts are not returned to authors.